

1

Polska – Rosja:

XIV–XVIII wiek

Materiały do nauczania historii

dzenia trzydziestu szesnastu Polaków, tak nazwanych politycznych przestępców, ze czcynostoma Moskiewskimi zbrodniarzami wysłano pieszo, etapowym porządkiem, w długi uciążliwy pochód do kopalni Kowczyńskich, przeszło czterysty tysiące wiorst oddalonych od Tobolska.

Jakim Bożym cudem przeżyliśmy pierwszy polotek? niemożę zdać sobie z tego sprawy. Szedłem wraz z innymi towarzyszami niedoli odurzony jednostajnym brzękiem kajdan, przekleństwem padzionych, świstem kozackich napałek, nieustannym kolbowaniem pozostających w tyle i ciągłym krzykiem zoldactwa „stępuj poskorzej”. Pamiętam tylko, że późno już w nocy przybyliśmy do jakiejś wioski zamkniętej prawiem śniegiem, że otworła się jakaś ciężka brama drewniana, i że nas tam blisko pięćset jak było wpochnięto. Tak stłoczeni mieliśmy noc przepędzić. Posiliwszy się kawalkiem razowego chleba, siedząc skurczeni na wilgotnej ziemi, znużeni zasnęliśmy głębokim snem.

Niewiem jak długo mógł trwać ten sen; gdy przebudziły nas przeraźliwe krzyki „wstawaj poskorzej, w pochód rabiała”. Przetarłam oczy, zerwałem się i oprzytomniałem, i dopiero teraz cała nasza oplakana postać stanoła mi jasno przed oczyma. Był to początek naszego poczynku, początek naszej długiej wędrówki przez odludny ślacz Sybiru.

Wszystko to było ludźmi chorzy duchowo, zgrzybliwi, rozjątrzeni, nieufni. To rozumiała: była im bardzo ciężko, znacznie ciężiej niżli nam. Byli daleko od cywilizacji. Niektórych z pośród nich zesłano na długie termíny, na dziesięć, na dwadzieścia lat, a przede wszystkim patrzyli z głębokim uprzedzeniem na wszystkich otaczających, widzieli w katorżnikach samo tylko bestialstwo i nie mogli, ba, nie chcieli dostrzec w nich ani jednej lepszej cechy, nic ludzkiego [...]. W stosunku do Czarkisów, Tatarów [...] byli przyjaźni i zyczliwi, ale ze wstrętem unikali wszystkich innych katorżników.

Ale ich miłość wzajemna, wynurzająca się pod ciężarem wspólnego nieszczęścia, jest dowodem uczuć braterstwa ożywiających polskie i rosyjskie serca, przyczyniających upadek despotyzmu. Łączy ten lud niewolniczy, drżący na pozor na imię pana, znosi niechętnie obmierzłą władzę: spadła mu z oczu zasłona. Polska jest to statek halny, przyczepiony do boku Rosji, powiedział pewien głęboki pisarz. Jeżeli Cesarstwo Rosyjskie nie chce obywateli, przetrzymać Polaków, Bóg chciał, żeby ta zasłona spadła z oczu i z serca, żeby Rosja miała jasny widok na Europę, którą Rosja włóczy za sobą, jak zbrodniarz swoją kajdaną.

Naród polski, jak i cały lud słowiański [...], przedkłada nadmiar i przewagę serca nad rozumem [...], Polacy zawsze działali głównie pod wpływem serca; umysł i wola podlegały u nich temu popędowi i często się nim paraliżowały. Tą cechą tłumaczy się enoty i wady narodowe. Polak łatwo wpada w zapal, kiedy poruszony zostaje jego serce i łatwo stygnie, kiedy serce ze znużenia zaczyna być wolniejszą. Łatwo też ufa temu, kto schlebia pragnieniu jego serca i w obydwa przypadkach łatwo wpada w zaślepienie i złudzenia. Głos chłodnego zdrowego rozsądku, choćby najbardziej przyjaźny jest dla niego odrażający. Wpada w entuzjazm pod wpływem uczucia, uważa za możliwe to, co przekracza jego siły, bierze się za wielką sprawę i jej nie kończy, staje się bezsilny, kiedy dla sprawy porzucił serce okazują się być niewystarczające, a potrzebna jest chłodna rozważa i wytrwała praca. Jest zdolny do nadzwyczajnych działań, lecz nie na długo i szybko może popaść w lenistwo i apatię. Jest bezgranicznie dobry i zdolny do wielkiego poświęcenia na rzecz dobrej sprawy w chwili entuzjazmu, lecz rzadko zdolny jest do konsekwentnego jej prowadzenia, może porzucić ją w połowie drogi i łatwo przarodzić się w człowieka rozwścieczonego, okrutnego, ale również tylko w porzucił serce i nie na długo. Nie leży w naturze Polaka i duża przyjaźń, ani zacięta mściwość [...]. Łatwo wprowadzić go do niewolniczego, doprowadzić do przygnębienia, co powoduje, że często bywa zbyt chłodny, zbyt przyjaźny, to nadzwyczajnie działny, to znowu niezwykle tchotrzliwy, raz zbyt gwałtownie wzburzony i nieposkromiony, a raz zbyt uległy. Tą cechą tłumaczy się te liczne rokosze i konfederacje, które na szumie i potrząsaniu szablami koncentrują się

1

Polska – Rosja:

XIV-XVIII wiek

Polska – Rosja.
Materiały do Nauczania Historii

REDAKCJA SERII
Mirostaw Filipowicz
Aleksandr Oganowicz Czubarian

1

Polska – Rosja: **XIV-XVIII wiek**

Materiały do nauczania historii

REDAKCJA TOMU

Jacek Chachaj
Leonid Gorizontow
Kirył Koczegarow

	Przedmowa	7
	1A Jacek Chachaj, Kirył Koczegarow Wielkie Księstwo Moskiewskie i Wielkie Księstwo Litewskie do wojny o Inflanty	10
	1B Krzysztof Styczyński Scenariusz lekcji dla szkoły średniej	20
	1C Źródła historyczne i opracowania naukowe	36
	2A Marcin Baranowski, Kirył Koczegarow Wojna inflancka	50
	2B Arkadiusz Jastrzębski Scenariusz lekcji dla szkoły średniej	62
	2C Źródła historyczne i opracowania naukowe	72
	3A Marcin Baranowski, Jacek Chachaj, Kirył Koczegarow Smuta w Carstwie Rosyjskim a Rzeczpospolita	90
	3B Krzysztof Styczyński Scenariusz lekcji dla szkoły średniej	104
	3C Źródła historyczne i opracowania naukowe	118

4A

Arkadiusz M. Stasiak, Kirył Koczegarow

**Carstwo Rosyjskie i Rzeczpospolita
od wojny o Smoleńsk (1632-1634)
do pokoju Grzymułtowskiego (1686)**

136

4B

Arkadiusz Jastrzębski

Scenariusz lekcji dla szkoły średniej

146

4C

Źródła historyczne i opracowania naukowe

162

5A

Arkadiusz M. Stasiak, Boris Nosow

Imperium Rosyjskie i rozbiory Rzeczypospolitej

180

5B

Marek Chodowski

Scenariusz lekcji dla szkoły średniej

190

5C

Źródła historyczne i opracowania naukowe

202

6A

Hubert Łaskiewicz, Boris Nosow

**Rosja i Rzeczpospolita: odrębności struktur społecznych
i systemów politycznych**

214

6B

Krzysztof Styczyński

Scenariusz lekcji dla szkoły średniej

228

6C

Źródła historyczne i opracowania naukowe

244

7A

Hubert Łaskiewicz, Filip Wolański, Aleksiej Wasiliew

**Wzajemne oddziaływanie kultury
polskiej i rosyjskiej w XVI-XVIII wieku**

260

7B

Marek Chodowski

Scenariusz lekcji dla szkoły średniej

274

7C

Źródła historyczne i opracowania naukowe

282

8A

Filip Wolański, Maria Leskinen

**Zmiany we wzajemnym postrzeganiu Polaków i Rosjan
w XVI-XVIII wieku**

294

8B

Ewa Betiuk

Scenariusz lekcji dla szkoły średniej

306

8C

Źródła historyczne i opracowania naukowe

320

Informacje o autorach

342

Przedmowa

Dzieje stosunków polsko-rosyjskich należą do najbardziej powikłanych i fascynujących zarazem fenomenów historii. To, co łączyło i dzieliło Polaków i Rosjan, nie jest jednak zamknięte w przeszłości, odgrywa ważną rolę we współczesności obu krajów, a także – możemy być pewni – w ich przyszłości. Pisząc o polskiej percepcji Rosji, wybitny polski pisarz, daleki przecież od nacjonalistycznego, a nawet hurrapatriotycznego nastawienia, Czesław Miłosz, ujął to następująco: „Nie ma sensu udawać, że się jest wyjątkiem, i ukrywać obsesję, właściwą wszystkim Polakom. Przeciwnie, trzeba się do niej przyznać i starać się ją badać w sobie samym możliwie beznamiętnie. Polacy i Rosjanie nie lubią się albo, ściślej, mają do siebie wszelkie nieprzychylnie uczucia, od pogardy, odrazy do nienawiści, co nie wyklucza niejasnego wzajemnego pociągu, ale zawsze naznaczonego nieufnością”¹. Oczywiście, Miłosz celowo przejawiał problem. Wielu Rosjan i Polaków potrafi się szczerze lubić. Tyle że gdyby zamiast o Rosjanach napisał o Rosji, byłby już bliższy trafnego opisu tego polsko-rosyjskiego fenomenu. Z rosyjskiego punktu widzenia sprawa przedstawia się analogicznie. Wzajemna nieufność czy często wrogość idą w parze z wzajemną fascynacją. A przecież, poza wszystkim, Polacy i Rosjanie są na siebie skazani choćby z racji bliskiego sąsiedztwa na mapie Europy.

¹ C. Miłosz, *Rodzenna Europa*, Warszawa 1990, s. 134.

Taka sytuacja, głęboko zakorzeniona kulturowo, miała od wieków wpływ również na historiografię. I choć od wielu dziesięcioleci historycy przestali już być władcami dusz swoich narodów, akurat dziś historiografia może i powinna odegrać pożyteczną rolę w wykrywaniu, analizowaniu i unieszkodliwianiu stereotypów, jakimi sama obrosła w minionych wiekach. Historycy dość zgodnie przyjmują obecnie, że nie da się zerwać z narodowym postrzeganiem dziejów, że – by to ująć w ten sposób – Polacy i Rosjanie mają prawo do odrębnego postrzegania zarówno własnej, jak i wspólnej przeszłości. Chodzi więc raczej o zdiagnozowanie obszarów wzajemnych przeczuleń i o rozbudowanie obszarów wzajemnej empatii. Ta ostatnia postawa nie musi i nie powinna prowadzić do przyjęcia racji drugiej strony, ale może i powinna prowadzić do ich wysłuchania i do próby ich zrozumienia. Taki cel przyświecał inicjatorom przedsięwzięcia, którego efekty właśnie trafiają do odbiorców w Polsce i w Rosji. Przyjeliśmy, że nie ma sensu uzgadnianie jednej wspólnej wizji przeszłości, gdyż prowadziłyby to do banalizacji owej wizji. Polakom i Rosjanom należy zamiast tego zaproponować takie ujęcie, które zwracałoby uwagę na różnice w optyce patrzenia i – co jeszcze ważniejsze – uczyło owe różnice rozumieć i respektować.

Najlepszym sposobem na pokonanie negatywnych stereotypów jest pokazanie złożoności historii. Opisanie wspólnej historii z punktu widzenia tylko jednego z jej uczestników jest, w gruncie rzeczy, bezowocne. Studia nad stereotypami etnicznymi doprowadziły badaczy do następującego wniosku: „Doświadczenie wzajemnych relacji Rosjan i Polaków jest pełne sprzeczności, dramatycznych konfliktów, jest szalenie bogate w zdarzenia i fakty i wymaga dzisiaj nowego spojrzenia wolnego zarówno od frazesów o wiecznej przyjaźni narodów, jak i od przesadnie negatywnych ocen stosunków polsko-rosyjskich”².

Projekt, który podjęły Instytut Europy Środkowo-Wschodniej i Instytut Historii Powszechnej Rosyjskiej Akademii Nauk, pozwolił na wspólną pracę polskich i rosyjskich historyków, ale też – co ważne – polskich i rosyjskich nauczycieli historii. Bodaj po raz pierwszy udało się też doprowadzić do współpracy polskich historyków z rosyjskimi nauczycielami historii i rosyjskich historyków z polskimi nauczycielami. Oba Instytuty mają bogate doświadczenie w nowatorskim podejściu do historii. Instytut Europy Środkowo-Wschodniej opublikował pionierskie ujęcia dziejów Ukrainy i Białorusi napisane przez ukraińskich i białoruskich autorów, a także obszernie, wydane po polsku, rosyjsku i francusku, kompendium dziejów Europy Środkowo-Wschodniej. Instytut Historii Powszechnej RAN wydał pomoce naukowe dla nauczycieli historii przygotowane wspólnie przez uczonych rosyjskich oraz historyków niemieckich i ukraińskich. Nasz projekt miał także duże znaczenie pozainstytucjonalne: dzięki wspólnej pracy uczestnicy polsko-rosyjskiego przedsięwzięcia mogli lepiej poznać racje drugiej strony, ale też – i to jest bardzo budujące – mogli lepiej poznać się nawzajem, niekiedy polubić i zaprzyjaźnić. Przyświecała nam chęć rozumienia tego drugiego, staraliśmy się unikać jakichkolwiek przejawów wzajemnego protekcjonalizmu.

² В. Хорев, *Польша и поляки глазами русских литераторов: Имагологические очерки*, Москва 2005, s. 13.

Oddawany obecnie czytelnikom w Polsce i w Rosji tom naszego wydawnictwa zawiera materiały dotyczące historii XIV-XVIII wieku. Początkowa cezura, najpierw planowana na wiek XVI, została przesunięta o dwa stulecia, do czasów, gdy na Rusi rosło w siłę Wielkie Księstwo Moskiewskie, zaś odnowione u początków XIV wieku Królestwo Polskie u końca tego stulecia zawarło unię z Litwą. Kolejne wieki przyniosły rywalizację „Trzeciego Rzymu” z „przedmurzem chrześcijaństwa”, oba kraje rozwijały się też, o czym warto pamiętać, wedle całkiem różnych modeli ustrojowych i społecznych. Oba też przeżyły istotne kryzysy wewnętrzne. O ile w przypadku Rosji „wielka smuta” z początków XVII wieku okazała się stanem przejściowym, o tyle w przypadku Rzeczypospolitej w wieku XVIII doszło wprawdzie do jej międzynarodowego uprzedmiotowienia, a u końca tego stulecia do ostatecznego upadku. Tę wielowiekową rywalizację Rosja wtedy wygrała, co nie tylko nie zamknęło sporu, ale wręcz przyczyniło się do naturalnego w tych warunkach wzrostu wzajemnej wrogości. „Pieniactwo Polski i Rosji to prastary, wielowieczny spór. Włączeni jesteśmy w tę tragedię, nie jako cudzoziemcy i postronni obserwatorzy, lecz jako współuczestnicy”³. Uczciwa intelektualnie dyskusja historyków polskich i rosyjskich, której efekty kierujemy do polskich i rosyjskich szkół, daje nadzieję, że uczyniliśmy choćby niewielki krok ku wzajemnemu lepszemu rozumieniu i ku lepszemu rozumieniu samych siebie.

Miroslaw Filipowicz
Instytut Europy Środkowo-Wschodniej

Aleksandr Oganowicz Czubarian
Instytut Historii Powszechnej RAN

Lublin – Moskwa, grudzień 2017 r.

³ G. Fiedotow, *Polska i my*, „Kultura”, 1961, nr 1-2, s. 119-120. Autorem tekstu był wybitny rosyjski myśliciel i teolog emigracyjny. Artykuł opublikowano po polsku, w kilkanaście lat po śmierci autora, na łamach ważnego polskiego emigracyjnego periodyku, który przyczynił się do całkiem nowego spojrzenia Polaków na wschodnich sąsiadów.

1 A

Jacek Chachaj, Kirył Koczegarow

Wielkie Księstwo Moskiewskie i Wielkie Księstwo Litewskie do wojny o Inflanty

Początki Wielkiego Księstwa Moskiewskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego

W okresie rozbicia politycznego Rusi spadła polityczna rola Kijowa. Od drugiej połowy XII w. wzrosła natomiast potęga książąt Rusi Północnej (Zaleskiej), których siedzibą został Włodzimierz nad Kłajmą. Na przełomie lat trzydziestych i czterdziestych XIII w. nastąpił najazd Mongołów, który uzależnił większość Rusi od imperium mongolskiego, a potem tatarskiej Złotej Ordy. (Mapa nr 1). Odtąd wielki książę osobiście uzyskiwał od chana Złotej Ordy jarłyk (zatwierdzenie tytułu). Ostateczny upadek Kijowa spowodował, że od początku XIV w. Włodzimierz nad Kłajmą stał się siedzibą metropolitów kijowskich, zwierzchników ruskiej Cerkwi prawosławnej.

W końcu pierwszej połowy XIII w. na terenie wielkiego księstwa włodzimierskiego ukształtowały się księstwa moskiewskie i twerskie, które uzyskały samodzielność polityczną. Książę moskiewski Jerzy (Jurij Daniłowicz, 1303-1325) pretendował, obok władcy Tweru, do tytułu wielkoksiążęcego, co spowodowało konflikt zakończony zwycięstwem Moskwy za panowania Iwana Kality (1325-1340). W tym czasie metropolita Piotr przeniósł się do Moskwy, czyniąc ją religijną stolicą Rusi (1325).

W latach czterdziestych XIII w. jeden z władców plemiennych, Mendog, zjednoczył rozbitą dotąd Litwę, a jego państwo objęło też część Rusi – leżącą nad Niemnem Ruś Czarną. (Mapa nr 1). Obejmujące ziemie ruskie (Nowogródek, Pińsk, Połock, Witebsk) państwo litewskie było wtedy już w pewnym stopniu prawosławne. Prawosławny był syn Mendoga Wojsielk, który objął na krótko władzę z pomocą wojsk ruskich w czasie walk, które wybuchły po śmierci Mendoga w 1263 r.

Wzrost potęgi Litwy nastąpił za wielkiego księcia litewskiego Giedymina (1316-1341). W składzie Wielkiego Księstwa Litewskiego znalazły się wtedy Witebsk, Brześć, Mińsk, Wołyń i Polesie, a wpływy litewskie objęły Kijów, Twer, Wiaźmę, Psków i Smoleńsk. Ekspansja uczyniła Litwę jeszcze bardziej państwem ruskim i prawosławnym. Ruski stał się językiem urzędowym, *Ruska Prawda* (zbiór praw) była podstawą książęcych zarządzeń, a w państwie obowiązywało stare prawosławne prawo kanoniczne. Kulturę ruską przyjmowali synowie wielkiego księcia, on sam tytułował się władcą Litwinów i Rusinów. Jednocześnie ruskie części państwa zachowały dużą samodzielność, a uznanie zależności od wielkiego księcia litewskiego oznaczało wręcz uwolnienie od jarzma tatarskiego. Wzrost potęgi Litwy i Moskwy oraz ekspansja obu tych państw na obszarach Rusi prowadziły nieuchronnie do konfliktu. W 1335 r. wybuchły pierwsze walki litewsko-moskiewskie na pograniczu księstw smoleńskiego i moskiewskiego.

Stosunki litewsko-moskiewskie do połowy XV wieku

Kolejni władcy moskiewscy – Iwan Piękny (Krasnyj) oraz Siemion Dumny (Gordyj) – utrwalili swą dominację na Rusi Zaleskiej. W tym samym czasie synowie Giedymina, Kiejstut i Olgierd, podzielił się władzą na Litwie. Kiejstut objął zachodnią część państwa, zaś Olgierd – część wschodnią, a z nią sprawy ruskie. Olgierd (1345-1377) umocnił swą pozycję w Smoleńsku, jego wpływy uznały ziemie siewierska i czernihowska oraz Kijów. Litwini rozgromili Tatarów nad Sinymi Wodami (1362) i zajęli obszar między ujściem Dniestru a Dnieprem. Odnowili sojusz z Twerem, co doprowadziło do wojny z Moskwą. Olgierd zaatakował Moskwę, ale nie odniósł

sukcesów i zawarł pokój (1372), a pobity przez wielkiego księcia moskiewskiego Dymitra Iwanowicza książę twerski uznał jego zwierzchnictwo. Po śmierci Olgierda (1377) w Wielkim Księstwie Litewskim wybuchła wojna domowa między jego synem, wielkim księciem Jagiełłą, a Kiejstutem.

Znaczenie Moskwy zdecydowanie wzrosło po zwycięstwie Dymitra (zwanego odtąd Dońskim) nad Ordą na Kulikowym Polu (1380), gdzie nie dotarł Jagiełło, sojusznik wodza Tatarów – Mamaja. Z kolei w armii ruskiej Dymitra, poza siłami księstw północno-wschodniej Rusi, były też pułki litewskich książąt Andrzeja i Dymitra Olgierdowiczów, którzy przeszli na służbę księcia Moskwy. Klęska zadana Moskwie przez nowego chana Złotej Ordy Tochtamysza w 1382 r. osłabiła pozycję Dymitra Dońskiego wobec Litwy. Już w 1383 r. spod jego wpływów uwolnił się Nowogród Wielki, gdzie tron objął książę litewski Patrycy Narymuntowicz.

Zagrożenie ze strony Zakonu i problemy wewnętrzne zmusiły Jagiełłę do zbliżenia z Moskwą. W 1384 r. podpisał on z Dymitrem Dońskim traktat o sojuszu, w którym zobowiązał się poślubić jego córkę i przyjąć prawosławie. Umowa nie została jednak wypełniona, a już w 1385 r. podpisano w Krewie akt, w którym poganin Jagiełło obiecał przyjąć katolicyzm i pojąć za żonę panującą w Polsce Jadwigę. Literalnie unia krewska oznaczała ścisły związek Litwy z Polską (a nawet jej włączenie). Realnie na długi czas tylko połączyła dwa państwa panowaniem jednej dynastii (ale nie zawsze osobą władcy) i wspólnotą podstawowych celów polityki zagranicznej. Zawarcie sojuszu politycznego z Polską było punktem zwrotnym w dziejach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Oznaczało jego otwarcie na wpływy społeczne i kulturalne idące z Europy Środkowej.

Ważną częścią tego procesu było rozprzestrzenianie się katolicyzmu na ziemiach wschodniosłowiańskich. W 1387 r. w Wilnie powstało katolickie biskupstwo, któremu podporządkowano prawosławne obszary Rusi północno-zachodniej (współczesnej Białorusi), a jego wpływy objęły niemal całe państwo. W Wielkim Księstwie Litewskim prawosławie straciło pozycję lidera, stając się tylko religią tolerowaną, lecz nierównouprawnioną wobec katolicyzmu. Te ważne zmiany w stosunkach wyznaniowych w Europie Wschodniej rzutowały później zarówno na sytuację wewnętrzną na Litwie i w Rzeczypospolitej, jak i na stosunki moskiewsko-litewskie, a następnie rosyjsko-polskie.

W 1389 r. zmarł Dymitr Doński. Umierając, choć był lennikiem Ordy, jako pierwszy w okresie niewoli tatarskiej, przekazał władzę i tytuł wielkiego księcia moskiewskiego i włodzimierskiego najstarszemu synowi. Wasyl I (1389-1425) musiał uznać władzę Ordy, ale wkrótce potem dostał zgodę na włączenie do państwa moskiewskiego kolejnych ziem.

Polityka Jagiełły wywołała sprzeciw na Litwie. Na czele opozycji stanął syn Kiejstuta Witold, z którym Jagiełło zawarł ugodę, oddając mu władzę namiestniczą na Litwie (1392). Witold (Witold Wielki, 1392-1430) okazał się jednym z najwybitniejszych władców litewskich. Usunął książąt dzielnicowych i scentralizował państwo. Chciał rozszerzyć wpływy litewskie i uzyskać pełną suwerenność wobec Jagiełły. Podbił Smoleńsk i zaczął używać tytułu wielkiego księcia litewskiego (1395). W 1398 r. odmówił Polsce czynszu z ziem ruskich i związał się z Krzyżakami (oddając część Żmudzi). Zerwanie z Polską nie było jednak trwałe, bo jego wyprawa podjęta w celu przywrócenia władzy Tochtamysza w Złotej Ordzie poniosła klę-

skę nad Worsklą (1399). Witold zawarł wtedy nową umowę z Jagiełłą w Grodnie (1400) i Wilnie (1401), uznając jego zwierzchnictwo.

Panowanie Witolda, którego córka Zofia wzięła ślub z wielkim księciem moskiewskim Wasylem I (1391), było czasem przewagi Wielkiego Księstwa Litewskiego w relacjach z Moskwą. Polska udzielała wówczas Litwie bezpośredniej pomocy wojskowej. Zimą 1405/1406 r. Witold uderzył na Psków. Miasto poprosiło o pomoc Wasyla I, co wywołało wojnę litewsko-moskiewską. W 1406 r. Witold zaatakował Moskwę i zmusił ją do wycofania pomocy dla Pskowa i Nowogrodu Wielkiego. Walki wznowiono, gdy w 1407 r. Nowogród uznał zwierzchnictwo Litwy. Wojska księcia litewskiego, wzmocnione przez siły polskie, spotkały się wówczas z armią Wasyla I nad Stopem, dopływem Upy. Nie doszło do walk, a po kilku dniach zawarto rozejm.

W 1408 r. uciekł do Moskwy, wraz z grupą zwolenników, książę litewski Świdrygiełło Olgierdowicz. Wkrótce wrócił na Litwę, ale wielu jego towarzyszy, należących do litewsko-ruskich rodów książęcych, zostało w państwie moskiewskim jako bojarzy. Akcja Świdrygiełły spowodowała nowy konflikt Litwy z Moskwą, ale jeszcze w tym samym roku, po kolejnym spotkaniu wojsk nad Ugrą, bez walk zawarto pokój. Zwierzchnictwo Litwy uznały wtedy księstwa wierchowskie nad górną Oką.

Unia z Polską w Horodle (1413) umocniła związek obu państw, a potęga Witolda osiągnęła szczyt. Umierając w 1425 r., Wasyl I oddał pod opiekę Witolda (swego teścia) małoletniego syna Wasyla II i państwo moskiewskie. Witold powrócił do planów koronacji królewskiej, nie zrealizował ich jednak przed śmiercią (1430).

W XIV i początkach XV w. władcy litewscy próbowali tworzyć odrębną od Moskwy prawosławną metropolię litewską. W latach dwudziestych XIV w. metropolie Teofilowi podlegały eparchie turowska i połocka. Po jego śmierci (1330) przywrócono jednak jedność metropolii ruskiej.

W 1354 r. patriarcha Konstantynopola wyświęcił dwóch kandydatów na metropolitów – rezydującego w Moskwie Aleksego, jako metropolitę kijowskiego i całej Rusi, oraz Romana, metropolitę litewskiego z katedrą w Nowogrodzku. W 1361 r. Roman zmarł, a w 1375 r. pod naciskiem Olgierda wyświęcono metropolitę pochodzenia bułgarskiego – Cypriana. Po śmierci Aleksego (1378) Cyprian, nie bez problemów, porozumiał się z Dymitrem Dońskim, a po jego śmierci przeniósł się do Moskwy.

W 1415 r. Witold, mimo odmowy Konstantynopola, doprowadził do wyświęcenia nowego metropolity litewskiego. Został nim bratanek Cypriana, Grzegorz Cambłak. (**Źródło nr 1:** Dokument wielkiego księcia Witolda). Patriarcha wkrótce uznał Grzegorza, ale po jego śmierci (ok. 1420) Witold, dążąc do normalizacji stosunków z Moskwą, porozumiał się z rezydującym w Moskwie metropolitą kijowskim Focjuszem i zgodził na rozciągnięcie jego jurysdykcji na teren państwa litewskiego.

Wielkie Księstwo Litewskie i Wielkie Księstwo Moskiewskie w walce o przywództwo na Rusi w XV wieku

Śmierć Witolda zapoczątkowała okres walk wewnętrznych na Litwie. W 1432 r. w wyniku zamachu wielkim księciem został Zygmunt Kiejstutowicz. Przywilejem z 1434 r. zrównał on w prawach prawosławnych bojarów ruskich z katolickimi bojarami litewskimi, czym pozyskał tych pierwszych. Autokratyczne rządy doprowa-

dziły do spisku i śmierci Zygmunta z rąk spiskowców (1440). Bojarzy wybrali teraz na tron młodszego syna Jagiełły – Kazimierza. W 1447 r. został też królem Polski, co przywróciło unię personalną pomiędzy Polską a Litwą.

Tymczasem w Wielkim Księstwie Moskiewskim wybuchł spór o tron, zakończony po długiej wojnie domowej (walki trwały do 1453 r.) utrzymaniem władzy przez Wasyla II (1425-1462). Stosunki Moskwy z Litwą były poprawne, a strefy wpływów określił układ zawarty w 1449 r. przez Wasyla II z Kazimierzem Jagiellończykiem. (**Źródło nr 2:** Umowa Wasyla II z Kazimierzem Jagiellończykiem; **Mapa nr 2**). Uznawał on prawo Litwy do wszystkich zdobyczy na Rusi oraz jej wpływy w Twerze, z kolei Nowogród, Psków i Riazan określał jako strefę wpływów Moskwy.

Zwycięstwo Wasyla II Ślepego w wojnie domowej w Moskwie doprowadziło do emigracji wielu jego przeciwników na Litwę. W 1454 r. uciekli tam książęta Iwan Andriejewicz Możajski i Iwan Dmitriewicz Szemiatycz. Pierwszy otrzymał od Kazimierza Jagiellończyka Starodub, Homel i Briańsk, drugi – Nowogród Siewierski. Ucieczki udzielnych książąt trwały także później, już za panowania syna Wasyla II, wielkiego księcia Iwana III. Jednak kniazio wie przekraczali granicę moskiewsko-litewską także w przeciwnym kierunku. Na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XV w. na służbę księcia Moskwy przeszedł jeden z książąt wierchowskich – Siemion Jurijewicz Odojewski, wraz z synami i swym księstwem – połową Odojewa. W roku 1481/1482 uciekł do Moskwy Fiodor Bielski, uczestnik spisku ruskiego bojarstwa przeciwko wielkiemu księciu litewskiemu Kazimierzowi. (**Źródło nr 3:** Fragment II latopisu sofijskiego).

Unia florencka (1439) doprowadziła do ostatecznego podziału prawosławnej metropolii ruskiej na moskiewską i litewską (kijowską). W 1441 r. Moskwa odrzuciła metropolitę unię Izydora, a w 1448 r. faktycznie przyjęła autokefalię, wybierając na metropolitę Jonasza, bez zezwolenia Konstantynopola. Z kolei Kazimierz Jagiellończyk ustanowił w 1458 r. metropolitę dla diecezji litewskich unię Grzegorza II Bułgara, ucznia Izydora. Grzegorz II uznał zależność od patriarchy Konstantynopola, a w przyszłości nie utrzymywano oficjalnych stosunków między obiema metropoliami ruskimi („moskiewską i całej Rusi” i „kijowską i całej Rusi”). Odziedziczone przez wielkich książąt katolików po dawnych władcach litewskich prawo patronatu nad Kościołem prawosławnym Wielkiego Księstwa Litewskiego było często używane na szkodę interesów prawosławnych – monastery były oddawane pod opiekę świeckich i duchowych przedstawicieli katolicyzmu. Jednocześnie po zdobyciu Konstantynopola przez Turków państwo moskiewskie pozostało jedynym państwem prawosławnym, co dodatkowo podniosło znaczenie Moskwy jako centrum tego wyznania.

Za panowania Iwana III (1462-1505) dominacja Moskwy na terenach północno-wschodniej Rusi przybrała formę podboju lub ścisłego uzależnienia innych księstw. Iwan III stale powiększał obszar państwa. Przyłączył księstwo jarosławskie (1463) i rostowskie (1474), natomiast w oparciu o pomoc litewską opór Moskwie stawiała republika nowogrodzka. Kazimierz Jagiellończyk zobowiązał się w 1471 r. do udzielenia pomocy Nowogrodowi, ale zajęty polityką dynastyczną nie wywiązał się z obietnicy, gdy Iwan III podjął działania zbrojne. Wojska moskiewskie wkroczyły do Nowogrodu, ograniczając jego samodzielność.

Rok później Moskwa narzuciła zwierzchnictwo republice pskowskiej. Kazimierz zawarł antymoskiewski sojusz z Wielką Ordą (powstała w trakcie rozpadu Złotej Ordy), ale zachował bierność, gdy Orda zaczęła wojnę. W odpowiedzi Iwan III związał się z Chanatem Krymskim. Krym zaangażował siły militarne Litwy, co pozwoliło Moskwie przeprowadzić skuteczną akcję przeciwko Nowogrodowi Wielkiemu, a następnie włączyć republikę do państwa moskiewskiego (1478).

W roku 1480 Iwan III ostatecznie zrzucił zwierzchnictwo ordyńskie, w 1485 r. załączył Twer, w 1489 r. włączył ziemię wiacką. Od 1487 r. na stronę Moskwy przechodziły księstwa wierchowskie. Po śmierci Kazimierza Jagiellończyka została zerwana unia Polski i Litwy. Tron polski objął starszy z synów Kazimierza – Jan Olbracht, zaś wielkim księciem litewskim został jego brat – Aleksander (1492-1506). Wykorzystał to Iwan III, atakując Litwę (1492-1494) i utrwalając ostatnie zdobycze. Traktat pokojowy z 1494 r., umocniony ślubem córki Iwana III Heleny z wielkim księciem litewskim Aleksandrem (**Źródło nr 4**: Korespondencja Iwana III i Aleksandra Jagiellończyka), był nietrwały.

Na stronę Moskwy przechodzili w tym czasie kolejni książęta, w tym potomkowie emigrantów moskiewskich z połowy XV w., a nowa wojna moskiewsko-litewska (1500-1503) przyniosła dalsze sukcesy Iwanowi III (siły moskiewskie zadały Litwinom ciężką klęskę nad Wiedroszą). Wojnę zakończył rozejm, oddający Moskwie ziemie czernihowską i siewierską oraz części ziem mściławskiej, smoleńskiej i połockiej (Litwa straciła trzecią część swego obszaru), a Aleksander Jagiellończyk uznał używany przez Iwana III tytuł „pana całej Rusi”. (**Mapa nr 3**). Klęska uzmysłowiła Litwie zagrożenie i skłoniła jej elity do zbliżenia z Polską. Aleksander w 1501 r. został wybrany na króla Polski, co odnowiło unię personalną. Była ona trwała, bo w Polsce i na Litwie panował potem kolejny syn Kazimierza – Zygmunt Stary (1506-1548), a następnie syn Zygmunta Starego – Zygmunt August (1548-1572).

Stosunki moskiewsko-litewskie w pierwszej połowie XVI wieku

Upokorzona w 1503 r. Litwa liczyła na odzyskanie strat przy pomocy sił polskich. Wznowiła wojnę w 1507 r., ale wobec aktywności wojsk moskiewskich i przejścia na stronę Moskwy kniazia Michała Glińskiego znalazła się w trudnym położeniu. Pokój zawarty w 1508 r. nie zmieniał znacząco granicy. Wojna toczyła się już za panowania w Moskwie syna Iwana III – Wasyla III (1505-1533), który dookończył jednoczenie Rusi północno-wschodniej. W 1510 r. włączył do swojego państwa ziemię pskowską, a w 1521 r. księstwo riazańskie. Odtąd zbieranie ziem ruskich mogło odbywać się tylko kosztem Litwy. Dążąc do odebrania jej ziem ruskich, rozpoczął kolejną wojnę (1512), a jego wojska w 1514 r. zdobyły Smoleńsk. (**Źródło nr 5**: Przywilej Zygmunta I; **Źródło nr 6**: Przywilej Wasyla III). Krótco potem siły litewsko-polskie odniosły zwycięstwo pod Orszą, ale nie odzyskały Smoleńska, którego utratę potwierdził zawarty w 1522 r. rozejm. W 1533 r. minął jego termin, a jednocześnie zmarł Wasyl III. W tej sytuacji Zygmunt Stary zaczął w 1534 r. wojnę. Wojska litewsko-polskie uderzyły na Siewierszczyznę, zdobyły Homel (1535), obległy i zdobyły Starodub. Wkrótce jednak wojska moskiewskie weszły w głąb Litwy. Walki nie przyniosły rozstrzygnięć i w 1537 r. zawarto pokój oddający Litwie tylko Homel.

W połowie XVI w. w rozwoju Litwy i Moskwy pojawiły się procesy prowadzące do dalszego pogłębiania różnic i sprzeczności między nimi. Na Litwie wraz z utratą wpływów przez prawosławie rozwijała się obca Moskwie kultura katolicka. W różnych kierunkach rozwijały się struktury społeczno-polityczne obu państw. Podczas gdy w państwie moskiewskim umacniała się władza wielkiego księcia i cara oparta na rozwiniętej biurokracji, dążąca do likwidacji resztek starego systemu, na Litwie władza książęca decentralizowała się, zachowując autonomię wewnętrzną prowincji opartą o wpływy arystokracji, i przechodziła w ręce magnatów, którzy wywierali wpływ na politykę przez radę, ograniczającą władzę wielkiego księcia. Litewska szlachta otrzymała przywileje i prawa do tworzenia własnych organów przedstawicielskich – sejmów i sejmików, co było podstawą dalszego ograniczenia władzy centralnej na jej rzecz. Inaczej rozwijały się organy przedstawicielskie w państwie moskiewskim. W drugiej połowie XVI w. w Soborach Ziemskich uczestniczyła oprócz szlachty także ludność miejska, a wpływ soborów na podejmowanie decyzji przez rząd centralny był znacznie mniejszy niż sejmów litewskich. Własnymi drogami ewoluowały systemy prawne Litwy i Moskwy, otrzymując postać w przyjmowanych ustawach, zbiorach praw lub – jak w Wielkim Księstwie Litewskim – Statutach. (**Źródło nr 7:** Sudebnik Kazimierza IV Jagiellończyka; **Źródło nr 8:** Sudebnik Iwana III).

W połowie XVI w. w Europie Wschodniej powstały dwa nowożytne państwa znacznie różniące się społecznie, politycznie i kulturowo. Rywalizacja Carstwa Moskiewskiego (później Rosji) i zjednoczonego po unii lubelskiej (1569) z Polską Wielkiego Księstwa Litewskiego (które na mocy tego aktu straciło na rzecz Korony większą część ziem ruskich) określiła rozwój głównych tendencji w sytuacji międzynarodowej Europy Wschodniej na kolejne 150 lat. (**Mapa nr 4**). Z jednej strony Litwini wysuwali kandydatury moskiewskich Rurykowiczów na tron Rzeczypospolitej w pierwszych wolnych elekcjach, z drugiej – państwo polsko-litewskie nie zrezygnowało z prób odzyskania ziem ruskich utraconych przez Litwę w XV i XVI w., co musiało prowadzić do kolejnych konfliktów. Nie uznawano w Rzeczypospolitej także stosowanych w XVI w. i będących wyrazem suwerenności państwa tytułów władców moskiewskich (od 1547 car Wszechrusi), które traktowano jako wyraz dążenia do opanowania kolejnych ziem ruskich.

Zalecana literatura

- Bazylow L., *Historia Rosji*, t. 1, Warszawa 1985.
- Drózd P., *Orsza 1514*, Warszawa 2000.
- Jakowenko N., *Historia Ukrainy. Od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, przeł. O. Hnatiuk, K. Kotyńska, Lublin 2000.
- Jakowenko N., *Historia Ukrainy do 1795 r.*, przeł. K. Kotyńska, A. M. Babiak-Owad, Warszawa 2011.
- Krzyżaniakowa J., Ochmański J., *Władysław II Jagiełło*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1990.
- Ochmański J., *Historia Litwy*, wyd. 3, popr. i uzup., Wrocław–Warszawa–Kraków 1990.
- Podhorodecki L., *Kulikowe Pole 1380*, Warszawa 1986.
- Sahanowicz H., *Historia Białorusi. Od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, przeł. H. Łaskiewicz, Lublin 2002.

- Serczyk W. A., *Iwan IV Groźny*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986.
- Wójcik Z., *Dzieje Rosji 1533-1801*, Warszawa 1981.
- Базилевич К. В., *Внешняя политика Русского централизованного государства. Вторая половина XV века*, [отв. ред. и вступ. статья Л. В. Черепнина], [Москва] 1952.
- Бычкова М. Е., *Русское государство и Великое княжество Литовское с конца XV в. до 1569 г. Опыт сравнительно-исторического изучения политического строя*, Москва 1996.
- Бычкова М. Е., *Русско-литовская знать XV-XVII вв. Источниковедение. Генеалогия. Геральдика*, Москва 2012. (*Исторические исследования*).
- Васильев С. П., *Псковская судная грамота и I Литовский статут: опыт сравнительного исследования терминологии законодательных памятников*, Москва 2011.
- Кром М. М., *Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в.*, изд. 2-е., испр. и доп., Москва 2010.
- Кром М. М., *Стародубская война (1534-1537). Из истории русско-литовских отношений*, Москва 2008. (*Забывтые войны России*).
- Лобин А. Н., *Битва под Оршей 8 сентября 1514 г. К 500-летию сражения*, Санкт-Петербург 2011.
- Любавский М. К., *Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно*, Санкт-Петербург 2004. (*Русская библиотека*).
- Пашуто В. Т., *Образование Литовского государства*, Москва 1959.
- Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л., *Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства*, Москва 1982.
- Темушев В. Н., *Первая Московско-литовская пограничная война: 1486-1494*, Москва 2013.
- Хорошкевич А. Л., *Русское государство в системе международных отношений конца XV – начала XVI в.*, Москва 1980.
- Флоря Б. Н., *Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское средневековье*, Москва 2007.
- Янин В. Л., *Новгород и Литва: пограничные ситуации XIII-XV веков*, Москва 1998.

Two columns of horizontal lines for writing, spanning most of the page.

1 B

Krzysztof Styczyński

Scenariusz lekcji
dla szkoły średniej

Temat:

Wielkie Księstwo Moskiewskie i Wielkie Księstwo Litewskie do wojny o Inflanty

1 lub 2 godziny lekcyjne

Cel ogólny lekcji:

- Charakterystyka państwa wielkoruskiego i Litwy do XVI w. oraz ich obraz w źródłach.

Cele operacyjne:

- Poziom I – Wiadomości

Kategoria A – Zapamiętanie wiadomości

Uczeń zna/pamięta:

- początki Wielkiego Księstwa Moskiewskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego;
- wzrost znaczenia Litwy i Moskwy na Rusi w XIV w.;
- stosunki litewsko-moskiewskie do połowy XV w.;
- Wielkie Księstwo Litewskie i Wielkie Księstwo Moskiewskie w walce o przywództwo na Rusi w XV w.;
- stosunki moskiewsko-litewskie w pierwszej połowie XVI w.

Kategoria B – Zrozumienie wiadomości

Uczeń rozumie:

- proces powstania Wielkiego Księstwa Moskiewskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego;
- proces kształtowania się relacji między Wielkim Księstwem Moskiewskim i Wielkim Księstwem Litewskim;
- aspekty polityczne i kulturowe (wewnętrzne i zewnętrzne).

Poziom II – Umiejętności

Kategoria C – Stosowanie wiadomości w sytuacjach typowych

Uczeń:

- umiejętnie korzysta z atlasu historycznego;
- umiejętnie korzysta z podręcznika i ze źródeł pozapodręcznikowych;
- umie odczytać teksty źródłowe i zastosować je do właściwej części tematu.

Kategoria D – Stosowanie wiadomości w sytuacjach problemowych

- potrafi wyjaśnić różnice w procesie kształtowania się państw zaprezentowane w źródłach;
- potrafi wyjaśnić różnice w interpretacji faktów odnoszących się do tematu;
- wykorzystując literaturę naukową i popularnonaukową, potrafi dokonać analizy i oceny przyczyn zachodzących procesów historycznych.

Metody:

- rozmowa nauczająca, problemowa – ujęcie tematu holistyczne.

Formy:

- praca indywidualna i w grupie;
- praca z mapą;
- praca podręcznikiem;
- praca z tekstami źródłowymi.

Środki dydaktyczne:

- atlas historyczny: J. Tazbir, *Atlas historyczny. Od starożytności do współczesności*, Warszawa 2007;
- podręcznik do historii;
- mapa ścienna.

Przebieg lekcji

Czas	Ogniwa lekcji	Czynności nauczyciela	Czynności ucznia	Uwagi
3 min	1. Czynności organizacyjno-porządkowe.	Sprawdzenie listy obecności.	Przygotowanie się do zajęć. Jeden z uczniów rozkłada mapę, a drugi rozdaje atlasy.	
5 min	2. Rekapitulacja wtórna.	Nauczyciel nawiązuje do lekcji: jakie informacje o wschodnich sąsiadach Polski uzyskaliśmy do tej pory? (kto zamieszkiwał te tereny? – nawiązanie do tematu początków Rusi).	Wyznaczeni przez nauczyciela uczniowie odpowiadają na pytania.	
3 min	3. Ogniwo wiążące.	Nauczyciel podaje temat lekcji oraz zagadnienia z nim związane. Następnie omawia jego cele. Wybiera karty pracy.	Uczniowie zapisują temat w zeszytach.	
25 min (ewentualnie 2 x 25 min)	4. Tok lekcji właściwej.	Nauczyciel prosi o analizę mapy pod kątem tego, jak wyglądały tereny na wschód od Polski w XIII w. (np. mapa ścienna Europy XII-XIII w.).	Uczniowie określają tereny księstw ruskich i litewskiego, wskazują na rozbięcie, wskazują tereny zajęte przez Mongołów. Uczniowie pracują zespołowo, a rezultaty prezentują na mapie.	
		Nauczyciel prosi uczniów o przeczytanie tekstu: Początki Wielkiego Księstwa Moskiewskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego (karta pracy nr 1).	Uczniowie pracują samodzielnie.	
		Nauczyciel prosi o analizę tekstu i scharakteryzowanie, jak przebiegł proces kształtowania się Litwy i Rusi na przełomie XIII i XIV w.	Uczniowie charakteryzują etapy kształtowania się państw, odpowiadając na pytania zamieszczone pod kartą pracy.	
		Następnie prosi klasę, aby zapoznała się z tekstem: Dokument wielkiego księcia Witolda o ustanowieniu na Litwie własnego metropolity Grzegorza Cambłaka (1415 r.) (karty pracy nr 2).	Uczniowie pracują samodzielnie i wskazują na kryzys, w jakim znalazło się państwo kijowskie.	
		Nauczyciel prosi o wykonanie polecenia znajdującego się pod tekstem.	Uczniowie charakteryzują powody zmiany organizacji kościelnej na Litwie.	
		Nauczyciel prosi klasę, aby zapoznała się ze źródłem ikonograficznym Bitwa na Kulikowym Polu i odpowiedziała na zamieszczone pod obrazem pytanie (karta pracy nr 3).	Uczniowie pracują samodzielnie i wskazują na przełom w uwolnieniu się od dominacji tatarskiej.	

Przebieg lekcji

		Nauczyciel prosi uczniów, aby przeczytali tekst: Umowa wielkiego księcia moskiewskiego Wasyla II z królem Polski i wielkim księciem litewskim Kazimierzem Jagiellończykiem (karta pracy nr 4).	Uczniowie wykonują polecenia zamieszczone pod tekstem. Wyjaśniają, jakie korzyści mieli władcy w zakresie bezpieczeństwa.
		Nauczyciel prosi uczniów, aby przeczytali tekst: Korespondencja wielkiego księcia moskiewskiego Iwana III i wielkiego księcia litewskiego Aleksandra Jagiellończyka (karta pracy nr 5).	Uczniowie pracują samodzielnie. Wskazują na różnice w stanowisku odnoszącym się do spraw wiary oraz jakie związki łączyły państwo moskiewskie, Litwę i Polskę – polityka dynastyczna.
		Nauczyciel prosi o analizę fragmentów sudieb-ników (prawa rosyjskiego skodyfikowanego w 1468 r.) (karta pracy nr 6).	Uczniowie dokonują analizy tekstów i prezentują wnioski.
		Nauczyciel prosi o analizę tekstów przywilejów dla Smoleńska i wykonanie polecenia pod tekstami (karta pracy nr 7).	Uczniowie wskazują na zbieżności w postanowieniach i określają okoliczności utraty Smoleńska przez Polskę.
		Nauczyciel prosi o wskazanie najważniejszych etapów kształtowania się państwa ruskiego i litewskiego.	Uczniowie dokonują analizy mapy: Europa XVI w. i wskazują na najważniejsze etapy tego procesu.
5 min	5. Rekapitulacja pierwotna.	Nauczyciel inicjuje rekapitulację, zwracając uwagę na różnorodność spojrzeń na ważne wydarzenia historyczne i potrzebę odróżnienia opinii od faktów.	Uczniowie zajmują stanowisko, czy wobec takich źródeł jest im łatwiej czy trudniej zrozumieć dzieje.
2 min	6. Kontrola i ocena.	Pochwała najaktywniejszych uczniów – ewentualnie oceny.	
2 min	7. Praca domowa.	Przedstaw w formie paska chronologicznego najważniejsze etapy formowania się państwa litewskiego i moskiewskiego – wykorzystaj tekst z karty pracy nr 8.	Uczniowie zapisują pracę domową w zeszytach.

Karta pracy nr 1

Początki Wielkiego Księstwa Moskiewskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego

W okresie rozbitcia politycznego Rusi spadła polityczna rola Kijowa. Od drugiej połowy XII w. wzrosła natomiast potęga książąt Rusi Północnej (Zaleskiej), których siedzibą został Włodzimierz nad Kłajmą. Na przełomie lat trzydziestych i czterdziestych XIII w. nastąpił najazd Mongołów, który uzależnił większość Rusi od imperium mongolskiego, a potem tatarskiej Złotej Ordy. Odtąd wielki książę osobiście uzyskiwał od chana Złotej Ordy jarłyk (zatwierdzenie tytułu). Ostateczny upadek Kijowa spowodował, że od początku XIV w. Włodzimierz nad Kłajmą stał się siedzibą metropolitów kijowskich, zwierzchników ruskiej Cerkwi prawosławnej.

W końcu pierwszej połowy XIII w. na terenie wielkiego księstwa włodzimierskiego ukształtowały się księstwa moskiewskie i twerskie, które uzyskały samodzielność polityczną. Książę moskiewski Jerzy (Jurij Daniłowicz, 1303-1325) pretendował, obok władcy Tweru, do tytułu wielkoksiążęcego, co spowodowało konflikt zakończony zwycięstwem Moskwy za panowania Iwana Kality (1325-1340). W tym czasie metropolita Piotr przeniósł się do Moskwy, czyniąc ją religijną stolicą Rusi (1325).

W latach czterdziestych XIII w. jeden z władców plemiennych, Mendog, zjednoczył rozbitą dotąd Litwę, a jego państwo objęło też część Rusi – leżącą nad Niemnem Rus Czarłą. Obejmujące ziemie ruskie (Nowogródek, Pińsk, Połock, Witebsk) państwo litewskie było wtedy już w pewnym stopniu prawosławne. Prawosławny był syn Mendoga Wojsiek, który objął na krótko władzę z pomocą wojsk ruskich w czasie walk, które wybuchły po śmierci Mendoga w 1263 r.

Wzrost potęgi Litwy nastąpił za wielkiego księcia litewskiego Giedymina (1316-1341). W składzie Wielkiego Księstwa Litewskiego znalazły się wtedy Witebsk, Brześć, Mińsk, Wołyń i Polesie, a wpływy litewskie objęły Kijów, Twer, Wiaźmę, Psków i Smoleńsk. Ekspansja uczyniła Litwę jeszcze bardziej państwem ruskim i prawosławnym. Ruski stał się językiem urzędowym, *Ruska Prawda* (zbiór praw) była podstawą książęcych zarządzeń, a w państwie obowiązywało stare prawosławne prawo kanoniczne. Kulturę ruską przyjmowali synowie wielkiego księcia, on sam tytułował się władcą Litwinów i Rusinów. Jednocześnie ruskie części państwa zachowały dużą samodzielność, a uznanie zależności od wielkiego księcia litewskiego oznaczało wręcz uwolnienie od jarzma tatarskiego. Wzrost potęgi Litwy i Moskwy oraz ekspansja obu tych państw na obszarach Rusi prowadziły nieuchronnie do konfliktu. W 1335 r. wybuchły pierwsze walki litewsko-moskiewskie na pograniczu księstw smoleńskiego i moskiewskiego.

J. Chachaj, K. Koczegarow, *Wielkie Księstwo Moskiewskie i Wielkie Księstwo Litewskie do wojny o Inflanty* (tekst wprowadzający do lekcji).

Polecenia:

- Opisz, w jakich realiach politycznych następuje proces formowania się sąsiedztwa rusko-litewskiego.
- Przedstaw cechy kulturowe, które łączyły i różniły Litwinów i Rusinów w XIII i XIV w.

Dokument wielkiego księcia litewskiego Witolda o ustanowieniu na Litwie własnego metropolity Grzegorza Cambłaka (1415 r.)

[...] Widzieliśmy od dawna, że stan Cerkwi w metropolii kijowskiej nie jest dobry, lecz idzie ku gorszemu: ilu metropolitów było za naszej pamięci? Cerkwi nie budowali, jak było kiedyś... [...]. Zatem my... jak rzekli nam władcy, zgodnie z zasadami, które w latopisach zapisano, z naszymi ruskimi książętami naszych ruskich ziem, oraz z naszymi władcykami i archimandrytami, zjechaliśmy się wspólnie i ustanowiliśmy metropolitę Grzegorza [dla] metropolii kijowskiej, po dawnemu. [...] A kto chce po staremu trwać pod władzą metropolity kijowskiego – tak dobrze, a kto nie chce – tak mu też wolno; ale wiedźcie: wszak my nie jesteśmy waszej wiary, i gdybyśmy chcieli tego, żeby w naszym państwie wiara wasza umniejszała się i upadła, a cerkwie wasze nie były wznoszone... Więc, gdy nie ma metropolity, jeśli umarł któryś władca na którejś stolicy biskupiej, a my ustanowilibyśmy jakiegoś namiestnika, zgodnie z własną wolą, a dochody cerkiewne, metropolitalne, biskupie mielibyśmy dla siebie: ale my chcemy, by wasza wiara nie umniejszała się, nie upadała, by wasze cerkwie były budowane, zatem ustanowiliśmy metropolitę, wspólnie, na metropolię kijowską, aby wszystka ruska godność była na swojej ziemi. Zatem zobaczysz, jak Bułgarzy i Serbowie sami sobie uczynili, swoimi biskupami, zwierzchnika [kościół]..., aby metropolita siedział na swojej stolicy, w Kijowie, jak to było z dawna; a nie, jak to się niedawno stało, że metropolici zaczęli żyć w Moskwie, a przez to cerkiew metropolitalna kijowska podupadła i stała się pusta.

Polecenie:

- Przedstaw powody, które zdecydowały o ustanowieniu na Litwie odrębnej metropolii.

Karta pracy nr 3

Bitwa na Kulikowym Polu (obraz pędzla Adolphe'a Yvona z 1850 r.)

Źródło: Wikipedia.

Obraz upamiętnia zwycięstwo Dymitra Dońskiego nad Złotą Ordą w roku 1380.

Polecenie:

- Jakie znaczenie dla państwa moskiewskiego miała ukazana na obrazie bitwa?

Umowa wielkiego księcia moskiewskiego Wasyla II z królem Polski i wielkim księciem litewskim Kazimierzem IV Jagiellończykiem (31 sierpnia 1449 r.)

Ja, wielki książę Wasyl i moi młodsi bracia daliśmy zapis naszemu bratu Kazimierzowi, królowi polskiemu i wielkiemu księciu litewskiemu i ruskiemu i żmudzkiemu i innych ziem, że zawarliśmy z nim braterstwo i miłość i wieczny pokój.

Będziemy żyć z nim w przyjaźni, po tym dokumencie, i być z nim wszędzie, jak jeden, i będziemy chcieć jego dobra i dobra jego ziemi, wszędzie, gdzie by nie było; a on będzie chcieć naszego dobra i dobra naszej ziemi wszędzie, gdzie by nie było. A kto jemu będzie przyjacielem, to i mnie przyjacielem, a kto będzie jemu nieprzyjacielem, to i mnie nieprzyjacielem. A nieprzyjaciela mojego ty, bracie, księcia Dymitra Szemiakę, nie będziesz przyjmował, a będziesz, bracie, przeciw niemu, ze mną jak jeden; a także ty na wszelkiego mojego nieprzyjaciela będziesz ze mną wszędzie jak jeden; także my, bracie, i na wszelkiego twojego nieprzyjaciela będziemy z tobą jak jeden.

A jeśli pójdą, bracie, Tatarzy, na nasze pogranicza, z książętami naszymi i wojewodami naszymi i pogranicznym ludem będziemy ich wspólnie przepędzać i wspólnie przeciw nim się bronić.

A w twoje dziedzictwo, bracie, ja i moi młodsi bracia, w całe twoje wielkie księstwo, ani do Smoleńska... ani w żadne twoje pogranicza, nie będziemy wstępować.

A ty Kazimierzu, królu polski i wielki książę litewski, nie będziesz wstępował w moje dziedzictwo, ani w całe moje wielkie księstwo, ani w dziedzictwa moich młodszych braci.

Polecenia:

- Wyjaśnij, co było przyczyną zawarcia takiego sojuszu. Uzasadnij swoje stanowisko.
- Jakie korzyści mogli mieć obaj władcy z tego sojuszu?

Karta pracy nr 5

Korespondencja wielkiego księcia moskiewskiego Iwana III i wielkiego księcia litewskiego Aleksandra Jagiellończyka

Zarzuty wielkiego księcia moskiewskiego Iwana III wobec zięcia, wielkiego księcia litewskiego Aleksandra Jagiellończyka, z powodu jego stosunku do żony, córki księcia moskiewskiego Heleny Iwanówny (1495 r.)

[...] Dawalesz nam, bracie, swoje słowo i wystawialesz pismo o naszej córce i o greckiej wierze, że nie będziesz namawiał naszej córki do wiary rzymskiej, pozwolisz jej trwać w swojej greckiej wierze: ale bracie, wszystko nie wygląda tak, jak nam obiecywałeś, gdy oddawaliśmy ci swoją córkę za żonę. [...] Rozmawialiśmy z tobą, ze swoim bratem, wraz z naszymi bojarami i z twoimi panami o cerkwi wiary greckiej, aby... zapewnić naszej córce... zbudowanie cerkwi przy wejściu do jej dworu, aby było jej blisko chodzić do cerkwi. I ty... nam powiedzialesz, że twoi przodkowie, a także ty, ustanowiliście prawo, aby cerkwi wiary greckiej nie przybywało. [...] i ty nasz brat, to uczyniłeś..., obiecałeś naszym bojarom i naszym ludziom przebywającym [przy Helenie Iwanówny – *wważa K. K.*], i tak odesłałeś do nas naszych bojarów..., i ty od naszej córki odsunąłeś wszystkich innych ludzi, i otoczyłeś ją swoimi ludźmi, wszystkimi wiary rzymskiej [...]. A którzy nasi bojarzy i nasi ludzie żyją u naszej córki, to im się czyni wielką bezbożność, a innych naszych ludzi pobito na śmierć, a innych biją, okradają; i ty, choć byłeś naszym bratem, sam tego nie zauważyłeś, gdy więcej się tak dzieje?

Odpowiedź króla Polski i wielkiego księcia litewskiego Aleksandra Jagiellończyka do teścia, wielkiego księcia moskiewskiego Iwana III przez posła Fiodora Grigorijewicza (1496 r.)

A córki twojej, a naszej wielkiej księżnej nie namawialiśmy do wiary rzymskiej; a cerkiew obiecaliśmy jej postawić na swoim dworze w jej siedzibie przy wejściu, a otaczaliśmy ją panami i paniami i innymi służebnymi ludźmi greckiej, a nie rzymskiej wiary. [...]. A co się tyczy cerkwi, to w naszej ojcowiznie, w Wielkim Księstwie Litewskim, po wszystkich grodach naszych i po miastach cerkwi wiary greckiej wszędzie blisko naszych dworów w każdym grodzie i w mieście, gdzie nasza wielka księżna może chodzić do cerkwi, a co do nowych cerkwi, to w naszych listach nie pisaliśmy, że będziemy stawiać nowe cerkwie.

Polecenie:

- Jakie znaczenie polityczne miało małżeństwo Aleksandra Jagiellończyka i Heleny Iwanówny?

Karta pracy nr 6

Sudiebnik Kazimierza IV Jagiellończyka (1468 r.)

5. A gdyby złodziej coś u kogoś ukradł, a gdzie skradziono, tam go osobiście schwytano, a jeśli on [skradzionego] do domu nie przyniósł, a żona i dzieci tego nie używali: złodziej poniesie karę, a żona i dzieci i dom ich nie jest winien.

6. A gdyby złodziej wyszedł z domu, a ukradł coś i zatracił, co jest wartościowe, ale bez żony i dzieci: z dobytku domowego, który jest jego własny, zapłaci; a żona i dzieci, i krewni żony od tej kary wolni.

7. A gdyby czyj człowiek popełnił złodziejstwo, a będzie pan jego o tym wiedział, albo korzyść z nim z tego miał, i będzie na to dowód: poniesie karę, jak który złodziej. [...]

13. A kto ukradnie więcej od wartości pół kopy, albo o wartości krowy, tego powiesić.

14. A który po raz pierwszy ukradnie, a dotąd nie kradł: tylko za winę pierwszego przestępstwa go ukarać; a jeśli kradł domowe rzeczy o wartości mniejszej niż pół rubla, odpłaci domowymi rzeczami; a jeśli ukradł powyżej wartości pół rubla, choćby ukradł, jak poprzednio, tego powiesić.

15. A który, choćby pierwszy raz ukradł, lecz kradzież jest wielka, ukradł konia, a zostałby przyprowadzony osobiście, tego powiesić.

Sudiebnik Iwana III (1497 r.)

O zbrodni. A jeśli dowiodą komuś kradzież, albo rozbój, albo zabójstwo, albo oszczerstwo, albo jakiś inny zły czyn, i będzie udowodnione zło, i bojar wyda nakaz wykonania kary śmierci, to odszkodowanie zapłacić z jego majątku, a co z majątku zostanie, to bojar i diak wezmą dla siebie [...]

A zabójcy swego pana i zdrajcy (buntownikowi), zbrodniarzowi przeciwko cerkwi... i podpalaczowi, którego zły czyn jest znany, nie dać żyć, skazać go na karę śmierci.

O zbrodniarzach. A którego zbrodniarza schwytają na jakiejś zbrodni popełnionej nie po raz pierwszy..., a nie będzie dowodu na popełnienie przez niego poprzednio innej zbrodni, tylko skazać go karą pieniężną, wychłostać, odszkodowanie od niego odebrać, sędziemu jego sprzedać. A jeśli ten zbrodniarz nie będzie miał majątku, z którego można zapłacić odszkodowanie, to go wychłostać, przekazać skarżącemu jako chłopca (niewolnika), dopóki nie odpracuje wartości zadanych strat, a sędzia nic od niego nie będzie miał.

A jeśli schwytają zbrodniarza po raz drugi na zbrodni, to skazać go na karę śmierci, a odszkodowanie zapłacić z jego majątku, a resztę majątku oddać sędziemu. A jeśli ten zbrodniarz nie ma majątku, wtedy nie przekazywać go skarżącemu dla odszkodowania zadanych strat, lecz skazać go na karę śmierci.

Polecenie:

- Porównaj teksty sudiebników (określenie na kodyfikację prawa w Rosji) i oceń, czym różniła się surowość prawa za panowania obu władców.

Karta pracy nr 7

Przywilej króla Polski i wielkiego księcia litewskiego Zygmunta I dla miasta Smoleńska (16 kwietnia 1513 r.)

Zygmunt, z Bożej Łaski Król Polski, Wielki Książę Litewski, Ruski, Pruski, Żmudzki i innych ziem. [...]

Także bili nam czołem mieszczanie i całe pospólstwo, że wojewoda smoleński i inni urzędnicy smoleńscy wyrządzają im wielkie krzywdy i naruszają zwyczaje, wbrew treści przywileju naszego brata, jego miłości króla Aleksandra: grzywny sądowe, opłaty na rzecz sądowych komorników i inne wielkie opłaty sądowe od nich biorą; także wojewoda smoleński i inni, wbrew treści przywileju jego miłości, naszego brata, biorą od nich opłaty z okazji świąt Wielkanocy i Bożego Narodzenia i inne opłaty i służby grodowe, z których zwolnił ich nasz brat, chcą od nich mieć. I bili nam czołem, abyśmy im zostawili i zachowali przywileje naszego brata. I my z powodu ich w tym wierności, mieszczan i prostego ludu pożałowaliśmy: który mieszczanin będzie miał zapłacić karę, tylko wojewoda smoleński może brać od nich kary od rubla do dziesięciu groszy, a opłaty na rzecz komorników sądowych mają dawać od rubla do czterech groszy, a za sądy mają oni wojewodzie smoleńskiemu i ciwunowi, opłat sądowych i składek dla komorników sądowych, płacić sześć groszy. A gdy nie zapłacą tych opłat, to wojewoda i ciwun nie będą od nich brać niczego. A opłat z okazji Wielkanocy i Bożego Narodzenia, i pogłównego, i innych podatków panu wojewodzie smoleńskiemu nie wolno od nich brać i w służbę grodową ich nie brać. I cokolwiek w przywilejach naszego brata im zapisano, są z tego zwolnieni i przy tych przywilejach ich zostawiamy i w pokoju zachowujemy.

Przywilej wielkiego księcia moskiewskiego Wasyla III dla mieszkańców Smoleńska (10 lipca 1514 r.)

I my, wielki książę Wasyl, z Bożej Łaski Książę Wszechrusi i Wielki Książę, pożałowaliśmy biskupa i dworzan, i książąt, i bojarów, i mieszczan, i pospólstwa, i wszystkich ludzi naszej ojcowizny – ziemi smoleńskiej, wydaliśmy im swój przywilej, w którym obiecujemy zachować ich w tych wszystkich prawach, w których zachowywał ich wielki książę Witold i inni wielcy książęta, i król Aleksander i Zygmunt w swoich przywilejach i w tym naszym przywileju. Пречистые nam domu i majątku, i klasztorów i cerkwi w niczym nie naruszyć, ani w ziemi nam, ni w wodzie cerkiewnej i w klasztornej nie uszczuplać w niczym. [...] Także potwierdziliśmy dworzanom i książętom, i bojarom, i wszystkim ludziom ziemi smoleńskiej, posiadanie ich dziedzicznych włości, i co za poprzednich wielkich książąt wysłuzyli: i my w tych ich dziedzicznych dobrach... nie będziemy w niczym umniejszać... [...] Zwolniliśmy też smoleńszczan: mieszczan i pospólstwo z wieszczi, z którego towaru mieli wieszcze wcześniej, to z wosku, z miodu, i z soli, i z innego towaru: to im udzieliłem, mieszczanom i pospólstwu, to wieszcze mieć dla siebie. A co dawali poprzednim wielkim książętom corocznie z całego miasta po sto rubli: i ja ich z tego zwolniłem, tego pod naszą władzą nie będą dawać.

Polecenie:

- Porównaj teksty przywilejów i określ, czy różnią się w postanowieniach. W jakich okolicznościach te przywileje zostały wydane?

Wielkie Księstwo Litewskie i Wielkie Księstwo Moskiewskie w walce o przywództwo na Rusi w XV wieku

Śmierć Witolda zaczęła okres walk wewnętrznych na Litwie. W 1432 r. w wyniku zamachu wielkim księciem został Zygmunt Kiejstutowicz. Przywilejem z 1434 r. zrównał on w prawach prawosławnych bojarów ruskich z katolickimi bojarami litewskimi, czym pozyskał tych pierwszych. Autokratyczne rządy doprowadziły do spisku i śmierci Zygmunta z rąk spiskowców (1440). Bojarzy wybrali teraz na tron młodszego syna Jagielly – Kazimierza. Wkrótce został też królem Polski, co przywróciło unię personalną pomiędzy Polską a Litwą.

Tymczasem w Wielkim Księstwie Moskiewskim wybuchł spór o tron, zakończony po długiej wojnie domowej (walki trwały do 1453 r.) utrzymaniem władzy przez Wasyla II (1425-1462). Stosunki Moskwy z Litwą były poprawne, a strefy wpływów określił układ zawarty w 1449 r. przez Wasyla II z Kazimierzem Jagiellończykiem. Uznawał on prawo Litwy do wszystkich zdobyczy na Rusi oraz jej wpływy w Twerze, z kolei Nowogród, Psków i Riazan określał jako strefę wpływów Moskwy.

Zwycięstwo Wasyla II Ślepego w wojnie domowej w Moskwie doprowadziło do emigracji wielu jego przeciwników na Litwę. W 1454 r. uciekli tam książęta Iwan Andriejewicz Możajski i Iwan Dmitriewicz Szemiatycz. Pierwszy otrzymał od Kazimierza Jagiellończyka Starodub, Homel i Briańsk, drugi – Nowogród Siewierski. Ucieczki udzielnych książąt trwały także później, już za panowania syna Wasyla II, wielkiego księcia Iwana III. Jednak kniaziowie przekraczali granicę moskiewsko-litewską także w przeciwnym kierunku. Na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XV w. na służbę księcia Moskwy przeszedł jeden z książąt wierzchowskich – Siemion Jurijewicz Odojewski, wraz z synami i swym księstwem – połową Odojewa. W roku 1481/1482 uciekł do Moskwy Fiodor Bielski, uczestnik spisku ruskiego bojarstwa przeciwko wielkiemu księciu litewskiemu Kazimierzowi.

Unia florencka (1439) doprowadziła do ostatecznego podziału prawosławnej metropolii ruskiej na moskiewską i litewską (kijowską). W 1441 r. Moskwa odrzuciła metropolitę unię Izydora, a w 1448 r. faktycznie przyjęła autokefalię, wybierając na metropolitę Jonasza, bez zezwolenia Konstantynopola. Z kolei Kazimierz Jagiellończyk ustanowił w 1458 r. metropolitą dla diecezji litewskich unię Grzegorza II Bułgara, ucznia Izydora. Grzegorz II uznał zależność od patriarchy Konstantynopola, a w przyszłości nie utrzymywano oficjalnych stosunków między obiema metropoliami ruskimi („moskiewską i całej Rusi” i „kijowską i całej Rusi”). Odziedziczone przez wielkich książąt katolików po dawnych władcach litewskich prawo patronatu nad Kościołem prawosławnym Wielkiego Księstwa Litewskiego było często używane na szkodę interesów prawosławnych – monasteria były oddawane pod opiekę świeckich i duchowych przedstawicieli katolicyzmu. Jednocześnie po zdobyciu Konstantynopola przez Turków państwo moskiewskie pozostało jedynym państwem prawosławnym, co dodatkowo podniosło znaczenie Moskwy jako centrum tego wyznania.

Za panowania Iwana III (1462-1505) dominacja Moskwy na terenach północno-wschodniej Rusi przybrała formę podboju lub ścisłego uzależnienia innych księstw. Iwan III stale powiększał obszar państwa. Przyłączył księstwo jarosławskie (1463) i rostowskie (1474), natomiast w oparciu o pomoc litewską opór Moskwie stawiała republika nowogrodzka. Kazimierz Jagiellończyk zobowiązał się w 1471 r. do udzielenia pomocy Nowogrodowi, ale zajęty polityką dynastyczną nie wywiązał się z obietnicy, gdy Iwan III podjął działania zbrojne. Wojska moskiewskie wkroczyły do Nowogrodu, ograniczając jego samodzielność.

Rok później Moskwa narzuciła zwierzchnictwo republice pskowskiej. Kazimierz zawarł antymoskiewski sojusz z Wielką Ordą (powstała w trakcie rozpadu Złotej Ordy), ale zachował bierność, gdy Orda zaczęła wojnę. W odpowiedzi Iwan III związał się z Chanatem Krymskim. Krym zaangażował siły militarne Litwy, co pozwoliło Moskwie przeprowadzić skuteczną akcję przeciwko Nowogrodowi Wielkiemu, a następnie włączyć republikę do państwa moskiewskiego (1478).

W roku 1480 Iwan III ostatecznie zrzucił zwierzchnictwo ordyńskie, w 1485 r. zajął Twer, w 1489 r. włączył ziemię wiacką. Od 1487 r. na stronę Moskwy przechodziły księstwa wierchowskie. Po śmierci Kazimierza Jagiellończyka została zerwana unia Polski i Litwy. Tron polski objął starszy z synów Kazimierza – Jan Olbracht, zaś wielkim księciem litewskim został jego brat – Aleksander (1492-1506). Wykorzystał to Iwan III, atakując Litwę (1492-1494) i utrwalając ostatnie zdobycze. Traktat pokojowy z 1494 r., umocniony ślubem córki Iwana III Heleny z wielkim księciem litewskim Aleksandrem, był nietrwały.

Na stronę Moskwy przechodzili w tym czasie kolejni książęta, w tym potomkowie emigrantów moskiewskich z połowy XV w., a nowa wojna moskiewsko-litewska (1500-1503) przyniosła dalsze sukcesy Iwanowi III (siły moskiewskie zadały Litwinom ciężką klęskę nad Wiedroszą). Wojnę zakończył rozejm, oddający Moskwie ziemie czernihowską i siewierską oraz części ziem mścisławskiej, smoleńskiej i połockiej (Litwa straciła trzecią część swego obszaru), a Aleksander Jagiellończyk uznał używany przez Iwana III tytuł „pana całej Rusi”. Klęska uzmysłowiła Litwie zagrożenie i skłoniła jej elity do zbliżenia z Polską. Aleksander w 1501 r. został wybrany na króla Polski, co odnowiło unię personalną. Była ona trwała, bo w Polsce i na Litwie panował potem kolejny syn Kazimierza – Zygmunt Stary (1506-1548), a następnie syn Zygmunta Starego – Zygmunt August (1548-1572).

Stosunki moskiewsko-litewskie w pierwszej połowie XVI wieku

Upokorzona w 1503 r. Litwa liczyła na odzyskanie strat przy pomocy sił polskich. Wznowiła wojnę w 1507 r., ale wobec aktywności wojsk moskiewskich i przejścia na stronę Moskwy kniazia Michała Glińskiego znalazła się w trudnym położeniu. Pokój zawarty w 1508 r. nie zmieniał znacząco granicy. Wojna toczyła się już za panowania w Moskwie syna Iwana III – Wasyla III (1505-1533), który dokończył jednoczenie Rusi północno-wschodniej. W 1510 r. włączył do swojego państwa ziemię pskowską, a w 1521 r. księstwo riazańskie. Odtąd zbieranie ziem ruskich mogło odbywać się tylko kosztem Litwy. Dążąc

do odebrania jej ziem ruskich, rozpoczął kolejną wojnę (1512), a jego wojska w 1514 r. zdobyły Smoleńsk. Krótko potem siły litewsko-polskie odniosły zwycięstwo pod Orszą, ale nie odzyskały Smoleńska, którego utratę potwierdził zawarty w 1522 r. rozejm. W 1533 r. minął jego termin, a jednocześnie zmarł Wasyl III. W tej sytuacji Zygmunt Stary zaczął w 1534 r. wojnę. Wojska litewsko-polskie uderzyły na Siewierszczyznę, zdobyły Homel (1535), obległy i zdobyły Starodub. Wkrótce jednak wojska moskiewskie weszły w głąb Litwy. Walki nie przyniosły rozstrzygnięć i w 1537 r. zawarto pokój oddający Litwie tylko Homel.

W połowie XVI w. w rozwoju Litwy i Moskwy pojawiły się procesy prowadzące do dalszego pogłębiania różnic i sprzeczności między nimi. Na Litwie wraz z utratą wpływów przez prawosławie rozwijała się obca Moskwie kultura katolicka. W różnych kierunkach rozwijały się struktury społeczno-polityczne obu państw. Podczas gdy w państwie moskiewskim umacniała się władza wielkiego księcia i cara oparta na rozwiniętej biurokracji, dążąca do likwidacji resztek starego systemu, na Litwie władza książęca decentralizowała się, zachowując autonomię wewnętrzną prowincji opartą o wpływy arystokracji, i przechodziła w ręce magnatów, którzy wywierali wpływ na politykę przez radę, ograniczającą władzę wielkiego księcia. Litewska szlachta otrzymała przywileje i prawa do tworzenia własnych organów przedstawicielskich – sejmów i sejmików, co było podstawą dalszego ograniczenia władzy centralnej na jej rzecz. Inaczej rozwijały się organy przedstawicielskie w państwie moskiewskim. W drugiej połowie XVI w. w Soborach Ziemskich uczestniczyła oprócz szlachty także ludność miejska, a wpływ soborów na podejmowanie decyzji przez rząd centralny był znacznie mniejszy niż sejmów litewskich. Własnymi drogami ewoluowały systemy prawne Litwy i Moskwy, otrzymując postać w przyjmowanych ustawach, zbiorach praw lub – jak w Wielkim Księstwie Litewskim – Statutach.

W połowie XVI w. w Europie Wschodniej powstały dwa nowożytnie państwa znacznie różniące się społecznie, politycznie i kulturowo. Rywalizacja Carstwa Moskiewskiego (później Rosji) i zjednoczonego po unii lubelskiej (1569) z Polską Wielkiego Księstwa Litewskiego (które na mocy tego aktu straciło na rzecz Korony większą część ziem ruskich) określiła rozwój głównych tendencji w sytuacji międzynarodowej Europy Wschodniej na kolejne 150 lat. Z jednej strony Litwini wysuwali kandydatury moskiewskich Rurykowiczów na tron Rzeczypospolitej w pierwszych wolnych elekcjach, z drugiej – państwo polsko-litewskie nie zrezygnowało z prób odzyskania ziem ruskich utraconych przez Litwę w XV i XVI w., co musiało prowadzić do kolejnych konfliktów. Nie uznawano w Rzeczypospolitej także stosowanych w XVI w. i będących wyrazem suwerenności państwa tytułów władców moskiewskich (od 1547 car Wszechrusi), które były uznawane za wyraz dążenia do opanowania kolejnych ziem ruskich.

J. Chachaj, K. Koczegarow, *Wielkie Księstwo Moskiewskie i Wielkie Księstwo Litewskie do wojny o Inflanty* (tekst wprowadzający do lekcji).

1C

Źródła historyczne
i opracowania naukowe

Mapa nr 1: Ziemie ruskie w połowie XIII wieku

Źródło nr 1: Dokument wielkiego księcia Witolda

Dokument wielkiego księcia litewskiego Witolda o ustanowieniu na Litwie własnego metropolity Grzegorza Camblaka

[...] Widzieliśmy od dawna, że stan Cerkwi w metropolii kijowskiej nie jest dobry, lecz idzie ku gorszemu: ilu metropolitów było za naszej pamięci? Cerkwi nie budowali, jak było kiedyś... [...]. Zatem my... jak rzekli nam władcy, zgodnie z zasadami, które w latopisach zapisano, z naszymi ruskimi książętami naszych ruskich ziem, oraz z naszymi władcykami i archimandrytami, zjechaliśmy się wspólnie i ustanowiliśmy metropolitę Grzegorza [dla] metropolii kijowskiej, po dawnemu. [...] A kto chce po staremu trwać pod władzą metropolity kijowskiego – tak dobrze, a kto nie chce – tak mu też wolno; ale wiedźcie: wszak my nie jesteśmy waszej wiary, i gdybyśmy chcieli tego, żeby w naszym państwie wiara wasza umniejszała się i upadła, a cerkwie wasze nie były wznoszone... Więc, gdy nie ma metropolity, jeśli umarł któryś władca na którejś stolicy biskupiej, a my ustanowilibyśmy jakiegoś namiestnika, zgodnie z własną wolą, a dochody cerkiewne, metropolitalne, biskupie mielibyśmy dla siebie: ale my chcemy, by wasza wiara nie umniejszała się, nie upadła, by wasze cerkwie były budowane, zatem ustanowiliśmy metropolitę, wspólnie, na metropolię kijowską, aby wszystka ruska godność była na swojej ziemi. Zatem zobaczywszy, jak Bułgarzy i Serbowie sami sobie uczynili, swoimi biskupami, zwierzchnika [kościola]..., aby metropolita siedział na swojej stolicy, w Kijowie, jak to było z dawna; a nie, jak to się niedawno stało, że metropolici zaczęli żyć w Moskwie, a przez to cerkiew metropolitalna kijowska podupadła i stała się pusta.

Окружная грамота великого литовского князя Витовта о поставлении в Литве собственного митрополита Григория Цамблака (1415 г.), [w:] *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*, т. 1: 1340-1506, Санкт-Петербург 1846, s. 35-37.

Gramota wielkiego księcia litewskiego Witolda datowana jest na 1415 r.

Źródło nr 2: Umowa Wasyla II z Kazimierzem Jagiellończykiem

Umowa datowana jest na 31 sierpnia 1449 r.

Wasyl II Ślepy – wielki książę moskiewski w latach 1425-1462.

Kazimierz IV Jagiellończyk – wielki książę litewski w latach 1440-1492, król polski w latach 1447-1492.

Młodszy bracia – Iwan Andriejewicz Możajski, Michaił Andriejewicz Wieriejski i Wasyl Jarostawowicz Borowski.

Dymitr Szemiaka (zm. w 1453 r.) – rywal Wasyla II w wojnie domowej w drugiej ćwierci XV w.

Umowa wielkiego księcia moskiewskiego Wasyla II z królem Polski i wielkim księciem litewskim Kazimierzem IV Jagiellończykiem

Ja, wielki książę Wasyl i moi młodsi bracia daliśmy zapis naszemu bratu Kazmierzowi, królowi polskiemu i wielkiemu księciu litewskiemu i ruskiemu i żmudzkiemu i innych ziem, że zawarliśmy z nim braterstwo i miłość i wieczny pokój.

Będziemy żyć z nim w przyjaźni, po tym dokumencie, i być z nim wszędzie, jak jeden, i będziemy chcieć jego dobra i dobra jego ziemi, wszędzie, gdzie by nie było; a on będzie chcieć naszego dobra i dobra naszej ziemi wszędzie, gdzie by nie było. A kto jemu będzie przyjacielem, to i mnie przyjacielem, a kto będzie jemu nieprzyjacielem, to i mnie nieprzyjacielem. A nieprzyjaciela mojego ty, bracie, księcia Dymitra Szemiakę, nie będziesz przyjmował, a będziesz, bracie, przeciw niemu, ze mną jak jeden; a także ty na wszelkiego mojego nieprzyjaciela będziesz ze mną wszędzie jak jeden; także my, bracie, i na wszelkiego twojego nieprzyjaciela będziemy z tobą jak jeden.

A jeśli pójdą, bracie, Tatarzy, na nasze pogranicza, z książętami naszymi i wojewodami naszymi i pogranicznym ludem będziemy ich wspólnie przepędzać i wspólnie przeciw nim się bronić.

A w twoje dziedzictwo, bracie, ja i moi młodsi bracia, w całe twoje wielkie księstwo, ani do Smoleńska... ani w żadne twoje pogranicza, nie będziemy wstępować.

A ty Kazmierzu, królu polski i wielki książę litewski, nie będziesz wstępował w moje dziedzictwo, ani w całe moje wielkie księstwo, ani w dziedzictwa moich młodszych braci.

Договорная грамота Василия II с польским королем и великим князем Литовским Казимиром IV Ягеллончиком (31 августа 1449 г.), [w] *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*, т. 1: 1340-1506, Санкт-Петербург 1846, s. 63.

Mapa nr 2:
Ziemie ruskie na przełomie XIV i XV wieku

Źródło nr 3: Fragment z II latopisu sofijskiego

Dokument wspomina uczestników spisku: Iwana Holszańskiego i Michata Olelkowicza.

Wielki książę – Iwan III.

¹ Iwan

² Michat

³ moskiewskiemu

⁴ Kazimierz Jagiellończyk

⁵ Hanną Kobryńską

⁶ moskiewski

Fragment z II latopisu sofijskiego o buncie książąt w Wielkim Księstwie Litewskim w 1481/1482 r.

Tego roku był bunt z litewskiej ziemi. Kniaziowie Holszański¹ i Olelkowicz², oraz książę Fedor Bielski chcieli oddać wielkiemu księciu³ ziemie litewskie po rzekę Berezynę. Ktoś ujawnił ich plany. Holszańskiego i Olelkowicza król⁴ kazał stracić. A książę Fedor Bielski przybył do wielkiego księcia, a po ślubie tylko jedną noc spał z żoną⁵, i zostawił ją i przybył do Moskwy, a żonę jego król pojmał. Wiele razy wielki książę⁶ prosił króla, aby ją oddał, ale król nikogo nie oddał.

II Софийская летопись о мятеже князей в Великом княжестве Литовском в 1481/1482 г., [w:] *Полное собрание русских летописей*, т. 6, вып. 2: *Софийская вторая летопись*, Москва 2001, стб. 312-313.

Źródło nr 4: Korespondencja Iwana III i Aleksandra Jagiellończyka

Korespondencja wielkiego księcia moskiewskiego Iwana III i wielkiego księcia litewskiego Aleksandra Jagiellończyka

Zarzuty wielkiego księcia moskiewskiego Iwana III wobec zięcia, wielkiego księcia litewskiego Aleksandra Jagiellończyka, z powodu jego stosunku do żony, córki księcia moskiewskiego Heleny Iwanówny (1495 r.)

[...] Dawaleś nam, bracie, swoje słowo i wystawiałeś pismo o naszej córce i o greckiej wierze, że nie będziesz namawiał naszej córki do wiary rzymskiej, pozwolisz jej trwać w swojej greckiej wierze: ale bracie, wszystko nie wygląda tak, jak nam obiecywałeś, gdy oddawaliśmy ci swoją córkę za żonę. [...] Rozmawialiśmy z tobą, ze swoim bratem, wraz z naszymi bojarami i z twoimi panami o cerkwi wiary greckiej, aby... zapewnić naszej córce... zbudowanie cerkwi przy wejściu do jej dworu, aby było jej blisko chodzić do cerkwi. I ty... nam powiedziałeś, że twoi przodkowie, a także ty, ustanowiliście prawo, aby cerkwi wiary greckiej nie przybywało. [...] i ty nasz brat, to uczyniłeś..., obiecałeś naszym bojarom i naszym ludziom przebywającym [przy Helenie Iwanówny – uwaga K. K.], i tak odesłałeś do nas naszych bojarów..., i ty od naszej córki odsunąłeś wszystkich innych ludzi, i otoczyłeś ją swoimi ludźmi, wszystkimi wiary rzymskiej [...]. A którzy nasi bojarzy i nasi ludzie żyją u naszej córki, to im się czyni wielką bezbożność, a innych naszych ludzi pobito na śmierć, a innych biją, okradają; i ty, choć byłeś naszym bratem, sam tego nie zauważyłeś, gdy więcej się tak dzieje?

Odpowiedź króla Polski i wielkiego księcia litewskiego Aleksandra Jagiellończyka do teścia, wielkiego księcia moskiewskiego Iwana III przez posła Fedora Grigorijewicza (1496 r.)

A córki twojej, a naszej wielkiej księżnej nie namawialiśmy do wiary rzymskiej; a cerkiew obiecaliśmy jej postawić na swoim dworze w jej siedzibie przy wejściu, a otaczaliśmy ją panami i paniami i innymi służebnymi ludźmi greckiej, a nie rzymskiej wiary. [...]. A co się tyczy cerkwi, to w naszej ojcowiznie, w Wielkim Księstwie Litewskim, po wszystkich grodach naszych i po miastach cerkwi wiary greckiej wszędzie blisko naszych dworów w każdym grodzie i w mieście, gdzie nasza wielka księżna może chodzić do cerkwi, a co do nowych cerkwi, to w naszych listach nie pisaliśmy, że będziemy stawiać nowe cerkwie.

Переписка великого князя московского Ивана III и великого князя литовского Александра Казимировича, [w:] *Сборник Императорского Русского исторического общества*, т. 35, Санкт-Петербург 1882, s. 205-206, 215-216.

List Iwana III z 1495 r. i odpowiedź na jego pytanie Aleksandra Jagiellończyka z 1496 r.

Aleksander Jagiellończyk – wielki książę litewski w latach 1492-1506, król polski w latach 1501-1506.

Mapa nr 3:
Ziemie ruskie na przełomie XV i XVI wieku

Źródło nr 5: Przywilej Zygmunta I

Przywilej króla Polski i wielkiego księcia litewskiego Zygmunta I dla miasta Smoleńska

Zygmunt, z Bożej Łaski Król Polski, Wielki Książę Litewski, Ruski, Pruski, Żmudzki i innych ziem. [...]

Także bili nam czołem mieszczenie i całe pospólstwo, że wojewoda smoleński i inni urzędnicy smoleńscy wyrządzają im wielkie krzywdy i naruszają zwyczaje, wbrew treści przywileju naszego brata, jego miłości króla Aleksandra: grzywny sądowe, opłaty na rzecz sądowych komorników i inne wielkie opłaty sądowe od nich biorą; także wojewoda smoleński i inni, wbrew treści przywileju jego miłości, naszego brata, biorą od nich opłaty z okazji świąt Wielkanocy i Bożego Narodzenia i inne opłaty i służby grodowe, z których zwolnił ich nasz brat, chcą od nich mieć. I bili nam czołem, abyśmy im zostawili i zachowali przywileje naszego brata. I my z powodu ich w tym wierności, mieszczan i prostego ludu pożałowaliśmy: który mieszczanin będzie miał zapłacić karę, tylko wojewoda smoleński może brać od nich kary od rubla do dziesięciu groszy, a opłaty na rzecz komorników sądowych mają dawać od rubla do czterech groszy, a za sądy mają oni wojewodzie smoleńskiemu i ciwunowi, opłat sądowych i składek dla komorników sądowych, płacić sześć groszy. A gdy nie zapłacą tych opłat, to wojewoda i ciwun nie będą od nich brać niczego. A opłat z okazji Wielkanocy i Bożego Narodzenia, i pogłównego, i innych podatków panu wojewodzie smoleńskiemu nie wolno od nich brać i w służbę grodową ich nie brać. I cokolwiek w przywilejach naszego brata im zapisano, są z tego zwolnieni i przy tych przywilejach ich zostawiamy i w pokoju zachowujemy.

Привилей польского короля и литовского великого князя Сигизмунда I г. Смоленску (16 апреля 1513 г.), [w:] М. М. Кром, *Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в.*, изд. 2-е., испр. и доп., Москва 2010, s. 260-263.

Dokument datowany na 16 kwietnia 1513 r.

Zygmunt I – wielki książę litewski i król polski w latach 1506-1548.

Źródło nr 6: Przywilej Wasyla III

Dokument pochodzi z 10 lipca 1514 r.

Wasyl III – wielki książę moskiewski
w latach 1505-1533.

¹Wieszcze – podatek od kupców.

Przywilej wielkiego księcia moskiewskiego Wasyla III dla mieszkańców Smoleńska

I my, wielki książę Wasyl, z Bożej Łaski Książę Wszechrusi i Wielki Książę, pożałowaliśmy biskupa i dworzan, i książąt, i bojarów, i mieszczan, i pospólstwa, i wszystkich ludzi naszej ojcowizny – ziemi smoleńskiej, wydaliśmy im swój przywilej, w którym obiecujemy zachować ich w tych wszystkich prawach, w których zachowywał ich wielki książę Witold i inni wielcy książęta, i król Aleksander i Zygmunt w swoich przywilejach i w tym naszym przywileju. Domu Matki Bożej i majątku, i klasztorów, i cerkwi w niczym nie naruszyć, ani w ziemi nam, ni w wodzie cerkiewnej i w klasztornej nie uszczuplać w niczym. [...] Także potwierdziliśmy dworzanom i książętom, i bojarom, i wszystkim ludziom ziemi smoleńskiej, posiadanie ich dziedzicznych włości, i co za poprzednich wielkich książąt wysłużyli: i my w tych ich dziedzicznych dobrach... nie będziemy w niczym umniejszać... [...] Zwolniliśmy też smoleńszczan: mieszczan i pospólstwo z wieszczi¹, z którego towaru mieli wieszcze wcześniej, to z wosku, z miodu, i z soli, i z innego towaru: to im udzieliłem, mieszczanom i pospólstwu, to wieszcze mieć dla siebie. A co dawali poprzednim wielkim książętom corocznie z całego miasta po sto rubli: i ja ich z tego zwolniłem, tego pod naszą władzą nie będą dawać.

Жалованная грамота великого князя московского Василия III жителям г. Смоленска (10 июля 1514 г.), [w:] Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел, в 5 ч., ч. 1, Москва 1813, s. 411-412.

Źródło nr 7:
Sudiebnik Kazimierza IV Jagiellończyka

5. A gdyby złodziej coś u kogoś ukradł, a gdzie skradziono, tam go osobiście schwytano, a jeśli on [skradzionego] do domu nie przyniósł, a żona i dzieci tego nie używali: złodziej poniesie karę, a żona i dzieci i dom ich nie jest winien.

6. A gdyby złodziej wyszedł z domu, a ukradł coś i zatracił, co jest wartościowe, ale bez żony i dzieci: z dobytku domowego, który jest jego własny, zapłaci; a żona i dzieci, i krewni żony od tej kary wolni.

7. A gdyby czyj człowiek popełnił złodziejstwo, a będzie pan jego o tym wiedział, albo korzyść z nim z tego miał, i będzie na to dowód: poniesie karę, jak który złodziej. [...]

13. A kto ukradnie więcej od wartości pół kopy, albo o wartości krowy, tego powiesić.

14. A który po raz pierwszy ukradnie, a dotąd nie kradł: tylko za winę pierwszego przestępstwa go ukarać; a jeśli kradł domowe rzeczy o wartości mniejszej niż pół rubla, odpłaci domowymi rzeczami; a jeśli ukradł powyżej wartości pół rubla, choćby ukradł, jak poprzednio, tego powiesić.

15. A który, choćby pierwszy raz ukradł, lecz kradzież jest wielka, ukradł konia, a zostałby przyprowadzony osobiście, tego powiesić.

Судебник Казимира IV Ягеллончика (1468 г.), [w:] Судебник Казимира (1468 г.), Вильнюс 1967, s. 28-30.

Dokument datowany na 1468 r.

Źródło nr 8: Sudiebnik Iwana III

Dokument datowany na 1497 r.

Iwan III – wielki książę moskiewski
w latach 1462-1505.

O zbrodni. A jeśli dowiodą komuś kradzież, albo rozbój, albo zabójstwo, albo oszczerstwo, albo jakiś inny zły czyn, i będzie udowodnione zło, i bojar wyda nakaz wykonania kary śmierci, to odszkodowanie zapłacić z jego majątku, a co z majątku zostanie, to bojar i diak wezmą dla siebie [...]

A zabójcy swego pana i zdrajcy (buntownikowi), zbrodniarzowi przeciwko cerkwi... i podpalaczowi, którego zły czyn jest znany, nie dać żyć, skazać go na karę śmierci.

O zbrodniarzach. A którego zbrodniarza schwytają na jakiejś zbrodni popełnionej nie po raz pierwszy..., a nie będzie dowodu na popełnienie przez niego poprzednio innej zbrodni, tylko skazać go karą pieniężną, wychłostać, odszkodowanie od niego odebrać, sędziemu jego sprzedać. A jeśli ten zbrodniarz nie będzie miał majątku, z którego można zapłacić odszkodowanie, to go wychłostać, przekazać skarżącemu jako chłopą (niewolnika), dopóki nie odpracuje wartości zadanych strat, a sędzia nic od niego nie będzie miał.

A jeśli schwytają zbrodniarza po raz drugi na zbrodni, to skazać go na karę śmierci, a odszkodowanie zapłacić z jego majątku, a resztę majątku oddać sędziemu. A jeśli ten zbrodniarz nie ma majątku, wtedy nie przekazywać go skarżącemu dla odszkodowania zadanych strat, lecz skazać go na karę śmierci.

Судебник Ивана III (1497 г.), [w:] Российское законодательство X-XX веков, в 9 т., общ. ред. О. И. Чистякова, т. 2: Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства, отв. ред. А. Д. Горский, Москва 1985, s. 55-56.

Mapa nr 4:
Ziemie ruskie w początkach drugiej połowy XVI wieku

2A

Marcin Baranowski, Kyril Koczegarow

Wojna inflancka

Źródło konfliktu

Wojna, która w polskiej historiografii zwana jest „inflancką”, w rosyjskiej zaś „liwońską”, należała do najważniejszych konfliktów Europy Środkowo-Wschodniej w drugiej połowie XVI w. Do walki o spadek po upadającym państwie inflanckiej gałęzi Zakonu Krzyżackiego stanęły wówczas Rosja, Polska i Litwa, a także Królestwa Danii i Szwecji.

Państwo inflanckie obejmowało tereny dzisiejszej Łotwy i Estonii. Od północy i zachodu oblewał je Bałtyk, na wschodzie graniczyło z Moskwą, natomiast od południa z Litwą. W związku ze zmianami religijnymi i politycznymi, jakie dokonały się w pierwszej połowie XVI w. w Europie (m.in. rozwój reformacji oraz upadek państwa krzyżackiego w Prusach i przekształcenie go w świeckie księstwo, uznające zwierzchność polskiego króla), stało się ono strukturą anachroniczną. Teoretycznie pozostawało pod opieką cesarza niemieckiego oraz papieża, w rzeczywistości jednak mogło liczyć jedynie na ich pomoc dyplomatyczną. Z drugiej strony Inflanty stanowiły cenne terytorium, leżące na skrzyżowaniu ważnych szlaków handlowych. Trudno się zatem dziwić, że interesowały się nimi nie tylko państwa o silnych tradycjach morskich (jak Dania i Szwecja), ale także Wielkie Księstwo Litewskie, które nie dysponowało dużym portem nad Bałtykiem, oraz państwo moskiewskie, dążące do uzyskania swobodnego dostępu do Bałtyku i przejęcia kontroli nad ujściem zachodniej Dźwiny.

W związku z rozwojem produkcji przemysłowej w XV-XVI w., dynamicznie rozwijała się wymiana handlowa pomiędzy państwami Europy Zachodniej z jednej strony a państwami nadbałtyckimi, Polską, Litwą i Moskwą z drugiej. Ze Wschodu na Zachód sprowadzano zboże, drewno, skóry, łój, len i konopie. Jednak znaczna część zysków Moskwy z handlu z państwami Europy Zachodniej trafiała do kieszeni inflanckich kupców, ponieważ to właśnie w portach Inflant towary dostarczone drogą lądową były przeładowywane na statki. Kupcy moskiewscy nie byli więc w stanie bezpośrednio prowadzić interesów z krajami Europy Zachodniej, wykorzystując szlak bałtycki, a kupcy zachodni (np. Holendrzy) ze względu na Inflanty nie mogli dotrzeć do państwa moskiewskiego.

Intensywna wymiana handlowa z Inflantami od niepamiętnych czasów była źródłem utrzymania dla Pskowa i Nowogrodu Wielkiego. Kiedy jednak miasta te zostały włączone do Wielkiego Księstwa Moskiewskiego, sytuacja uległa zmianie. Iwan III próbował rozszerzyć swój wpływ na terytoria nadbałtyckie, zmieniając tym samym zachowany w regionie balans sił. W 1492 r. na rzece Narwie, naprzeciwko inflanckiej twierdzy Narwa, rozpoczęła się budowa potężnych murów Iwangorodu. W latach 1501-1503 prowadzono wojnę, podczas której Inflanty były sojusznikiem Polski i Wielkiego Księstwa Litewskiego w konflikcie z Rosją. Po zawieszeniu broni stopniowo przywracano kontakty dyplomatyczne i handlowe, jednak stosunków w pełnym wymiarze nie udało się uregulować. Inflancka polityka ograniczania rosyjskiego handlu na Bałtyku, której nie wstrzymały kolejne przedłużenia rozejmu w 1509, 1514, 1521, 1531 i 1534 r., stawała się przyczyną nowych konfliktów.

Podczas negocjacji w 1550 r. dyplomaci rosyjscy po raz kolejny zażądali od Zakonu Krzyżackiego gwarancji zabezpieczenia wolnej wymiany towarów z zagranicznymi kupcami, zdjęcia ograniczenia na handel (w tym na handel metalami kolorowymi i bronią), zezwolenia na swobodny napływ do Moskwy niezbędnych

rzemieślników. Jednak strona inflancka na wszystkie żądania odpowiadała odmownie. W tej sytuacji w moskiewskich kręgach rządzących zaczęły pojawiać się plany rozwiązania problemu z użyciem siły. Na porządku dziennym było pytanie o tzw. dań jurjewską (trybut z Dorpatu). Pochodzenie wypłat, jakie miasto Dorpat (Jurjew) uiszczało miastu Psków, nie do końca jest znane. Zapiski o nich pojawiają się w umowach między Pskowem i Dorpatem z 1470 r. Jednak w połowie XVI w., mimo że rozporządzenie o daninie niezmiennie pojawia się w porozumieniach, nie była ona już wypłacana.

W 1554 r. moskiewscy dyplomaci zażądali wypłaty trybutu z Dorpatu wraz ze wszystkimi zaległościami, jakie nabierały się do tej pory. Po napiętych sporach rozejm przedłużono na kolejnych 15 lat w zamian za wybudowanie cerkwi prawosławnych w najważniejszych miastach Inflant. Inflanty zobowiązały się wypłacić daninę pieniężną po upływie 3 lat, nie zawierać sojuszu z Litwą i Polską, zezwolić na swobodny przejazd do Rosji niezbędnych specjalistów i zakup przez rosyjskich kupców dowolnych towarów, oprócz pancerzy. (**Źródło nr 1:** Umowa między Rosją a Inflantami z 24 czerwca 1554 r.). Moskwa nie zamierzała wtedy wykorzystać umowy w celu całkowitego podporządkowania Inflant. Wiele miało zależeć od tego, jak zakon będzie wypełniał warunki układu.

Moskwa, Polska i Litwa w przededniu wojny

Przełom wieku XV i XVI stanowi ważny okres w dziejach państwa moskiewskiego. Wielkim kniaziom moskiewskim po kilku stuleciach zależności od Złotej Ordy udało się zrzucić zwierzchnictwo tatarskie i jednocześnie poszerzyć granice swojego państwa drogą „zbierania ziem ruskich”. (**Źródło nr 2:** M. Bielski, *Sprawa rycerska*). Głównym rywalem Moskwy na drodze do skupienia w jej ręku całej Rusi pozostawało Wielkie Księstwo Litewskie. Od roku 1533 na tronie moskiewskim zasiadał Iwan IV, zwany Groźnym. Symbolicznym wyrazem jego geopolitycznych ambicji było przyjęcie w 1547 r. tytułu cara Wszechrusi, przez długi czas nieuznanego przez sąsiadów. Tytuł ten wzbudzał szczególne zastrzeżenia w państwie polsko-litewskim, gdzie traktowano go z jednej strony jako podniesienie rosyjskiego władcy do rangi imperatora Świętego Imperium Rosyjskiego („cesarza”), z drugiej zaś jako przejaw dążenia Moskwy do uzyskania wszystkich ziem, które wchodziły wcześniej w skład Rusi Kijowskiej. Kwestia tytułarna odgrywała ważną rolę w zaostrzeniu stosunków dwustronnych. (**Źródło nr 3:** Zawiadomienie o poselstwie W. M. Zacharina-Jurjewa do Zygmunta II Augusta).

W początkach drugiej połowy XVI w. znaczenie Moskwy na arenie międzynarodowej zauważalnie wzrosło. Udało się jej zdobyć Kazań (1552), przyłączyć Astrachań (1556) i objąć swoimi wpływami Ordę Nogajską, zajmującą rozległe stepy za Wołgą. Wśród organizmów politycznych powstałych po rozpadzie Złotej Ordy poza wpływami Moskwy pozostał jedynie Chanat Krymski. Osiągnięcie tych sukcesów pozwoliło jej na podjęcie bardziej aktywnej polityki na zachodzie. Zagrożenie konfliktem militarnym z Moskwą stawało się w XVI w. coraz wyraźniej odczuwalne w Wielkim Księstwie Litewskim, które utraciło ziemie siewierską i czernihowską. Od 1385 r. dziedziczni władcy Litwy z dynastii Jagiellonów byli jednocześnie wybierani na królów Polski. Od momentu zawarcia unii personalnej Polska wspierała militarnie działania Litwy na wschodzie. Od roku 1548 na tronie

krakowskim samodzielnie zasiadał Zygmunt II August, któremu sprawy litewskie były szczególnie bliskie. O Inflantach król miał mówić, że to „klejnot, od którego sława i bogactwo koronne zależy”. Aktywizacja moskiewskiej polityki wobec Inflant nie mogła pozostawić Polski i Litwy obojętnymi.

Preludium wojny

W 1557 r. miał miejsce konflikt między wielkim mistrzem zakonu inflanckiego a arcybiskupem ryskim, zakończony interwencją zbrojną. Początkowo przewagę uzyskał wielki mistrz, jednak wkrótce arcybiskupa poparł Zygmunt August, który był jego kuzynem. W Pozwolu nad granicą inflancką król Polski zgromadził latem 1557 r. ok. 40-tysięczną armię. (**Źródło nr 4: Artykuły wojskowe króla Zygmunta Augusta z 1557 r.**). Zanim jednak rozpoczęły się działania wojenne, spór rozwiązano poprzez zawarcie układu pomiędzy państwem polsko-litewskim a Inflantami. Do jego najważniejszych postanowień należało przyznanie litewskim kupcom przywileju handlowego w Inflantach oraz zawarcie sojuszu przeciwko Moskwie. Układ podpisano w sytuacji, gdy rozejm inflancko-moskiewski miał obowiązywać jeszcze przez 12 lat, a litewsko-moskiewski przez 5 lat. W związku z tym sygnatariusze zobowiązali się do wypełniania obowiązków sojuszniczych dopiero po wygaśnięciu wspomnianych układów lub w przypadku śmierci Iwana IV.

Odpowiedź Moskwy była bardzo szybka – w styczniu 1558 r. wojska Iwana Groźnego zaatakowały Inflanty, odnosząc z czasem szereg sukcesów, do których należało zdobycie Narwy i Dorpatu oraz ok. 20 innych miejscowości. (**Źródło nr 5: Przywilej nadany miastu Jurjew przez Iwana IV**). W maju 1559 r. zawarto rozejm, przy czym Iwan IV liczył na uznanie swojej zwierzchności nad Inflantami. W tej sytuacji wielki mistrz Gotthard Kettler zdecydował się na przyjęcie protekcji króla polskiego. W ramach układów zawartych w Wilnie 31 sierpnia i 15 września 1559 r. w zamian za terytoria na lewym brzegu Dźwiny Zygmunt August zobowiązał się do obrony Inflant.

W ten sposób wojna ze słabymi z perspektywy wojskowej Inflantami sprawiła, że Moskwa została wciągnięta w konflikt z o wiele poważniejszym przeciwnikiem – Wielkim Księstwem Litewskim i ściśle związaną z nim Polską.

Uwzględniając fakt, że pod koniec lat pięćdziesiątych XVI w. zintensyfikowała się polityka moskiewska wobec Chanatu Krymskiego, w moskiewskich kręgach rządzących pojawiły się spory dotyczące tego, gdzie przede wszystkim należy skupić wysiłki: na kierunku południowym czy północno-zachodnim. Najbliżsi doradcy cara, protopop Sylwester, okolniczy Aleksiej Fiodorowicz Adaszew i książę Andriej Michajłowicz Kurbski, popierali ugodę z Inflantami i atak na Krym. Jednak Iwan IV wybrał inne rozwiązanie: kontynuację wojny z Inflantami oraz zaprzestanie aktywności na południu.

W 1560 r. wojska moskiewskie zajęły Marienburg, rozbiły armię zakonu inflanckiego pod Ermes (2 sierpnia), a następnie zdobyły Felin, jedną z najważniejszych twierdz w Inflantach. Pod Ermes do niewoli dostali się głównodowodzący Filip von Bell i 11 komturów. W wyniku tych wydarzeń inflanckie zamki zaczęły się poddawać jeden za drugim. Zakon inflancki przestał się wówczas liczyć jako realna siła wojskowa.

Dążąc do neutralizacji Litwy w konflikcie Moskwy z Inflantami, w sierpniu 1560 r. car wysłał poselstwo do wielkiego księcia litewskiego, a zarazem polskiego

króla. Wyraziło ono gotowość Iwana IV do podjęcia rozmów o „pokoju wieczystym” oraz przedstawiło prośbę cara o rękę królewskiej siostry. (**Źródło nr 6:** Zawiadomienie o misji dyplomatycznej N. Suszczewa do Zygmunta II Augusta). Nie przyniosło to jednak rezultatów. Sukcesy wojsk moskiewskich w Inflantach skłoniły natomiast Litwę do szybszego objęcia swoim protektoratem ziem zakonu. Wiosną 1561 r. doszło do pierwszych starć wojsk litewskich i moskiewskich. 28 listopada tego roku zawarto traktat wileński, na mocy którego zakon inflancki został zlikwidowany, a jego ostatni wielki mistrz, Gotthard Kettler, przyjąwszy luteranizm, został świeckim księciem Kurlandii i wasalem Zygmunta II Augusta. Pozostałe ziemie przypadły królowi Polski. Pod koniec 1561 r. hetman wielki litewski Mikołaj Radziwiłł „Rudy” szturmem zdobył zajęty przez wojska moskiewskie Tarwas.

W tym samym okresie do rywalizacji przyłączyły się inne państwa. Szwecja opanowała północną część Estonii z Rewlem (dzisiaj Tallin), natomiast Dania zajęła Ozylię (dzisiaj Sarema). Pod koniec 1562 r. silna armia rosyjska pod dowództwem Iwana IV pomaszerowała na Połock – ważną litewską twierdzę położoną na zachodnim brzegu Dźwiny. Miasto padło w lutym 1563 r. w wyniku silnego ostrzału artyleryjskiego.

Od roku 1563 na terenie Inflant państwo Zygmunta II Augusta (sprzymierzone z Danią i Lubeką) walczyło z Moskwą. Po zdobyciu Połocka car ogłosił przybyłym do niego litewskim posłom, że gotów jest podpisać pokój pod warunkiem oddania mu województwa połockiego oraz Inflant. Chcąc zmusić stronę litewską do przyjęcia tych warunków, na początku 1564 r. dwa silne oddziały wojsk moskiewskich podjęły kolejne działania przeciw Litwie. W styczniu nad rzeką Ułą korpus kniazia Piotra Szujskiego został jednak zaskoczony w marszu, pobity i rozproszony przez wojska litewskie Mikołaja Radziwiłła „Rudego”. Zmusiło to wojska księcia Sieriebriannego do odstąpienia spod Orszy i odwrotu do Smoleńska. Działania trwały jednak dalej. W listopadzie 1564 r. Moskwie udało się zająć Jezieryszcze.

W 1568 r. doszło do odwrócenia dotychczasowych sojuszy – Polska i Litwa sprzymierzyły się ze Szwecją, a Moskwa z Danią. Mimo że zarówno Zygmunt II August, jak i Iwan IV swoje działania koncentrowali przede wszystkim na lądzie, ich państwa zaczęły jednak tworzyć załóżki własnej floty wojennej. W przypadku Polski była to tzw. flota kaperska, składająca się z uzbrojonych statków handlowych, które na Bałtyku prowadziły działalność korsarską.

W tym czasie Zygmuntovi II Augustowi udało się zawrzeć porozumienie z Chanatem Krymskim, w wyniku którego od 1564 r. Tatarzy kilkakrotnie najechali państwo moskiewskie. Największych zniszczeń dokonano w roku 1571, kiedy najazd całkowicie spustoszył centrum kraju, docierając aż do przedmieść Moskwy. Dopiero po wygranej wojska dowodzonego przez księcia Michaiła Iwanowicza Worotyńskiego nad armią chana Dewleta I Gireja pod Mołodią (1572 r.), niedaleko Sierpuchowa, zaprzestano najazdów z Krymu.

Po kilkuletnich zmaganiach Zygmunt August zgromadził w okolicach Mińska silną armię, ale do wyprawy przeciw Iwanowi IV ostatecznie nie doszło. W połowie 1570 r. obydwie strony podpisały rozejm. W grudniu 1570 r. pokój w Szczecinie zawarto natomiast pomiędzy Szwecją, Danią oraz Polską i Litwą. Według jego postanowień Szwecja otrzymała Estonię, Dania – Ozylię, natomiast Polska i Litwa

środkową i południową część Inflant z Rygą. Spór z Moskwą wciąż jednak pozostał nierozstrzygnięty.

Sytuacja wewnętrzna Wielkiego Księstwa Moskiewskiego i Rzeczypospolitej w czasie wojny

Na przestrzeni wielu lat działań wojennych zarówno w Moskwie, jak i w państwie polsko-litewskim miały miejsce doniosłe wydarzenia, które wpłynęły na dalszy przebieg konfliktu.

Dążenie Iwana IV Groźnego do wzmocnienia swojej władzy w państwie doprowadziło w 1565 r. do podziału kraju na dwie części – *opryczninę* i *ziemszczynę*. Pierwsza objęła obszary najbardziej rozwinięte gospodarczo, które znalazły się pod bezpośrednim panowaniem cara. Drugą oficjalnie władała Duma Bojarska, według tradycji tworzona przez przedstawicieli najmożniejszych rodów. W rzeczywistości Iwan IV wprowadził brutalne rządy, oparte na masowych egzekucjach niewygodnych dla cara bojarów i *dworian*. W 1570 r. pod fałszywym zarzutem „zdrady” wojsko *opryczników* całkowicie zniszczyło Nowogród Wielki. Skutkiem tej polityki Iwana IV był głęboki kryzys społeczno-gospodarczy państwa, a także znaczne osłabienie jego siły militarnej.

Polska i Litwa również zmagaly się z problemami wewnętrznymi. Zygmunt August nie miał dzieci, dlatego poważny problem stanowiła przyszłość unii polsko-litewskiej oraz kwestia następstwa tronu. Pomimo opozycji królowi udało się doprowadzić w 1569 r. do zawarcia w Lublinie nowej unii, tym razem realnej. Obrady były na tyle burzliwe, że czasowo opuściła je nawet większość deputowanych litewskich. Wówczas Zygmunt August podjął decyzję o odłączeniu od Litwy i inkorporacji do Polski województw podlaskiego i wołyńskiego, a następnie braclawskiego i kijowskiego. Krok ten zdecydował o wznowieniu obrad. Przesądził też sprawę dalszego zaangażowania Polski w politykę wschodnią Litwy i konflikty z Moskwą.

Ostateczny akt unii uchwalono 1 lipca 1569 r. Polska i Litwa stały się jednym państwem pod nazwą Rzeczpospolita Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Odtąd łączyły je wspólne: władca, sejm, polityka zagraniczna, system celny i monetarny. Odrębne pozostały: polskie i litewskie wojsko, skarby oraz urzędy centralne. Nierozwiązany problem stanowiła sprawa sukcesji.

Po bezpotomnej śmierci Zygmunta Augusta zdecydowano, że tron polski będzie podlegał elekcji, a prawo oddania głosu otrzyma każdy szlachcic. Wybrany król miał obowiązek zaprzysiężenia podstaw ustrojowych Rzeczypospolitej, w tym wolności wyznaniowej. Przed pierwszą wolną elekcją w 1573 r. jednym z kandydatów do tronu polskiego był Iwan IV. Jednak wiadomości o jego brutalnym postępowaniu z własnymi poddanymi oraz planach oderwania Litwy od Korony i połączenia jej z Moskwą sprawiły, że jego kandydatura nie znalazła szerszego poparcia. Pierwszym władcą elekcyjnym został francuski książę Henryk z dynastii Walezjuszy. Po około rocznych rządach Henryk dowiedział się o śmierci swojego brata – Karola IX – i potajemnie opuścił Rzeczpospolitą, by objąć tron francuski. W tej sytuacji w Rzeczypospolitej ogłoszono bezkrólewie i wybrano kolejnego władcę. Tym razem tron objął książę siedmiogrodzki Stefan Batory (rządził w latach 1575-1586) – postać charyzmatyczna i przedsiębiorcza, a także uzdolniony dowódca wojskowy.

Decydujące starcie

Car Iwan IV nie uznał układu o przyłączeniu Inflant do państwa polsko-litewskiego. W 1577 r. jego armia rozpoczęła działania w południowych Inflantach. Zdobyto Koknese, Kieś, Wolmar i inne miasta. (**Źródło nr 7**: List do wojewodów miasta Koknese). W ten sposób pod panowaniem cara znalazło się terytorium Inflant położone na północ od Dźwiny i Rygi. Stefan Batory nie mógł wówczas interweniować, prowadził bowiem działania przeciwko zbuntowanemu Gdańskowi.

Wiosną 1579 r. Rzeczpospolita wypowiedziała oficjalnie wojnę Moskwie. Batory starannie się do niej przygotował, zaciągając m.in. najemników węgierskich, a także tworząc oddziały piechoty wybranieckiej. Celem kampanii stał się Połock. Twierdza skapitulowała 30 sierpnia. Następnie padły Sokół, Nieczerda, Turowla i Susz.

Zniszczenia wojenne, spustoszenie znacznych obszarów kraju przez terror *opryczniny*, a także najazdy tatarskie na obszary południowe nie pozwoliły Moskwie na prowadzenie działań ofensywnych. Inicjatywa na stałe przeszła w ręce Rzeczypospolitej. W sierpniu 1580 r. wojska polsko-litewskie obległy i zdobyły Wielkie Łuki, a we wrześniu rozbiły pod Toropcem korpus księcia Wasilija Dmitriewicza Chiłkowa. (**Źródło nr 8**: List do wojewody księcia W. D. Chiłkowa). Zajęcie Wielkich Łuk otworzyło Batoremu drogę do Pskowa i Smoleńska. Propozycje pokojowe zostały przez króla odrzucone.

W sierpniu 1581 r. armia Rzeczypospolitej obległa Psków. Szturm z 8 września zakończył się jednak niepowodzeniem. Obrońcom miasta udało się zamknąć wyłom między basztami, a same baszty wysadzić razem ze znajdującymi się w nich żołnierzami przeciwnika. (**Źródło nr 9**: Obłężenie Pskowa (obraz pędzla Karła Briułłowa); **Źródło nr 10**: Opowieść o pochodzie Stefana Batorego na gród Psków; **Źródło nr 11**: R. Heidenstein, *Pamiętniki*; **Źródło nr 12**: A. Possevino, *Moscovia*). W tym samym czasie Szwedzi zaatakowali rosyjskie posiadłości w północnych Inflantach i oblegli Narwę. 6 września miasto zostało wzięte szturmem. Następnie wojska szwedzkie zajęły Iwangorod i najechały ziemię nowogrodzką. Niepowodzenie pod Pskowem (oblężenie i nieudane szturmy trwały do początku lutego 1582 r.) zmusiło Batorego do podjęcia negocjacji. (**Źródło nr 13**: Stefan Batory pod Pskowem (obraz pędzla Jana Matejki)).

Skutki wojny i ocena historyków

15 stycznia 1582 r. Moskwa i Rzeczpospolita podpisały w Jamie Zapolskim dziesięcioletni rozejm, zgodnie z którym państwo Iwana IV oddawało wszystkie ziemie w Inflantach. Do Rzeczypospolitej wracał ponadto Połock, natomiast do Moskwy – Wielkie Łuki. (**Mapa**: Rzeczpospolita w dobie unii lubelskiej).

Na wojnie Moskwy z Rzeczpospolitą skorzystała przede wszystkim Szwecja, umacniając się w Estonii i zdobywając Narwę, co ugruntowało jej pozycję nad Bałtykiem. Po zawarciu traktatu pluskiego z Rosją Szwedzi otrzymali Jam, Koporie, Iwangorod i przylegające do nich ziemie południowego wybrzeża Zalewu Fińskiego.

Przyłączenie Kurlandii i części Inflant było wyraźnym sukcesem Rzeczypospolitej. Jednak nowe terytoria nie zagwarantowały przekształcenia państwa w potęgę morską, a w XVII w. stały się przyczyną długotrwałych wojen ze Szwecją o zachowanie podbitych ziem.

Odsunięcie państwa carów od morza oraz umocnienie nad nim pozycji Szwecji i Rzeczypospolitej uczyniło kwestię bałtycką jedną z kluczowych dla moskiewskiej polityki zagranicznej, a także stosunków międzynarodowych w Europie Środkowo-Wschodniej w końcu XVI i początkach XVII w. Przy tym straty terytorialne dla Moskwy nie były zbyt znaczne. Oddane Szwedom ziemie udało się odzyskać w wyniku wojny w latach 1590-1595. O wiele poważniejsze okazały się skutki społeczno-ekonomicznego wyniszczenia kraju, będące wynikiem długiego konfliktu.

W historiografii wojna inflancka tradycyjnie wiąże się z dążeniem Moskwy do umocnienia swojej pozycji na szlakach handlowych nad Bałtykiem. Rosyjscy badacze na ogół pozytywnie oceniali jej działania w tym kierunku, nawet jeśli nie zakończyły się one sukcesem. Z kolei w polskiej i zachodniej historiografii atak na Inflanty uznawany jest za przejaw moskiewskiego ekspansjonizmu. Niektórzy współcześni historycy rosyjscy podkreślają, że Moskwa nie rozwijała handlu, mimo że już od 1558 r. dysponowała znaczną częścią wybrzeża bałtyckiego (*vide* tekst eseju, wtedy Moskwa zdobywa Narwę i Dorpat). Wynika to z faktu, że dążenie do prowadzenia handlu nie pojawiało się w ówczesnej rosyjskiej myśli społeczno-politycznej. Istnieje pogląd, że dla Iwana Groźnego nie były istotne interesy „kupieckich chłopów” (kupców) – główny obiekt zainteresowania polityki wewnętrznej cara stanowiły kwestie religijne, możliwość poszerzenia terytorium państwa i zdobycze wojenne. Jednak w wielu pracach poruszających kwestię wojny inflanckiej walka Wielkiego Księstwa Moskiewskiego o Bałtyk nadal rozpatrywana jest w kontekście dążeń rywalizujących ze sobą mocarstw do wzmocnienia swojej pozycji w regionie poprzez przejęcie kontroli nad szlakami handlowymi. Podkreśla się przy tym, że władze moskiewskie zdawały sobie sprawę z korzyści płynących z ustanowienia bezpośrednich więzi gospodarczych z krajami Europy Zachodniej, dlatego dążyły do opanowania portów z rozwiniętą infrastrukturą i już uformowaną organizacją społeczną (chodzi przede wszystkim o ludność rzemieślniczą i handlową). Carskie rządy sprawowały opiekę nad społeczeństwem przyłączonych miast inflanckich, przyciągały Niemców z Inflant do służby wojskowej i rozdawały rosyjskim *dwo-rianom* majątki we wschodnich Inflantach.

Polska historiografia kładzie nacisk na pozytywne rezultaty wojen inflanckich dla Rzeczypospolitej. Dużo uwagi poświęca się upadkowi Zakonu Krzyżackiego, a także rosnącemu naciskowi Moskwy na Wielkie Księstwo Litewskie. Oprócz tego polscy historycy podkreślają, że spór o Inflanty stał się później jedną z przyczyn szeregu wojen polsko-szwedzkich, zakończonych ostateczną utratą przez Rzeczpospolitą ziem inflanckich w 1660 r.

Zalecana literatura

- Gładysz A., *Wyprawa pozwolska Zygmunta Augusta w 1557 roku*, „Roczniki Humanistyczne” 56 (2008), z. 2, s. 81-107.
- Heidenstein R., *Pamiętniki wojny moskiewskiej w 6 księgach*, Lwów 1894.
- Herbst S., *Wojny moskiewskie*, [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864*, red. J. Sikorski, t. 2, Warszawa 1966.
- Kupisz D., *Połock 1579*, Warszawa 2003.
- Kupisz D., *Psków 1581-1582*, Warszawa 2006.

- Olejnik K., *Stefan Batory 1533-1586*, Warszawa 1988.
- Possevino A., *Moscovia*, Warszawa 1988.
- Serczyk W., *Iwan IV Groźny*, Wrocław 1986.
- Wimmer J., *Historia piechoty polskiej do 1864 roku*, Warszawa 1978.
- Wisner H., *Król i car. Rzeczpospolita i Moskwa w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1995.
- Żygulski Z., *Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*, Warszawa 1975.

- *Балтийский вопрос в конце XV-XVI в.: сборник научных статей*, [отв. ред. А. И. Филлюшкин], Москва 2010.
- Баранов К. В., *Записная книга Полоцкого похода 1562/63 года*, [w:] *Русский дипломатарий*, вып. 10, Москва 2004.
- Бессуднова М. Б., *Первая «ливонская война» в контексте ливонской орденовой дипломатии конца 70-х – начала 80-х гг. XV в.*, [w:] *Единорогъ. Материалы по военной истории Восточной Европы эпохи Средних веков и Раннего Нового времени*, вып. 3, Москва 2014.
- Бессуднова М. Б., *Россия и Ливония в конце XV в. Истоки конфликта*, Москва 2015. (*Забываемые войны России*).
- Граля И., *Иван Михайлов Висковатый: Карьера государственного деятеля в России XVI в.*, [пер. с пол. М. И. Леньшиной], Москва 1994.
- *Иван Грозный – завоеватель Полоцка: новые документы по истории Ливонской войны*, Санкт-Петербург 2014.
- „История военного дела: исследования и источники”, Специальный выпуск I: *Русская армия в эпоху царя Ивана IV Грозного (2013)*: www.milhist.info/spec_1/.
- Королюк В. Д., *Ливонская война. Из истории внешней политики Русского централизованного государства*, Москва 1954.
- Новодворский В., *Борьба за Ливонию между Москвою и Речью Посполитою (1570-1582). Историко-критическое исследование*, Санкт-Петербург 1904.
- *Памятники истории Восточной Европы = Monumenta historica res gestas Europae Orientalis illustrantia: источники XVI-XVII вв.*, редкол.: И. Граля [и др.], т. 2: *«Выписка из посольских книг» о сношениях Русского государства с Польско-Литовским за 1487-1572 гг.*, сост. Б. Н. Морозов, Москва–Варшава 1997.
- *Памятники истории Восточной Европы = Monumenta historica res gestas Europae Orientalis illustrantia: источники XV-XVII вв.*, т. 3: *Документы Ливонской войны (подлинное делопроизводство приказов и воевод). 1571-1580*, [сост. И. Граля и др.], Москва–Варшава 1998.
- *Повесть о приходе Стефана Батория на град Псков*, [w:] *Библиотека литературы Древней Руси*, ред. Д. С. Лихачев и др., т. 13: *XVI век*, Санкт-Петербург 2005.
- Поссевино А., *Исторические сочинения о России XVI в.*, [пер., вступ. ст. и коммент. Л. Н. Годовиковой], Москва 1983.
- Филлюшкин А. И., *Изобретая первую войну России и Европы: балтийские войны второй половины XVI в. глазами современников и потомков*, Санкт-Петербург 2013.
- Флоря Б. Н., *Иван Грозный*, Москва 2009. (*Жизнь замечательных людей: серия биографий*, вып. 1388 (1188)).

- Флоря Б. Н., *Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII в.*, Москва 1978.
- Форстен Г. В., *Балтийский вопрос в XVI и XVII столетиях (1544-1648)*, в 2 т., т. 1: *Борьба из-за Ливонии*, Санкт-Петербург 1893. (Записки историко-филологического факультета Санкт-Петербургского университета; ч. 33).
- Хорошкевич А. Л., *Россия в системе международных отношений середины XVI века*, Москва 2003.
- Шаскольский И. П., *Русско-ливонские переговоры 1554 г. и вопрос о ливонской дани*, [w:] *Международные связи России до XVII в.: сборник статей*, Москва 1961.

2 B

Arkadiusz Jastrzębski

Scenariusz lekcji
dla szkoły średniej

Temat:

Wojna inflancka

90 minut

Cele lekcji:

Uczeń:

- rozumie terminy i pojęcia: I wojna północna, traktat wileński, pokój w Szczecinie, rozejm w Jamie Zapolskim, sekularyzacja;
- wyjaśnia główne cele polskiej polityki balttyckiej;
- omawia założenia ustrojowe Carstwa Rosyjskiego za panowania Iwana IV Groźnego;
- zna genezę, przebieg i skutki wojny inflanckiej;
- omawia rolę, jaką pełnili: Zygmunt II August, Iwan IV Groźny, Stefan Batory, Gotthard Kettler;
- wyjaśnia znaczenie dat: 1547, 1554, 1557, 1561, 1563-1570, 1569, 1570, 1572, 1575, 1579-1582;
- wskazuje na mapie: Carstwo Rosyjskie, Danię, Dorpat, Dźwinę, Inflanty, Jam Zapolski, Ozylię, Polskę, Połock, Psków, Rewal, Rygę, Smoleńsk, Szwecję, Wielkie Księstwo Litewskie, Wielkie Łuki;
- kształtuje umiejętności twórczego rozwiązywania problemów;
- wyszukuje z różnych źródeł i gromadzi potrzebne informacje;
- odróżniania fakty od opinii i dokonuje ich oceny.

Metody:

- elementy wykładu;
- praca pod kierunkiem nauczyciela z tekstem źródłowym;
- praca w grupach.

Środki dydaktyczne i materiały:

- mapa ścienna – Rzeczpospolita od połowy XVI w. do połowy XVII w.;
- mapa – *Rzeczpospolita szlachecka*, [w:] *Atlas historyczny. Od starożytności do współczesności*, wyd. Nowa Era, s. 54-55;
- źródła – *Artykuły wojskowe króla Zygmunta Augusta z 1557 r.*, [w:] *Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej*, z. 4: *Polska sztuka wojenna w latach 1454-1562*, oprac. Z. Spieralski, Warszawa 1958, s. 113-117; M. Bielski, *Sprawa rycerska*, [w:] *Archiwum domowe do dziejów literatury krajowej z rękopisów i dzieł najrzadszych*, wyd. K. W. Wójcicki, Warszawa 1856, s. 327-328; A. Possevino, *Moscovia*, Warszawa 1988, s. 39-41; R. Heidenstein, *Pamiętniki wojny moskiewskiej w 6 księgach* (fragment z opisu oblężenia Pskowa), oprac. J. Czubek, Lwów 1894, s. 196-197; Karł Birułłow, *Oblężenie Pskowa*, https://pl.wikipedia.org/wiki/Oblężenie_Pskowa#/media/File:BrullovKP_OsadaPskovPolGTG.jpg.

Przebieg lekcji

Przebieg lekcji:

Faza wstępna (10 min)

- Nauczyciel sprawdza listę obecności, zapoznaje uczniów z tematem oraz celami lekcji; jeden z uczniów rozwiesza mapę, a drugi rozdaje atlasy.
- Nauczyciel w nawiązaniu do lekcji informuje uczniów, że wojna inflancka należała do najważniejszych konfliktów Europy Środkowo-Wschodniej w drugiej połowie XVI w. Do walki o spadek po upadającym państwie inflanckim stanęły wówczas Rosja, Polska i Litwa, a także Królestwa Danii i Szwecji.

Faza realizacyjna (70 min)

- W krótkim wykładzie nauczyciel opisuje położenie państwa inflanckiego, zwracając uwagę na jego atrakcyjne umiejscowienie na skrzyżowaniu ważnych szlaków handlowych pomiędzy państwami Europy Zachodniej a Polską, Litwą i Moskwą. W drugiej połowie XVI w., za czasów panowania Iwana IV Groźnego, następuje wzrost znaczenia państwa moskiewskiego na arenie międzynarodowej, co odczuło Wielkie Księstwo Litewskie wspierane przez Polskę. Ekspansję Moskwy powstrzymał traktat z Inflantami zawarty w 1554 r. na okres 15 lat, w myśl którego w Rawelu, Rydze i Dorpacie miały powstać cerkwie prawosławne, Inflanty zobowiązały się do niezawierania sojuszu z Polską, a Dorpat miał zapłacić daninę na rzecz Moskwy.
- Nauczyciel prosi uczniów o odszukanie w atlasach państwa inflanckiego, a następnie zaprasza osobę chętną do wskazania jego granic na mapie.
- Po zakończeniu tego zadania rozdaje uczniom kartę pracy nr 1: M. Bielski, *Sprawa rycerska* i prosi o analizę tekstu w oparciu o dotychczasowe polecenia. W trakcie prezentacji wyników prac nauczyciel zwraca uwagę na poprawność merytoryczną i językową wypowiedzi.
- W dalszej części lekcji nauczyciel przedstawia kolejne fazy konfliktu. Informuje, że rozejm nie przetrwał próby czasu i w 1558 r. wojska Iwana IV Groźnego przekroczyły granicę, zajmując Narwę, Dorpat oraz 20 innych miejscowości. W obliczu narastającego zagrożenia ze strony Moskwy władca państwa inflanckiego, wielki mistrz zakonu Gotthard Kettler, zdecydował się na zawarcie 28 listopada 1561 r. traktatu wileńskiego. Zgodnie z nim oddał swoje państwo pod opiekę Polsce i Litwie, nastąpiła likwidacja zakonu inflanckiego, a ostatni wielki mistrz został świeckim księciem Kurlandii i Semigalii jako wasal króla polskiego. Taki układ doprowadził do konfliktu z Moskwą oraz innymi państwami: Szwecją, która opanowała północne Inflanty z Rawelem, i Danią, która zajęła Ozylię. Od 1563 r. na terenie Inflant walczyły dwa przeciwstawne sojusze państw. Pierwszy tworzyły Polska z Danią i Lubeką, a drugi Moskwa ze Szwecją. W 1568 r. doszło do odwrócenia dotychczasowych sojuszy: Polska i Litwa sprzymierzyły się ze Szwecją, a Moskwa z Danią. W połowie 1570 r. Zygmunt August podpisał rozejm z Moskwą, co oznaczało czasowe zaprzestanie walk. Pod koniec roku w Szczec-

Przebieg lekcji

cinie zawarto pokój, zgodnie z którym Szwecja otrzymała Estonię, Dania wyspę Ozylię, a Rzeczpospolita środkową i południową część Inflant z Rygą.

- Nauczyciel rozdaje uczniom kartę pracy nr 2: *Artykuły wojskowe króla Zygmunta Augusta z 1557 r.* i prosi o analizę tekstu w oparciu o dołączone polecenia. W trakcie prezentacji wyników prac nauczyciel zwraca uwagę na poprawność merytoryczną i językową wypowiedzi.
- W kolejnej części lekcji nauczyciel informuje, że w 1577 r. armia carska ponownie podjęła działania w Inflantach, zajmując je po rzekę Dźwinę. Nowy król, Stefan Batory, po uporządkowaniu spraw w Gdańsku przystąpił do interwencji w Inflantach i w 1579 r. wypowiedział wojnę Moskwie. Głównym celem działań był Połock, zdobyty 30 sierpnia 1579 r., następnie wojska Rzeczypospolitej w 1580 r. zajęły Wielkie Łuki. Szturm na Psków (8 września 1581 r.) zakończył się niepowodzeniem. Po pięciomiesięcznym oblężeniu miasta Stefan Batory przystąpił do negocjacji. W 1582 r. w Jamie Zapolskim podpisano dziesięcioletni rozejm, zgodnie z którym Moskwa oddawała Inflanty oraz ziemię połocką, natomiast powracały do niej Wielkie Łuki. Na konflikcie Rzeczypospolitej z Moskwą skorzystała Szwecja, zajmując Narew, co spowodowało odcięcie państwa carów od Bałtyku.
- Nauczyciel prosi uczniów o odszukanie w atlasach miejsc omawianych bitew, a następnie zaprasza osobę chętną do wskazania ich na mapie. Po zakończeniu tego zadania dzieli klasę na dwie grupy, rozdaje uczniom karty pracy i prosi o analizę tekstów w oparciu o dołączone polecenia.
  - Grupa 1 – karta pracy nr 3: A. Possevino, *Moscovia*.
  - Grupa 2 – karta pracy nr 4: R. Heidenstein, *Pamiętniki* oraz Karł Briuttów, *Oblężenie Pskowa*.

Faza podsumowująca (10 min)

- Nauczyciel inicjuje rekapitulację, zwraca uwagę na potrzebę odróżniania faktów od opinii oraz na różną ocenę omawianych zagadnień. Wybrany uczeń omawia kolejne etapy przebiegu wojny inflanckiej. Nauczyciel ocenia najbardziej aktywnych uczniów oraz podaje temat pracy pisemnej: Opisz, jakie znaczenie dla Moskwy miała polityka bałtycka.

Karta pracy nr 1

M. Bielski, Sprawa rycerska

O Moskwi[e]

Moskwa jest lud w obyczajach innemu narodu różny i przeciwny. [...] Mają zbroje do-
statek, bechtery¹, pancerze, kaftany, szołomce², szable długie, łuki tęgie, [...] siekierki,
konie też mają różne od Tatar[ów], ale na błota dobre, stępią³ jeżdżą bez ostróg oby-
czajem tatarskim [...]. Strzelby rusznicznój pierwój nieznali, mają jej dziś dosyć. Pus[z]
karze⁴ z Niemiec mają zwłaszcza z I[n]flant, z Szwecij i z Pruss, których z ziemie nie
wypuszczają, musi tam już zostać; lasy, pustynie, rzeki, jeziora, błota, wody, u nich wiel-
kie, przeto tam trudny przejazd na ciężkich koniach. [...] są czujni, opatrzni, posłuszni,
nędzę i niewczas⁵ wytrwają, jako jest: głód, zimno, gorącość, mokrość, karność wielka,
posłuszeństwo, zgoda, przeto pod nimi trudno [...] zamek wziąć. [...] lepiej się bronią na
zaczekach niżli walną bitwą potykać. Kto chce pod Moskwą zamku dobywać, żadną rze-
czą rychlój jedno ogniem, gdy w suchy rok trafi, przyprawiwszy na to kule ogniste, albo
szypy puszczać; kule z moździerzów, a szypy z kusz, albo z hakownic krótkich na dachy,
gdyż u nich wszystkie[e] domy i zamki drzewniane gęsto budowane, niemasz we wszęj
Moskwi[e] miasta murowanego, okrom⁶ Pskowa.

M. Bielski, *Sprawa rycerska*, [w:] *Archiwum domowe do dziejów literatury krajowej z rękopisów i dzieł najrzad-
szych*, wyd. K. W. Wójcicki, Warszawa 1856, s. 327-328.

Polecenia:

- Scharakteryzuj uzbrojenie armii moskiewskiej.
- Wyjaśnij, jaki sposób prowadzenia działań wojennych przeciwko Moskwie był najbar-
dziej skuteczny i dlaczego.

¹ Rodzaj pancerza typu wschod-
niego.

² Hełmy.

³ Stępa.

⁴ Artylerzyści.

⁵ Niewygody.

⁶ Oprócz.

Karta pracy nr 2

Artykuły wojskowe króla Zygmunta Augusta z 1557 r.

¹ Walczyć.

² Na honorze.

³ Oddziałe.

⁴ Chodzi o hazard, np. grę w kości.

⁵ W marszu.

⁶ Utraci swój honor.

⁷ Kata, który towarzyszył wojsku, by wykonywać wyroki królewskie bądź hetmańskie.

⁸ Szubienicę stawiano w widocznym miejscu jako symbol przestrzegania przepisów i ostrzeżenie dla tych, którzy usiłowałiby je pogwałcić.

⁹ Obowiązek wystawienia szubienicy przez karczmarzy należy traktować jako swego rodzaju podatek od dochodów uzyskanych przez nich z handlu prowadzonego w wojsku.

[...]

3. Kto by na swego rotmistrza albo porucznika ręką targnął, albo sługa na pana, ma być gardłem karan. [...]

5. Pot[y]kać się¹ z nieprzyjacielem żaden nie ma bez rozkazania, a gdyby pot[y]kać rozkazano, tedy kto by się nie pot[y]kał, na poczciwości² ma być karan. [...]

8. Miejsca swego kto by w hufie³ nie strzegł tak, jako szykują, ma być karan.

9. Z nieprzyjacielem kto by jakie rokowania czynił bez hetmańskiego rozkazania, na gardle ma być karan. [...]

13. Kto by zwadę uczynił na hetmańskiej łasce, jeśli rani, tedy gardło, jeśli nie rani, a miecza dobędzie, tedy rękę utraci.

14. Kościół kto by wyłupił, ma być na gardle karan, by też w nieprzyjacielskiej ziemi to uczynił. [...]

18. Zbroję, rusznicę, kto by przegrał⁴, ma być srogo karan. [...]

24. W ciągnienu⁵ aby zajców nie gonili, aby w żadnej rzeczy nie krzyczeli i z hufu nie biegali, pod srogim karaniem. [...]

29. Kto by z bitwy uciekał, może go każdy zabić, a gdzie takowy ujdzie, jednak bezecny⁶. [...]

34. W nieprzyjacielskiej ziemi aby panien, niewiast, dzieci, starych, inszych ludzi, kapłanów nie mordowali [...]

39. Psów pod wozy aby nie mieli, dla cichości wojska [...]

40. [...] mistrza sprawiedliwości⁷ ma każdy zachować z pokojem, pod srogim karaniem. [...]

47. Ka[r]czmarze w obozie stawać nie mają, ale przed obozem, gdzie im miejsce pokażą.

48. Gdzie wojsko leży powinni ka[r]czmarze szubienice⁸ czynić albo insze na to nając, co będą czynić⁹.

Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej, z. 4: Polska sztuka wojenna w latach 1454-1562, oprac. Z. Spierański, Warszawa 1958, s. 113-117.

Polecenia:

- W jaki sposób regulamin nakazywał zachowywać się żołnierzom na ziemi nieprzyjaciela?
- Jak sądzisz, dlaczego w regulaminie przewidziano bardzo surowe kary za jego złamanie?

Karta pracy nr 3

A. Possevino, *Moscovia*

Dzisiejsze twierdze i warownie w państwie moskiewskim różnią się od twierdz dawniejszych i nie wszystkie są bronione w ten sam sposób. Jedne zbudowane są z kamienia i cegły jak te dwie, które bronią miasta Moskwy, i te, które są w Nowogrodzie i Pskowie oraz Porchów, Starica i Słoboda Aleksandrowska, część umocnień Jarosławia, twierdza, która leży na Jeziorze Białym, oraz pozostałe tego rodzaju warownie. Inne otoczone są wałami wzmocnionymi palisadą. Taki właśnie jest wał w Smoleńsku, taki jak w Moskwie, odnowiony po zniszczeniu przez Tatarów. Reszty miast bronią belki ułożone w czworobok, którego środek wypełnia się ziemią lub piaskiem. Powstrzymuje to najazd i niszczenie, nie wytrzymuje ognia, przed nim jednak niekiedy smaruje się belki gliną. Ogólnie mówiąc, Moskwićcy nie czują potrzeby budowania wysokich baszt czy im podobnych fortyfikacji (jak nauczała sztuka wojenna ubiegłego stulecia), które są znane u nas. [...]

Psków ma mury z kamienia, którego dostarcza koryto rzeki, i baszty, następnie przeprowadzony przez środek miasta drugi mur mający kształt prawie trójkąta oraz trzy wznoszące się przy tym murze twierdze. Miasto zatem posiada wyjątkową siłę obronną. [...] choć Polakom udało się zburzyć blanki muru, nie udało im się podkopać za pomocą łopat i toporów pod fundamenty muru, aby spowodować jego zawalenie się. [...] Lecz gdyby nawet udało się z początku oblegającym wtargnąć do miasta, zostaliby tam zamknięci wśród drewnianych domów, których jest w nim pełno, że po podłożeniu ognia musieliby zostać spaleni. [...]

Załogi twierdz chociaż ustępują Polakom w otwartym polu, za to lepiej bronią swych warowni i miast. Często nawet kobiety biorą na siebie obowiązki żołnierzy – gdy trzeba przynosić wodę do gaszenia ognia lub gromadzić i zrzucić z wałów wielkie kamienie, lub ciskać zaostrzone drażgi [...]. Zahartowani na zimno często przed nim oraz przed deszczem, śniegiem i wiatrem kryją się tylko pod wiązką gałęzi lub płachtą rozpostartą na wbitych kijach. Także na głód są bardzo wytrzymali, zadowolają się wodą zmieszaną z mąką owsianą, co smakuje prawie jak ocet jako napojem i chlebem jako pożywieniem. Opowiedział mi król Polski, że w twierdzach inflanckich napotymano takich, którzy dość długo odżywiali się w ten sposób i że gdy już prawie wszyscy wyginęli, ci, którzy pozostali, ledwie żywi, wciąż jeszcze obawiali się, czy przez oddanie się w niewolę nie łamią przysięgi złożonej swojemu księciu, że służyć mu będą aż do śmierci.

A. Possevino, *Moscovia*, Warszawa 1988, s. 39-41.

Polecenia:

- Wymień i omów elementy, które pod względem konstrukcji różniły twierdze stanowiące system obronny państwa moskiewskiego.
- Wyjaśnij, dlaczego były one trudne do zdobycia.

Karta pracy nr 4

[1] R. Heidenstein, *Pamiętniki*

¹ Przedstawiciel pskowskiego kleru.

² Carowi Iwanowi IV.

[Fragment z opisu oblężenia Pskowa]

Nieprzyjaciel przerażony na samym początku zapędem naszych, z jakim się wdzierali na mury, widząc teraz baszty огоłocone z obrońców i pozatykane w kilku miejscach chorągwie, począł już myśleć o ucieczce. Atoli Iwan Szujski, pokazując się to tu, to tam na skrważonym rumaku, to prośbą, to groźbą, a wreszcie płaczem i litości wzywaniem zastanowił uciekających; z drugiej też strony władyka miasta¹, korzystając z tej krótkiej chwili, kiedy nasi zabawiali się zdobywaniem murów i baszt, obnosił między przerażonymi świętości i obrazy i w ten sposób dodawał im ducha. Więc naprzód poczną z działa prażyć naszych i obrzucać kamieniami; nasi im znów odpowiadają pociskami, przyczem obie strony znaczne ponoszą straty. Wreszcie pod wieżę, zajęta przez Polaków, nieprzyjaciel podsadza prochy; a gdy nasi mimo to wieży opuszczać nie myślą, podsadza po raz wtóry i trzeci. Zajęła się wreszcie wieża, a nasi w gorącu nie mogąc dłużej wytrzymać, musieli naprzód wieżę opuścić, a wkońcu rażeni z boku, z baszty wielickiej, której nasze działa w tak krótkim czasie zburzyć nie mogły, nawet zupełnie się cofnąć. [...]

Zginęło w tym dniu szlachty polskiej więcej niż 40; niemiejsze straty ponieśli Węgrzy [...]. Dostało się i Moskwie; zginęło jej niemało, a zwłaszcza najlepsi dowódcy piechoty [...]; rannych było jeszcze więcej. Jakoż w liście [...] wkrótce potem przez naszych przejętym, zdradzali oblężeni wielkie przerażenie i prosili, iżby jak najprędzej o ich położeniu uwiadomiono kniazia² i przysłano posiłki.

R. Heidenstein, *Pamiętniki wojny moskiewskiej w 6 księgach*, oprac. J. Czubek, Lwów 1894, s. 196-197.

[2] Oblężenie Pskowa (obraz pędzla Karła Briuttowa)

Źródło: Wikipedia.

Polecenie:

- Omów, w jaki sposób obrońców twierdzy motywowano do walki.

2c

Źródła historyczne
i opracowania naukowe

Źródło nr 1:
Umowa między Rosją a Inflantami z 24 czerwca 1554 r.

I świętobliwy car i wielki książę Wszechrusi Iwan Wasiljewicz [...] mistrza liwońskiego, a także arcybiskupa ryskiego, i biskupa jurjewskiego i całą ziemię wileńską zaszczylił, gniew swój dla nich na bok odłożył, i polecił bojarom swoim i namiestnikom miasta Nowogród Wielki [...] całej ziemi wileńskiej dać pokój na lat piętnaście za to, że ani mistrz liwoński, ani arcybiskup ryski, ani biskup jurjewski, ani [...] ziemia cała wileńska k królu polskiemu i wielkiemu księciu litewskiemu przystawać nie będą żadnymi sprawy czy przebiegłości... A o handlu wielki imperator car ruski ojcowizn Nowogrodu i Pskowa – by ludzie z ziemi liwońskich handlować mogli ze wszystkimi, i zza morza ze wszystkimi handlować dobrowolnie każdym towarem jak w dawne czasy, oprócz wosku i słoniny. A handlować z nimi swoimi towary na złoto, na srebro, i na miód, i na cynę, i na ołów, i na sukna, i na wszelkie inne towary... jedynie prócz pancerzy. A skoro świętobliwy car i wielki książę Wszechrusi Iwan Wasiljewicz dań swą jurjewską i dawne kaucje z całej krainy jurjewskiej za wszystkie głowy po grzywnie niemieckiej nałożył na dusze biskupowe, należy biskupowi pozyskać tę dań z całej krainy jurjewskiej jak drzewiej bywało i przysłać do świętobliwego cara ruskiego w trzeci rok niniejszego rozejmu. A w przyszłości biskupowi dań tę dawać każdy rok bez przekazywania jak dawniej i na krzyż przysięgając.

Филюшкин А. И., *Изобретая первую войну России и Европы: балтийские войны второй половины XVI в. глазами современников и потомков*, Санкт-Петербург 2013, s. 638-639.

Źródło nr 2:
M. Bielski, *Sprawa rycerska*

O Moskwi[e]

Moskwa jest lud w obyczajach innemu narodu różny i przeciwny. [...] Mają zbroje dostatek, bechtery¹, pancerze, kaftany, szołomce², szable długie, łuki tęgie, [...] siekierki, konie też mają różne od Tatar[ów], ale na błota dobre, stępią³ jeżdżą bez ostróg obyczajem tatarskim [...]. Strzelby rusznicznnej pierwój nieznali, mają jej dziś dosyć. Pus[z]karze⁴ z Niemiec mają zwłaszcza z I[n]flant, z Szewcziej i z Pruss, których z ziemie nie wypuszczają, musi tam już zostać; lasy, pustynie, rzeki, jeziora, błota, wody, u nich wielkie, przeto tam trudny przejazd na ciężkich koniach. [...] są czujni, opatrzni, posłuszni, nędzę i niewczas⁵ wytrwają, jako jest: głód, zimno, gorącość, mokość, karność wielka, posłuszeństwo, zgoda, przeto pod nimi trudno [...] zamek wziąć. [...] lepiej się bronią na zamkach niżli walną bitwą potykać. Kto chce pod Moskwą zamku dobywać, żadną rzeczą rychlej jedno ogniem, gdy w suchy rok trafi, przyprawiwszy na to kule ogniste, albo szypy puszczać; kule z moździerzów, a szypy z kusz, albo z hakownic krótkich na dachy, gdyż u nich wszystkie[e] domy i zamki drzewniane gęsto budowane, niemasz we wszęej Moskwi[e] miasta murowanego, okrom⁶ Pskowa.

M. Bielski, *Sprawa rycerska*. [w:] *Archiwum domowe do dziejów literatury krajowej z rękopisów i dzieł najrzadszych*, wyd. K. W. Wójcicki, Warszawa 1856, s. 327-328.

Marcin Bielski (ok. 1495-1575) herbu Prawdzic – żołnierz, historyk i poeta. Do jego najważniejszych prac należy *Sprawa rycerska*, która po raz pierwszy wyszła drukiem w Krakowie w 1569 r. Autor, czerpiąc ze źródeł antycznych oraz doświadczeń osobistych, przedstawił zagadnienia taktyczne oraz wojskowy opis nacji sąsiadujących z Rzeczpospolitą.

¹ Rodzaj pancerza typu wschodniego.

² Hełmy.

³ Stępa.

⁴ Artylerzyści.

⁵ Niewygody.

⁶ Oprócz.

Źródło nr 3:
Zawiadomienie o poselstwie W. M. Zacharina-Jurjewa
do Zygmunta II Augusta

Poselstwo bojara W. M. Zacharina-Jurjewa do króla polskiego i wielkiego księcia litewskiego Zygmunta II Augusta datuje się na 1554 r.

¹ W języku polskim XVI w. termin ten odpowiadał tytułowi władców moskiewskich i mołdawskich.

I tegoż roku Wasilij Michajłowicz Jurjew z towarzyszami rozejmy wzmocniwszy, przyjechał i listy rozejmowe dla króla oraz listy uwierzytelniające wręczone przez posłów litewskich w Moskwie i z królewskiej odpowiedzi odpis przywiózł. A odpisu z odpowiedzi nie wziął z tego powodu, iż nie było napisane w nim carskie imię. A o carskim imieniu król im mówił: Niby to przykazuje mi gospodar¹, biorąc państwu swemu inne nowe imię poprzez obyczaj swój i przodków swoich i przez nas tym nowym imieniem nazywany być chce. Jenó my nowych spraw wśród chrześcijan zaprowadzać nie zwykliśmy i ponad zwyczaj przodków naszych niczego nowego czynić nie chcemy. Kiedyż po cesarzu chrześcijańskim żaden gospodar w chrześcijaństwie tym imieniem się nie zwię, obróć carów bisurmańskich, a on brat nasz jest gospodarzem chrześcijańskim. A przykazał z nimi gospodarowi się pokłonić.

Памятники истории Восточной Европы = Monumenta historica res gestas Europae Orientalis illustrantia: источники XVI-XVII вв., редкол.: И. Граля [и др.], т. 2: «Выписка из посольских книг» о сношениях Русского государства с Польско-Литовским за 1487-1572 гг., сост. Б. Н. Морозов, Москва-Варшава 1997, s. 196-197.

Źródło nr 4:
Artykuły wojskowe króla Zygmunta Augusta z 1557 r.

[...]

3. Kto by na swego rotmistrza albo porucznika ręką targnął, albo sługa na pana, ma być gardłem karan. [...]

5. Pot[y]kać się¹ z nieprzyjacielem żaden nie ma bez rozkazania, a gdyby pot[y]kać rozkazano, tedy kto by się nie pot[y]kał, na poczciwości² ma być karan. [...]

8. Miejsca swego kto by w hufie³ nie strzegł tak, jako szykują, ma być karan.

9. Z nieprzyjacielem kto by jakie rokowania czynił bez hetmańskiego rozkazania, na gardle ma być karan. [...]

13. Kto by zwadę uczynił na hetmańskiej łasce, jeśli rani, tedy gardło, jeśli nie rani, a miecza dobędzie, tedy rękę utraci.

14. Kościół kto by wyłupił, ma być na gardle karan, by też w nieprzyjacielskiej ziemi to uczynił. [...]

18. Zbroję, rusznicę, kto by przegrał⁴, ma być srogo karan. [...]

24. W ciągnienu⁵ aby zająćów nie gonili, aby w żadnej rzeczy nie krzyczeli i z hufu nie biegali, pod srogim karaniem. [...]

29. Kto by z bitwy uciekał, może go każdy zabić, a gdzie takowy ujdzie, jednak bezecny⁶. [...]

34. W nieprzyjacielskiej ziemi aby panien, niewiast, dzieci, starych, inszych ludzi, kapłanów nie mordowali [...]

39. Psów pod wozy aby nie mieli, dla cichości wojska [...]

40. [...] mistrza sprawiedliwości⁷ ma każdy zachować z pokojem, pod srogim karaniem. [...]

47. Ka[r]czmarze w obozie stawać nie mają, ale przed obozem, gdzie im miejsce pokażą.

48. Gdzie wojsko leży powinni ka[r]czmarze szubienice⁸ czynić albo insze na to nając, co będą czynić⁹.

Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej, z. 4: Polska sztuka wojenna w latach 1454-1562, oprac. Z. Spieralski, Warszawa 1958, s. 113-117.

W organizacji polskiego wojska zaciężnego¹⁰ [...] przywiązywano wielką wagę do dyscypliny. Przepisy dyscyplinarne zawarte były w tzw. artykułach wojskowych, wydawanych przez króla lub hetmanów i ogłaszanych wojsku. Artykuły te stanowiły odpowiednik dzisiejszych regulaminów wojskowych. [...] – ze wstępu Z. Spieralskiego.

¹Walczyć.

²Na honorze.

³Oddziałe.

⁴Chodzi o hazard, np. grę w kości.

⁵W marszu.

⁶Utraci swój honor.

⁷Kata, który towarzyszył wojsku, by wykonywać wyroki królewskie bądź hetmańskie.

⁸Szubienicę stawiano w widocznym miejscu jako symbol przestrzegania przepisów i ostrzeżenie dla tych, którzy usiłowałiby je pogwałcić.

⁹Obowiązek wystawienia szubienicy przez karczmarzy należy traktować jako swego rodzaju podatek od dochodów uzyskanych przez nich z handlu prowadzonego w wojsku.

¹⁰Zaciąganego za pieniądze, zawodowego.

Źródło nr 5:
Przywilej nadany miastu Jurjew przez Iwana IV

Przywilej miastu Jurjew (Dorpat)
pochodzi z 6 września 1558 r.

Obdarzyliśmy ludzi swych liwońskich z miasta Jurjewa – liwońskiego rządcę [...] i wszystkich mieszczan, rajców, burmistrzów, mieszczan i ludzi miejskich i całą ludność miasta Jurjewa liwońskiego – kościołami pod wezwaniem Świętej Dziewicy Maryi, kościołem Świętego Jana, Świętej Katarzyny, kościołem Świętego Augustyna, kościołem Franciszka i szpitalem imienia Ducha Świętego.

A w kościołach tych niech będzie po staremu we wszystkim, jak to wcześniej u nich bywało. Niech pozostają w swojej wierze.

A niech my żadnymi miarami ich od wiary swej przeciw woli ich nie odwozili i z Jurjewa liwońskiego na inne ziemie nie zsyłali.

A w Jurjewie liwońskim niech pozostają w swoich obyczajach.

A w sprawach handlowych niech mają swój sąd i niech sądzą się po staremu, a w sądzie z nimi niech będzie nasz wójt dla ruskiego ludu. A burmistrza, rajcę i mieszkańca we wszelkich sądach niech sądzą ich zgodnie z prawdą i podług ich praw, jak zdawna nakazywano i bywało...

Takoż i [...] wagowo... mennica i zamorski przemysł handlowy niech pozostaną po staremu...

A jeśli kto będzie burmistrza, rajcę i towarzyszy ich bądź człowieka pospolitego znieważał i na nich napadał przy jakiegokolwiek sprawie, wtedy naszemu wielkorządcy dać urząd i sąd bez wszelkich przebiegłości. A z pospolitych ludzi, jeśli kto pocznie narywać się, tym śmierć podług ich uczynków wymierzać.

A nasi wojownicy czy gońce burmistrzów i rajców, i ich towarzyszy, u mieszczan lub lepszych ludzi miejscowych niech podwodów na dziedzińcach nie stawiają...

A wszyscy burmistrze, rajcy, mieszczanie i wszelcy handlujący ludzie z Jurjewa na naszej ojcowiznie w Nowogrodzie, Pskowie i Iwanogrodzie i w Narwi handlować bez wszelkich podatków i ceł mogą. A jeśli handlujący ludzie z Jurjewa z tej strony Moskwy do Kazania i do Astrachania, i do innych naszych państw dla przemysłu jechać zechcą, będą mieli, jak i lud ruski, wolną w tym wolę. I za morze jechać i handlować wszelkimi towary będzie wolno. Takoż jak i zza morza do nich z towary jechać wolno.

A. И. Филюшкин, *Изобретая первую войну России и Европы: балтийские войны второй половины XVI в. глазами современников и потомков*, Санкт-Петербург 2013, s. 689-691.

Źródło nr 6:
Zawiadomienie o misji dyplomatycznej N. Suszczewa
do Zygmunta II Augusta

Tegoż roku posyłał car i wielki książę Wszechrusi Iwan Wasiljewicz do króla Zygmunta Augusta Nikitę Suszczewa z listem.

A w liście tym pisał: Nakazuje król a nazywa liwońską ziemię sobie poddaną. I niech gospodar na ziemię liwońską roty swej nie posyła, by gospodar z królem byli w pokoju, a zabrane polecił oddać. I hospodara to wielce zdziwiło, że król tak pisze a nazywa ziemię swoją. Ta ziemia liwońska to od dawna dannicy hospodarskie, tak jak i po ten czas od państwa hospodara do żadnego z innych państw nie przystawała, a od zakonu rzymskiego tylko wybrali sobie mężów duchownych i mistrzów dla swojego zakonu podług listów uwierzytelniających prarodzciców hospodara. I król by podług listów rozejmowych trzymał ziemie swe, które w rozejmach są zapisane. A carskich dalekich ziem liwońskich nie brał by w obronę, gdyż przelew krwi nie chciał. A w których miastach król osadził swych ludzi, poleciłby ich wywieźć. A hospodar dziś już pobłażać mu nie chce, a chce troszczyć się o wspólne dobro chrześcijańskie.

Памятники истории Восточной Европы = Monumenta historica res gestas Europae Orientalis illustrantia: источники XVI-XVII вв., редкол.: И. Граля [и др.], т. 2: «Выписка из посольских книг» о сношениях Русского государства с Польско-Литовским за 1487-1572 гг., сост. Б. Н. Морозов, Москва-Варшава 1997, s. 214.

Poselstwo datuje się na 1560 r.

Źródło nr 7: List do wojewodów miasta Koknese

List w sprawie organizacji stacji pocztowej datuje się na 29 stycznia 1578 r.

¹ Miasto na terenie Inflant, obecnie znajduje się w granicach Łotwy.

Podług naszego rozporządzenia należało urządzić w Koknese¹ dwór pocztowy i stróża, i dwudziestu chętnych ludzi oraz diaka pocztowego... I kiedy do was ten nasz list dotrze, a wy w Koknese nakazalibyście urządzić dwór pocztowy w jakimś miejscu, byłoby przydatnie. A polecić by należało jeszcze na dworze postawić izbę spiżarną i stajnię, i polecić, by to ogrodzić. A pocztylionów wybierano by w Koknese spomiędzy tamtejszych chętnych dwudziestu ludzi. Polecono by im jeszcze trzymać na stacji pocztowej po trzy dobre wałachy z sańmi i z chomątami i druhami, i z siodłami. A kiedy ich dobierzecie, zabierzcie od nich do naszej szkatuły państwowej silne poręczenia i notatki o tym, że na stacji pocztowej w Koknese z podwodami mają stać dzień i noc bez przerwy i naszych pośłańców i gońców przepuszczać mają bez jakiegokolwiek zwłoki. A niech jeszcze grunty orne im dadzą w ujeździe Koknese z wolnych ziem, gdzie będzie przydatnie po trzy dziesięciny pola na człowieka, a na dwóch z nich niech będzie łąk i użytków wszelkich tyle, co patrząc po gruntach ornym.

Памятники истории Восточной Европы = Monumenta historica res gestas Europae Orientalis illustrantia: источники XV-XVII вв., т. 3: Документы Ливонской войны (подлинное делопроизводство приказов и воевод). 1571-1580, [сост. И. Граля и др.], Москва-Варшава, 1998, s. 88-89.

Źródło nr 8:
List do wojewody księcia W. D. Chiłkowa

Poleciliśmy wam poprzez wieść litewską być na służbie naszej w Wielkich Łukach, a z wami poleciliśmy być deputowanym *dworianom* i dzieciom bojarskim z Kołomny, Jarosławia Wielkiego, nowoobchrzczonych miast moskiewskich... W Łukach także poleciliśmy zebrać się z wami Tatarom... i księciu gorodzieckiemu i mirzom i kozakom..., księciu kadomskiemu i mirzom i kozakom... ludom cneńskiemu i mordwinom... tiemnikowskim Tatarom...¹, *służebnym* Tatarom z miast moskiewskich...

A niechaj tylko król litewski przyjdzie do Koknese, a także do Smoleńska i do Pskowa, a nie przewidzą go, to wtedy wy byście ze wszystkimi dziećmi bojarskimi i z Tatarami ze wszystkimi szli do Pskowa... A pocnie król stawać pod Koknese i pod innymi niemieckimi miastami, a w dali od jego pochodni nie przewidzą do Pskowa, to wtedy wy byście zaś ze wszystkimi ludźmi szli do Pskowa do bojara i wojewody księcia Iwana Pietrowicza Szujskiego... A jeśli król pójdzie na Psków i wy byście ze wszystkimi ludźmi szli na Psków... A jeśli król pójdzie na Smoleńsk, a do Pskowa nie przewidzą go, i wtedy poleciliśmy być w Wiaźmie wielkiemu księciu twerskiemu Symieonowi Biekułatowiczowi, wojewodzie księciu Pietrowi Tutajewiczowi Szejdziakowowi, bojarom i wojewodom księciu Iwanowi Fiodorowiczowi Mścislawskiemu z towarzyszami, ze Pskowa bojarowi i wojewodzie księciu Iwanowi Pietrowiczowi Szujskiemu z towarzyszami, i byście ze wszystkimi ludźmi poszli do wielkiego księcia twerskiego Symieona Biekułatowicza... A kiedy bojarzy nasi i wojewodowie na wieści do was odpiszą i polecą wam podług naszej listy, w których miejscach należy się zejść, a wy ze wszystkimi dziećmi bojarskimi i z Tatarami idźcie natychmiast, bez omieszkania, i bądźcie u bojarów naszych i wojewodów w tę godzinę.

Памятники истории Восточной Европы = Monumenta historica res gestas Europae Orientalis illustrantia: источники XV-XVII вв., т. 3: Документы Ливонской войны (подлинное делопроизводство приказов и воевод). 1571-1580, [сост. И. Граля и др.], Москва-Варшава, 1998, s. 205-206.

List wystany do Wielkich Łuk datuje się na 9 maja 1580 r.

Symieon Biekułatowicz (zm. w 1616 r.) – tatarski książę z astrańskich potomków Czyngis-chana (podane wyżej imię otrzymał przy chrzcie), który przeszedł na służbę do Iwana Groźnego. W latach 1575-1576 kazał siebie nazwać wielkim kniaziem Wszechrusi. Od 1576 r. wielki książę twerski.

¹ Chodzi o oddziały służących Tatarów, Mordwinów i innych ludzi z regionu środkowej Wołgi.

Źródło nr 9:
Oblężenie Pskowa (obraz pędzla Karła Briułłowa)

Obraz słynnego rosyjskiego malarza Karła Briułłowa (1799-1852), namalowany w latach 1839-1843. Autor, nie w pełni usatysfakcjonowany, pozostawił dzieło niedokończonym. Na płótnie w sposób symboliczny został ukazany decydujący moment oblężenia, kiedy wojska polsko-litewskie wdarty się do twierdzy przez wyłom w murze. Artysta wyeksponował kobiety i dzieci wspierające obrońców miasta, a także duchownych prawosławnych podnoszących ducha obrońców. Płótno Briułłowa należy odbierać w kontekście dziewiętnastowiecznej wyobraźni historycznej, nie zaś malarstwa historycznie realistycznego.

Źródło: Wikipedia.

Źródło nr 10:
Opowieść o pochodzie Stefana Batoriego na gród Psków

Z Pochwalnego podwala z ogromnego puszczu „Bars” uderzyli w Świnuską basztę i nie spudłowali, i wielka liczba wojów litewskich w baszcie zginęła. Prócz tego bojarzy i wojewodowie cesarscy polecieli podłożyć pod Świnuską basztę mnóstwo prochu i wysadzić ją...

Tak pierwsi królewscy szlachcice pod Świnuską basztą [...] ciałami swymi wielki rów pskowski napelnili.

O nich na początku powiadomili króla, po tym jak on zapytał: „Już są w twierdzy moi szlachcice?”. Zaś jemu powiedzieli: „Pod twierdzą”. Kiedy on ponownie zapytywał: „Czyżby moi szlachcice już chodzili za murem w mieście i siłę moskiewską druzgotali?”. Jemu zaś odpowiedzieli: „Panie, wszyscy ci twoi szlachcice w baszcie Świnuskiej zostali zabici i spaleni, w rowie leżą”. Wówczas król mało, a by się rzucił na swój miecz, a serce jego, tak mnie się zdaje, mało co się nie rozerwało...

Wówczas król padł we wściekłość, posłał rozkaz do tych, którzy byli w wieży Pokrowskiej i przez cały wyłom, surowo polecając wszystkim rotmistrzom i inżynierom, że cokolwiek by się nie działo, zając gród Psków należy. Zaś cesarscy bojarzy i wojewodowie, mimo że widzieli uporczywy i nieprzerwany ogień, zdecydowane szturmy wroga, wielką ilość swoich wojów, którzy zginęli i zaniemogli od ran, wciąż usilnie pokładali nadzieję w Bogu...

Mocno walczyła Litwa na przedmurzach miasta u wieży Pokrowskiej i na całym wyłomie z wojskiem moskiewskim, zaś cesarscy bojarzy i wojewodowie z całym chrześcijańskim wojskiem pskowskim równie silnie przeciw nim stali i nie pozwalali wejść do grodu Pskowa...

W tym czasie, kiedy dzięki naznaczeniu przez Boga pokonali chrześcijanie Litwę i zepchnęli wojów litewskich, rotmistrzów i hajduków z miejsca wyłomu, wówczas łaska Chrystusa nie skryła się przed wszystkimi pozostałymi w grodzie Pskowie żonami. I po całym grodzie Pskowie przemknęła wiadomość: „Wszystkich ludzi litewskich Bóg pomógł z miejskiego muru zepchnąć i zabić, a wam, żony, któreście przeżyły, polecane, żebyście, zebrawszy się u wyłomu, szły za działami litewskimi i Litwę, która przeżyła, dobijały”.

Повесть о приходе Стефана Батория на град Псков, [w:] Библиотека литературы Древней Руси, ред. Д. С. Лихачев и др., т. 13: XVI век, Санкт-Петербург 2005, s. 577, 579, 581.

Źródło nr II:
R. Heidenstein, *Pamiętniki*

Reinhold Heidenstein (1553-1620) – pochodził z Prus Książęcych. Prawnik i dyplomata, sekretarz królów polskich. Autor kroniki o wojnie Rzeczypospolitej z Moskwą w latach 1578-1582.

¹ Przedstawiciel pskowskiego kleru.

² Carowi Iwanowi IV.

[Fragment z opisu oblężenia Pskowa]

Nieprzyjaciel przerażony na samym początku zapędem naszych, z jakim się wdzierali na mury, widząc teraz baszty ogołocone z obrońców i pozatykane w kilku miejscach chorągwie, począł już myśleć o ucieczce. Atoli Iwan Szujski, pokazując się to tu, to tam na skrwawionym rumaku, to prośbą, to groźbą, a wreszcie płaczem i litości wzywaniem zastanowił uciekających; z drugiej też strony władcy miasta¹, korzystając z tej krótkiej chwili, kiedy nasi zabawiali się zdobywaniem murów i baszt, obnosił między przerażonymi świętości i obrazy i w ten sposób dodawał im ducha. Więc naprzód poczną z działa prażyć naszych i obrzucać kamieniami; nasi im znów odpowiadają pociskami, przyczem obie strony znaczne ponoszą straty. Wreszcie pod wieżę, zajęta przez Polaków, nieprzyjaciel podsadza prochy; a gdy nasi mimo to wieży opuszczać nie myślą, podsadza po raz wtóry i trzeci. Zajęła się wreszcie wieża, a nasi w gorącu nie mogąc dłużej wytrzymać, musieli naprzód wieżę opuścić, a wkońcu rażeni z boku, z baszty wielickiej, której nasze działa w tak krótkim czasie zburzyć nie mogły, nawet zupełnie się cofnąć. [...]

Zginęło w tym dniu szlachty polskiej więcej niż 40; niemniejsze straty ponieśli Węgrzy [...]. Dostało się i Moskwie; zginęło jej niemało, a zwłaszcza najlepsi dowódcy piechoty [...]; rannych było jeszcze więcej. Jakoż w liście [...] wkrótce potem przez naszych przejętym, zdradzali oblężeni wielkie przerażenie i prosili, iżby jak najprędzej o ich położeniu uwiadomiono kniazia² i przysłano posiłki.

R. Heidenstein, *Pamiętniki wojny moskiewskiej w 6 księgach*, oprac. J. Czubek, Lwów 1894, s. 196-197.

Źródło nr 12:
A. Possevino, *Moscovia*

Co się tyczy Inflant, to gdy w pięćdziesiątym roku tego wieku wygaśł rozejm zawarty z Inflantczykami na lat 50 (na który przodkowie wielkiego księcia zgodzili się po tym, jak w pobliżu Pskowa ich armia została całkowicie zniszczona przez Plettenberga, mistrza Zakonu Inflanckiego), książę podawał różne tego powody: że Inflantczycy nie dotrzymują warunków układu, że świątynie w Rewlu i Dorpacie, w których Moskwićini chwalili Boga w obrzędku ruskim, luteranie całkowicie zburzyli, a winę zrzucono na katolików, więc im wypowiedział wojnę i że po zdobyciu Dorpatu i innych twierdz, przez to, że po całkowitej klęsce Inflantczyków, wszedł w posiadanie wielkiej części Inflant, zasiał ziarno długotrwałej wojny z Polakami.

***

Dzisiejsze twierdze i warownie w państwie moskiewskim różnią się od twierdz dawniejszych i nie wszystkie są bronione w ten sam sposób. Jedne zbudowane są z kamienia i cegły jak te dwie, które bronią miasta Moskwy, i te, które są w Nowogrodzie i Pskowie oraz Porchów, Starica i Słoboda Aleksandrowska, część umocnień Jarosławia, twierdza, która leży na Jeziorze Białym, oraz pozostałe tego rodzaju warownie. Inne otoczone są wałami wzmocnionymi palisadą. Taki właśnie jest wał w Smoleńsku, taki jak w Moskwie, odnowiony po zniszczeniu przez Tatarów. Reszty miast bronią belki ułożone w czworobok, którego środek wypełnia się ziemią lub piaskiem. Powstrzymuje to najazd i niszczenie, nie wytrzymuje ognia, przed nim jednak niekiedy smaruje się belki gliną. Ogólnie mówiąc, Moskwićini nie czują potrzeby budowania wysokich baszt czy im podobnych fortyfikacji (jak nauczała sztuka wojenna ubiegłego stulecia), które są znane u nas. [...]

Psków ma mury z kamienia, którego dostarcza koryto rzeki, i baszty, następnie przeprowadzony przez środek miasta drugi mur mający kształt prawie trójkąta oraz trzy wznoszące się przy tym murze twierdze. Miasto zatem posiada wyjątkową siłę obronną. [...] choć Polakom udało się zburzyć blanki muru, nie udało im się podkopać za pomocą łopat i toporów pod fundamenty muru, aby spowodować jego zawalenie się. [...] Lecz gdyby nawet udało się z początku oblegającym wtargnąć do miasta, zostaliby tam zamknięci wśród drewnianych domów, których jest w nim pełno, że po podłożeniu ognia musieliby zostać spaleni.

***

Załogi twierdz chociaż ustępują Polakom w otwartym polu, za to lepiej bronią swych warowni i miast. Często nawet kobiety biorą na siebie obowiązki żołnierzy – gdy trzeba przynosić wodę do gaszenia ognia lub gromadzić i zrzucić z wałów wielkie kamienie, lub ciskać zaostrzone drągi [...]. Zahartowani na zimno często przed nim oraz przed deszczem, śniegiem i wiatrem kryją się tylko pod wiązką gałęzi lub płachtą rozpostartą na wbitych kijach. Także na głód są bardzo wytrzymali, zadowolają się wodą zmieszaną z mąką owsianą, co smakuje prawie jak ocet jako napojem i chlebem jako pożywieniem. Opowiedział mi król Polski, że w twierdzach inflanckich napotymano takich, którzy dość

Antonio Possevino (1533/1534-1611) – jezuita i dyplomata papieża Grzegorza XIII, pośredniczył w rokowaniach, które doprowadziły do zawarcia polsko-moskiewskiego rozejmu w Jamie Zapolskim w 1582 r. Pozostawił interesujący opis państwa moskiewskiego.

długo odżywiali się w ten sposób i że gdy już prawie wszyscy wyginęli, ci, którzy pozostali, ledwie żywi, wciąż jeszcze obawiali się, czy przez oddanie się w niewolę nie łamią przysięgi złożonej swojemu księciu, że służyć mu będą aż do śmierci.

***

Okropnie się zaś gorszą Moskwićini kusym ubiorem Włochów, Francuzów, Hiszpanów i Niemców, ponieważ ukazują one te części ciała, które raczej powinny być zakryte. Oni sami, naśladowując zwyczaje rozpowszechnione na Wschodzie noszą długie, sięgające prawie aż do kostek, podwójne, często potrójne szaty, dla przyzwoitości rękawy mają długie, tak że prawie dłonie nie wystają. Dlatego kto się tam wybiera, powinien nosić dłuższe szaty, niż to mają w zwyczaju Polacy i Grecy. Jest to rzecz i tańsza, i wygodniejsza w podróży, i może służyć jako posłanie. Bowierni ani kołdry, ani posłania nigdzie (gdziekolwiek ktoś podróżowałby po Polsce) w gospodach się nie uświadczy [...]. Przeto poseł będzie bardzo potrzebował posłania, [...] które będzie całe osłonięte skórą lub grubą tkaniną, aby gdy będzie w nim spał, nie spadała mu z sufitu sypialni, jakie znajdzie w państwie moskiewskim i Litwie, sadza oraz by nie cierpiał z powodu ostrych żądań much [...]. Potrzebne są też zwykle czarne kotary do przedzielania pokoi na wiele części (zwłaszcza kiedy jest tylko jedno pomieszczenie, w którym jak to jest w Polsce i na Litwie, mieszka cała rodzina wraz z bydłem, szczególnie w zimie). [...]

Jeśli już mają zabrać jakieś mienie, to sukno i jedwab, z którego na Litwie szyje się ubrania, jest to bowiem materiał praktyczny w noszeniu i mniej się niszczy.

A. Possevino, *Moscovia*, Warszawa 1988, s. 35, 39-41, 75.

Źródło nr 13:
Stefan Batory pod Pskowem (obraz pędzla Jana Matejki)

Źródło: Wikipedia.

Obraz krakowskiego mistrza malarstwa historycznego Jana Matejki (1838-1893) powstał w 1872 r. Nie jest to płótno historycznie realistyczne. Obecność szeregu osób podczas negocjacji pod Pskowem jest owocem wyobraźni autora, podobnie jak niektóre szczegóły przedstawionego wydarzenia. Płótno pokazuje dziewiętnastowieczną polską perspektywę odnoszącą się do wyników wojny inflanckiej. Z lewej strony, nieco za Batorym, dumnie stoi kanclerz wielki koronny, hetman Jan Zamojski, potężny magnat mający realny wpływ również na politykę zagraniczną Rzeczypospolitej. Klęczący prawosławny biskup połocki Cyprian na znak przymierza podaje królowi na półmisku chleb. Nad nim stoi ubrany na czarno jezuita, papieski legat Antonio Possevino, pośredniczący w negocjacjach. Za Cyprianem pokazani zostali padający na kolana rosyjscy postowie. Z prawej strony obrazu ukazano wojewodę pskowskiego Iwana Szujskiego w zbroi i z opuszczonym mieczem. Symbolizuje on pokonaną, ale nie złamaną Rosję.

Mapa: Rzeczpospolita w dobie unii lubelskiej

3 A

Marcin Baranowski, Jacek Chachaj, Kirył Koczegarow

Smuta w Carstwie Rosyjskim a Rzeczpospolita

Pojęcie i ogólna charakterystyka okresu smuty

Śmierć cara Fiodora w 1598 r. rozpoczęła burzliwy okres w dziejach Carstwa Moskiewskiego. Bezpomorna śmierć władcy oznaczała wygaśnięcie panującej w Moskwie linii Rurykowiczów i stwarzała dla państwa i społeczeństwa poważny problem wynikający z trudności wskazania osoby, która powinna objąć rządy. Państwo moskiewskie, w którym zakres kompetencji należących do panującego był bardzo szeroki, nie znajdowało się nigdy wcześniej w sytuacji, gdy nie było wiadomo, komu przysługuje prawo do tronu. Nie istniały też żadne procedury ułatwiające wskazanie nowego władcy.

Jedynym kryterium, jakim kierowano się dotychczas, była przynależność do rodziny poprzedniego władcy, a w przypadku gdy kilku członków dynastii zgłaszało pretensje do tronu – ewentualna wola poprzednika. Świadectwem przywiązania do tradycyjnych form legitymizacji władzy było pojawienie się w okresie smuty licznych samozwańczych pretendentów do tronu, którzy z reguły powoływali się na rzekome pochodzenie od Iwana IV (w państwie krążyły pogłoski o tym, że jego syn zaginiony w 1591 r., carewicz Dymitr, w cudowny sposób uniknął śmierci). Niektórzy z nich zyskali znaczne poparcie na terenie państwa moskiewskiego, mimo że bez wątpienia zdawano sobie sprawę z fikcyjności argumentów przedstawianych przez samozwańców.

Współczesna nauka rosyjska charakteryzuje wydarzenia Wielkiej Smuty (termin ówczesny) jako konflikt społeczny na dużą skalę, swego rodzaju wojnę domową, zacięłą walkę dwóch, a czasem i większej liczby ośrodków politycznych. Periodyzacja wspomnianego konfliktu może obejmować lata 1602/1603 – 1618 – od wielkiego głodu do negocjacji pokojowych z Rzeczpospolitą. Ważnym czynnikiem, który przeważał szalę pokonania kryzysu, było objęcie tronu carskiego w 1613 r. przez Michała Fiodorowicza Romanowa (1613-1645). Od niego wzięła początek nowa dynastia władców Moskwy. Piętnastolecie między wygaśnięciem Rurykowiczów a wyborem nowego cara określa się w dziejach Carstwa Moskiewskiego mianem „smuty”. W rosyjskiej historiografii ze smutą wiąże się ściśle inny termin – „interwencja polsko-litewska”, który podkreśla istotną rolę interwencji Rzeczypospolitej w moskiewskiej wojnie domowej. Istnieje także polski termin „dymitriada”, dotyczący okresu działalności dwóch samozwańców podających się za Dymitra Iwanowicza (lata 1605-1610).

W historiografii wyróżnia się kilka etapów smuty. Wsparcie udzielone Dymitrowi Samozwańcowi I przez polsko-litewską magnaterię nie oznaczało jeszcze poważnej interwencji ze strony Rzeczypospolitej. Bardziej aktywna interwencja była związana z pojawieniem się na scenie politycznej Dymitra Samozwańca II – wówczas wojska polsko-litewskie odegrały bardzo istotną rolę. Wciąż jednak nie było poważnych planów politycznych wobec Moskwy wśród polskich zwolenników drugiego Samozwańca. Dopiero trzeci etap, który rozpoczął się w 1609 r. otwartą interwencją Rzeczypospolitej w wewnętrzne sprawy Moskwy, oznaczał zmianę obiektu zainteresowania polsko-litewskich kół rządzących. Zakończył się on w 1611 r. głębokim kryzysem w stosunkach między państwami, gdy wiele różnych środowisk w państwie moskiewskim zjednoczyło się w walce z wojskami polsko-litewskimi i popierającą je częścią społeczeństwa rosyjskiego.

Stosunki Rzeczypospolitej z Carstwem Moskiewskim na przełomie XVI i XVII wieku

Po zakończeniu wojny inflanckiej, mimo istniejących kwestii spornych (przynależność Smoleńska, Połocka, Siewierszczyzny), stosunki polsko-moskiewskie układały się poprawnie. W czasie wolnej elekcji w 1587 r. Litwini opowiedzieli się za objęciem tronu polskiego przez cara Fiodora, co z jednej strony zlikwidowało zagrożenie Litwy ze strony państwa moskiewskiego i dawało szansę na uregulowanie wzajemnych pretensji, z drugiej zaś wzmacniało pozycję Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec Polski. Litwa nie uznała żadnego z wybranych w rozdwojonej elekcji kandydatów. W 1591 r. na kolejne 12 lat przedłużony został zawarty w Jamie Zapolskim rozejm Rzeczypospolitej z Moskwą.

Objęcie tronu Rzeczypospolitej przez Zygmunta III (panującego w latach 1587-1632) ze szwedzkiej dynastii Wazów, oznaczające unię ze Szwecją, pogorszyło relacje polsko-moskiewskie. Polityka Rzeczypospolitej zmusiła władze moskiewskie do zawarcia w 1595 r. pokoju ze Szwecją, kończącego trwającą od 1590 r. wojnę. Zgodnie z traktatem Moskwa odzyskała tereny w ziemi nowogrodzkiej (Iwango-rod, Jam, Koporie i in.) utracone podczas wojny inflanckiej, ale również uznała prawo Szwecji do ziem w Estonii, wycofując się z walki o swobodny dostęp do Morza Bałtyckiego.

Utrata przez Zygmunta III tronu w Szwecji w 1599 r. stała się bezpośrednią przyczyną wybuchu długotrwałej wojny polsko-szwedzkiej, podczas której rozstrzygała się kwestia dominacji nad Bałtykiem. Rzeczpospolita, aby skutecznie walczyć ze Szwecją i odpierać zagrożenie turecko-tatarskie, dążyła do uregulowania relacji z Moskwą. W tej atmosferze pojawiły się plany małżeństwa Zygmunta III z córką cara Borysa, Ksenią Godunówną, oraz przedstawiony w 1600 r. projekt unii. Co prawda, pomysł ten został odrzucony przez Moskwę, ale zawarto kolejny rozejm, tym razem na 20 lat.

Na przełom XVI i XVII w. przypadły także inne ważne zmiany w Rzeczypospolitej. Nastąpił widoczny wzrost roli magnaterii kosztem średniej szlachty. Potężne rody magnackie prowadziły politykę zmierzającą do powiększenia majątków i zakresu samodzielności wobec króla. Jednocześnie wyraźnie wzrosły wpływy Kościoła katolickiego, który wyszedł wzmocniony z kryzysu spowodowanego falą reformacji. Przyjęty na Soborze Trydenckim (1545-1563) program reform, skutecznie realizowany przez katolickie duchowieństwo, był popierany przez króla i część magnaterii. W tym okresie nastąpił odwrót od reformacji i masowe przejście większości szlachty i magnatów na katolicyzm (na ziemiach ruskich także z prawosławia). W tej sytuacji państwo moskiewskie mogło wydawać się katolickim elitom Rzeczypospolitej terenem, na którym można prowadzić misję katolicką, stanowiącą akcję analogiczną do unii brzeskiej z 1596 r. Ta ostatnia stworzyła wyznanie greckokatolickie, podporządkowane Rzymowi.

Początek smuty i panowanie Dymitra Samozwańca I

Zgodnie z ostatnią wolą cara Fiodora władcą państwa została mianowana jego żona, caryca Irena. Jednak kilka dni później wstąpiła ona do klasztoru. Sobór Ziemski wybrał na nowego cara jej brata – Borysa Godunowa (1598-1605). W czasach jego rządów sytuacja wewnętrzna państwa znacznie się pogorszyła, w tym również w wyniku klęski głodu w pierwszych latach XVII w. Pojedyncze bunty chłopów,

którzy porzucili swoich gospodarzy z powodu głodu, przerodziły się w masowe powstanie. Jesienią 1603 r. powstańcom udało się podejść pod samą Moskwę, gdzie z wielkim trudem zostali rozbici.

W tym samym roku w należącem do kniaziów Wiśniowieckich Brahimiu (obecnie obwód homelski Republiki Białoruś) zjawił się człowiek, który ogłosił się carewiczem Dymitrem (był to zapewne zbiegły mnich Grigorij Otriepiew), co było jednoznaczne ze zgłoszeniem z jego strony pretensji do tronu moskiewskiego. W historiografii jest on nazywany Dymitrem Samozwańcem. Wkrótce także w Rzeczypospolitej pojawili się ludzie należący do elit politycznych, którzy poparli Dymitra, zapewne w nadziei na osobiste korzyści. Wśród jego zwolenników znalazł się wojewoda sandomierski Jerzy Mniszcz. Sprawę, która dawała nadzieję na rozszerzenie wpływów Kościoła na Wschodzie, poparli także nuncjusz papieski Claudio Rangoni oraz polscy jezuita. Znaczna większość elit politycznych Rzeczypospolitej, zarówno senatorów na czele z kanclerzem i hetmanem wielkim koronnym Janem Zamoyskim, jak i szerokich mas szlacheckich, pozostawała jednak w wyraźnej opozycji wobec planów poparcia Dymitra Samozwańca. Mimo to Zygmunt III poparł plany osadzenia Samozwańca w Moskwie i pozwolił w tajemnicy werbować armię, która miała ten cel zrealizować. (**Źródło nr 1:** S. Żółkiewski o wydarzeniach w przededniu wtargnięcia Dymitra Samozwańca I do Rosji).

Jesienią 1604 r. Dymitr Samozwaniec, który przyjął katolicyzm, na czele zwerbowanych w Rzeczypospolitej wojsk wkroczył na teren państwa moskiewskiego (**Źródło nr 2:** *Nowy kronikarz*) i odniósł kilka sukcesów. W styczniu 1605 r. został jednak pobity pod Dobryniczami (obecnie obwód briański Federacji Rosyjskiej). Jego zupełnej klęsce zapobiegł pogłębiający się kryzys wewnętrzny w Moskwie. W kwietniu 1605 r. zmarł nagle Borys Godunow, a rządy jego syna Fiodora trwały tylko dwa i pół miesiąca. Wysłancy Dymitra, na którego stronę przeszła nawet część wojsk carskich, zjawili się w Moskwie i wezwali ludność do posłuszeństwa rzekomemu prawowitemu dziedzicowi tronu. Tłum zdobył Kreml, car Fiodor został uwięziony, a kilka dni później zamordowany. Dymitr Samozwaniec wkroczył do Moskwy i koronował się na cara.

W Moskwie Dymitr Samozwaniec podjął próby zmierzające do zaakceptowania go przez elity polityczne. Powrócił do prawosławia, jednak moskiewskie otoczenie oraz mieszkańców stolicy razily stosowane przez niego praktyki, które wyraźnie nie odpowiadały miejscowym zwyczajom. Jesienią 1605 r. w Krakowie zawarte zostało *per procura* małżeństwo Dymitra z córką Jerzego Mniszcha – Maryną. W maju 1606 r. Maryna wraz z ojcem i wielkim orszakiem szlachty przybyła do Moskwy, gdzie odbył się ślub w obrządku wschodnim. Żona Dymitra została jako pierwsza kobieta koronowana na carycę, choć pozostała katoliczką. Jednocześnie nowy car nie uległ żądaniom i groźbom Zygmunta III, który domagał się zwrotu Smoleńska i Siewierszczyzny.

Przez całe panowanie Dymitra Samozwańca istniała w Moskwie i z czasem rosła w siłę opozycja wobec niego. Narastały antypolskie nastroje, które wykorzystywali kierujący opozycją bojarzy pod wodzą kniazia Wasyla Szujskiego. Zawiązano spisek w celu obalenia Dymitra Samozwańca. Rankiem 17 (27) maja 1606 r. spiskowcy wezwali mieszkańców Moskwy do powstania. Apel spotkał się ze wsparciem moskwan, niezadowolonych z zachowania się Polaków, które było z ich punktu

widzenia nie do przyjęcia. W efekcie Dymitr Samozwaniec został zabity na Kremlu, zginęła również część jego stronników. (**Źródło nr 3:** M. Marchocki, *Historia moskiewskiej wojny prawdziwa*). Spiskowcy, w obawie przed reakcją Rzeczypospolitej, pozostawili przy życiu wielu dostojników przybyłych z Polski i Litwy, w tym oficjalnych posłów Zygmunta III. Ocaleni także caryca Maryna i Jerzy Mniszech, których zesłano do Jarosławia. Kilka dni później na Placu Czerwonym carem został ogłoszony Wasyl Szujski (Wasyl IV, 1606-1610).

Panowanie Wasyla Szujskiego i Dymitra Samozwańca II

Objęcie władzy przez Wasyla IV nie zakończyło problemów wewnętrznych w państwie moskiewskim. Car nie cieszył się szerszym poparciem żadnej z grup społecznych, mimo podjęcia kroków zmierzających do pozyskania bojarów (ogłosił, że nikt nie zostanie ukarany śmiercią ani konfiskatą majątku bez wyroku sądu z udziałem bojarów).

Tymczasem w Putywlu wystąpił zesłany na Siewierszczyznę zwolennik Dymitra Samozwańca, książę Grzegorz Szachowski, który przekonał miejscową szlachtę oraz mieszczan, że Dymitr nie zginął. Szybko po stronie Szachowskiego stanął wojewoda czernihowski, książę Andrzej Tielatiewski, a rebelia, choć nie miała jednolitego przywództwa, objęła wkrótce inne rejony państwa (Tułę, Riazan, Astrachan), znajdując szerokie poparcie w masach chłopskich. Wojska, mające stłumić bunt, ponosiły porażki. Na czele powstania chłopskiego stanął Iwan Bołotnikow, który wkrótce nawiązał kontakty z Szachowskim. Bołotnikow w imieniu Dymitra wezwał wszystkich krzywdzonych przez władzę, także zbiegów, włóczęgów i zwykłych przestępców, aby przyłączyli się do jego sił, obiecując im likwidację ucisku i przebaczenie win. Ruch przybrał potężne rozmiary, objął Kaługę i Tułę. W październiku 1606 r. wielkie siły Bołotnikowa dotarły pod Moskwę, której oblężenie trwało ponad miesiąc. Jednakże dzięki przejściu wielu bojarów i *dworian* na stronę władzy i ściągnięciu wiernych Szujskiemu wojsk udało się w grudniu odepchnąć wojsko Bołotnikowa spod stolicy. Oddziały Bołotnikowa odeszły do Kaługi, gdzie były blokowane przez siły rządowe. Następnie przebiły się do Tuły, którą wkrótce także zaczęły oblegać wojska Szujskiego. Miasto skapitulowało w październiku 1607 r., co oznaczało koniec powstania chłopskiego. Bołotnikow został stracony.

W czasie oblężenia Tuły na pograniczu Litwy pojawił się człowiek, który podawał się za cudownie ocalonego w 1606 r. cara. W Starodubie zyskał pewne grono zwolenników, wśród których znaleźli się zarówno mieszkańcy państwa moskiewskiego niezadowoleni z rządów Wasyla IV, jak i dezercerzy z wojsk polskich i litewskich oraz Kozacy. Poparcia nowemu pretendentowi do tronu moskiewskiego udzieliła też część kresowych magnatów z Rzeczypospolitej. Wszyscy ci ludzie liczyli, że jako zwolennicy „ocalonego cara” zdobędą łupy i szybko się wzbogacą. Napływowi Polaków do wojska Dymitra Samozwańca II sprzyjała klęska rokoszu Mikołaja Zebrzydowskiego w Rzeczypospolitej – buntu szlacheckiego w latach 1606-1607 przeciwko królowi Zygmuntowi III. Rokosz był silnym przejawem kryzysu wewnętrznego Rzeczypospolitej, wywołanego walką szlachty i magnatów przeciwko próbom umocnienia władzy królewskiej poprzez ustanowienie dziedziczności tronu i ograniczenie poselskich przywilejów. W maju 1608 r. pod Bołchowem wojska Dymitra Samozwańca II pobiły armię carską, co umożliwiło mu podejście pod

Moskwę. (**Źródło nr 4:** S. Żółkiewski o pojawieniu się Dymitra Samozwańca II). Koło wsi Tuszyno, położonej na północny zachód od stolicy, założono umocniony wałami ziemnymi obóz. Znalazły się w nim dwór carski i Duma Bojarska, z udziałem szeregu przedstawicieli starych i znamienitych rodów rosyjskich. Państwo faktycznie rozłamało się na dwie części: część miast i ziem uznawała władzę Szujskiego w Moskwie, inni byli zorientowani na obóz tuszyński.

Uwolnieni na mocy zawartego w 1608 r. nowego rozejmu z Rzeczpospolitą Jerzy Mniszech i Maryna – chociaż złożyli obietnicę, że nie wejdą w kontakty z Samozwańcem, a ku granicy prowadzono ich okrężną drogą pod eskortą wojskową – także znaleźli się w Tuszynie. Maryna rozpoznała w nowym Dymitrze swego męża, tworząc kruche podstawy legitymizacji jego roszczeń do tronu.

Wojska Dymitra Samozwańca II, nazywanego przez dwór moskiewski „tuszyńskim worem” (łotrem, buntownikiem, złodziejem), odniosły szereg sukcesów i opanowały znaczne obszary na północnym zachodzie państwa moskiewskiego (dotarły do Jarosławia i Wołogdy, a zwierzchnictwo Dymitra uznał Psków). Grabiły miasta, atakowały też bogate klasztory. Gdy zdobyły Rostów, tamtejszy metropolita Filaret został sprowadzony do Tuszyna, gdzie otrzymał godność patriarchy, mimo że w blokowanej przez siły Samozwańca Moskwie wciąż rezydował ustanowiony przez Wasyla IV patriarcha Hermogenes (wcześniej metropolita kazański).

Ludność północnych (pomorskich i zamoskiewnych) powiatów, wyniszczona poborami podatków przez obóz tuszyński, odmówiła uznania Dymitra II, organizując opór, który bezskutecznie próbowały przełamać oddziały Samozwańca. Wsparcie tych ziem pozwoliło młodemu wojewodzie, księciu Michaiłowi Skopinowi-Szujskiemu, odbudować siły wojsk rządowych. Trudna sytuacja, w jakiej znalazł się car, skłoniła go do podjęcia rokowań ze Szwedami. W lutym 1609 r., w zamian za zrzeczenie się praw do Inflant i pewne ustępstwa terytorialne, Wasyl IV Szujski uzyskał wsparcie w postaci 5 tysięcy żołnierzy szwedzkich oraz najemników z Francji, Niemiec, Holandii i Szkocji. Przy pomocy tych sił wojska carskie pod wodzą księcia i wojewody Skopina-Szujskiego opanowały wiele miast, a w maju ruszyły z Nowogrodu na Moskwę, odzyskując kolejne rejony państwa z rąk zwolenników Samozwańca i zwyciężając wielki oddział jego wojska pod Twerem.

Zawarcie porozumienia ze Szwedami Zygmunt III uznał za akt wrogi Rzeczypospolitej. Król postanowił wykorzystać sytuację do odzyskania terenów utraconych w XVI w. przez Litwę, a podważając prawa do tronu moskiewskiego zarówno Wasyla IV, jak i Samozwańca, sam wysunął własne roszczenia do panowania na Rusi Moskiewskiej (jako potomek Jagiellonów po matce, był także potomkiem księżniczek z dynastii Rurykowiczów).

Początek wojny Rzeczypospolitej z Moskwą

Rozbite wewnętrznie i wyraźnie osłabione państwo moskiewskie wydawało się Zygmuntowi III celem łatwym do zdobycia. Jego opanowanie – czy choćby narzucenie niepełnoprawnej unii – dawało królowi realną możliwość dalszych starań o tron szwedzki, Rzeczypospolitej szansę na odzyskanie terenów utraconych przez Wielkie Księstwo Litewskie w XVI w., zaś magnatom i szlachcie okazję zdobycia łupów i nowych ziem. (**Źródło nr 5:** S. Maskiewicz o obyczajach moskiewskich). Właśnie w tym czasie (1609) powstała tzw. „Kolęda moskiewska” szlachcica Piotra

Palczowskiego, który nawoływał do podbicia państwa moskiewskiego wzorem hiszpańskich konkwistadorów, zdobywających rozległe tereny Nowego Świata. Z kolei ówczesny lud rosyjski traktował udział Polaków w smucie jako zagrożenie dla świata prawosławnego ze strony innowierców – papieża i króla polskiego. (**Źródło nr 6:** „Kronika” diaka Iwana Timofiejewa).

Wojska Rzeczypospolitej we wrześniu 1609 r. wkroczyły na teren państwa moskiewskiego i rozpoczęły oblężenie Smoleńska, który był jednak skutecznie broniony przez wojewodę Michaiła Szeina. Zygmunt III zażądał od znajdujących się w Tuszynie oddziałów polskich połączenia z siłami królewskimi. Żądanie znalazło tylko częściowy posłuch, ale stało się początkiem rozpadu wojsk Dymitra Samozwańca II. Osłabiony pretendent do tronu wycofał się do Kaługi. Część jego zwolenników opowiedziała się wówczas po stronie Wasyla IV, część zaś, w tym Filaret, rozpoczęła rokowania z Zygmuntem III Wazą, proponując tron carski jego synowi, królewiczowi Władysławowi. W lutym 1610 r. doszło pod Smoleńskiem do zawarcia układu, który przewidywał objęcie rządów w Moskwie przez Władysława i Dumę Bojarską.

W marcu 1610 r. siły dowodzone przez Michaiła Skopina-Szujskiego dotarły do Moskwy i zdołały ją skutecznie odblokować. Niespodziewana śmierć tego młodego, zdolnego dowódcy (być może został otruty) postawiła na czele armii moskiewskiej carskiego brata Dymitra Szujskiego. Zgromadzono znaczne siły, które wraz z posiłkami szwedzkimi Dymitr poprowadził w kierunku oblężonego wciąż przez Polaków Smoleńska. Hetman polny koronny Stanisław Żółkiewski, maszerując w stronę Moskwy, ostatecznie rozbił tę odsiecz 24 czerwca/4 lipca 1610 r. pod Kłuszynem. (**Źródło nr 7:** S. Żółkiewski o bitwie pod Kłuszynem; **Źródło nr 8:** S. Mąskiewicz o taktyce wojsk polskich w bitwie pod Kłuszynem; **Źródło nr 9:** Rolka sztokholmska). Bitwa pozwoliła na dalszy marsz Polaków w kierunku Moskwy, a także na powrót w jej pobliże sił Dymitra Samozwańca II. Niespełna miesiąc po bitwie obecni w Moskwie przedstawiciele stanów, zebrani u bramy Arbackiej, podjęli decyzję o usunięciu z tronu cara Wasyla IV. Władzę państwową przejęła rada siedmiu bojarów (tzw. *siemibojarszczina*).

Przedstawiciele bojarów, szlachty i pozostałych stanów podjęli w sierpniu rokowania z Żółkiewskim, który dotarł pod Moskwę. Według zawartego porozumienia tron moskiewski miał objąć królewicz Władysław, a hetman podpisał w jego imieniu szereg ważnych zobowiązań (m.in. niezmiennosc rosyjskich praw i obyczajów, zachowanie dominacji prawosławia, zwrot ziem zajętych przez oddziały polsko-litewskie), czego skutkiem była przysięga wierności nowemu carowi złożona przez Moskwę i szereg innych miast. (**Źródło nr 10:** Umowa o powołaniu księcia Władysława na tron carski; **Źródło nr 11:** B. N. Fłoria, Polsko-litewska interwencja w Rosji i rosyjskie społeczeństwo). Działalność Żółkiewskiego przyczyniła się do odstąpienia znacznych oddziałów polskich od Dymitra Samozwańca II, co zmusiło go do ucieczki do Kaługi. Natomiast do Moskwy na przełomie września i października 1610 r. weszły wojska polskie. Wasyl Szujski wraz z braćmi został wydany w ręce hetmana Żółkiewskiego, który odesłał ich do wojsk polskich pod Smoleńsk. Hetman pod koniec października udał się do Zygmunta III, pozostawiając dowództwo wojsk polskich w stolicy Aleksandrowi Gosiewskiemu, wyznaczonemu przez Dumę na naczelnika Prikazu Strzeleckiego.

Carstwo Moskiewskie w okresie porozumienia jego elit z Rzeczpospolitą

W pierwszym okresie po zawarciu traktatu o objęciu tronu carskiego przez Władysława nastroje w państwie moskiewskim uległy pewnemu uspokojeniu. Zniknęło zagrożenie ze strony Samozwańca, lecz nie doszło do ostatecznego uspokojenia sytuacji. Zygmunt III zakazał Żółkiewskiemu nadmiernych ustępstw, dążąc do osobistego przejęcia steru państwa moskiewskiego. Moskiewskie elity polityczne wysłały do Zygmunta III pod Smoleńsk swoje poselstwo, na czele którego stanęli Filaret i książę Wasyl Golicyn. Mieli oni wynegocjować warunki dotyczące panowania Władysława, zwłaszcza wymóg obowiązkowego prawosławnego chrztu królewicza (który był pominięty w sierpniowym porozumieniu) oraz zakaz budowy kościoła w Moskwie dla jego katolickiego otoczenia. Pod Smoleńskiem doszło jednak do kryzysu. Strona polska zerwała rozmowy, a w czerwcu 1611 r. wojska polskie szturmem zdobyły Smoleńsk.

W końcu 1610 r. w Kałudze zabito Dymitra Samozwańca II. Praw do carskiego tronu dla urodzonego niedawno syna Samozwańca nadal domagała się Maryna, za którą wciąż stała grupa zwolenników. Mimo nieudanych prób powołania Władysława na tron carski zawarcie porozumienia polsko-moskiewskiego w sierpniu 1610 r. wpłynęło na zmianę postawy Szwedów. Zajęli oni w 1611 r. część wybrzeża Bałtyku oraz Nowogród Wielki.

Wystąpienie przeciwko Polakom i usunięcie wojsk polskich z Moskwy

Niedotrzymanie przez Zygmunta III warunków dotyczących objęcia tronu przez królewicza Władysława, w tym również odstąpienia od oblężenia Smoleńska i przywrócenia terytorialnej integralności kraju, oraz próby strony polsko-litewskiej, by drogą zbrojną i poprzez współpracę z radą siedmiu (*siemibojarszcziną*) podporządkować swoim wpływom państwo rosyjskie, a także grabieże i gwałty obcych wojsk konfiskujących żywność – wszystko to wzbudziło niezadowolenie wielu warstw społecznych: *dworian*, mieszczan, duchowieństwa. Dostojnicy państwowi byli zbulwersowani staraniami nowej władzy zmierzającymi do angażowania w zarządzanie państwem zwolenników Dymitra Samozwańca II wywodzących się z niskich warstw społecznych, w tym również z kupiectwa. Wzrostowi nastrojów powstańczych sprzyjały także wieści, że Zygmunt nie chce wypuścić syna i sam zamierza rządzić Rosją. W tej sytuacji aktywną politykę podjął patriarcha Hermogenes, rozsyłając po całym kraju wezwania do walki w obronie prawosławia i wyzwolenia stolicy opanowanej przez „Litwę”. Apele te spotkały się z szerokim odzewem, co przejawiało się w formowaniu oddziałów *dworian*. Dużą rolę w ich utworzeniu odegrał wojewoda riazkański Prokop Łapunow, który potrafił uzyskać wsparcie Niżnego Nowogrodu, Włodzimierza, Muromia i szeregu innych ośrodków regionalnych, a także przeciągnąć na swoją stronę Kozaków atamana Iwana Zaruckiego. Sformułowano cele walki: oczyszczenie kraju z wojsk Rzeczypospolitej oraz odbudowę wcześniej istniejących instytucji społecznych i politycznych poprzez mobilizację „całej ziemi”, pod którą rozumiano wszelki „lud wojujący”, niezależnie od statusu społecznego. Wiosną 1611 r. oddziały „pierwszego pospolitego ruszenia” znalazły się pod Moskwą. Jednocześnie w stolicy wybuchło powstanie przeciwko cudzoziemcom, które zostało szybko stłumione. W wyniku brutalnych walk Gosiewski nakazał podpalić miasto.

Wiosną 1611 r. przywódcy skierowanego przeciwko Polakom ruchu utworzyli radę rządzącą, która przejęła funkcje rządu. Weszli do niej: Prokop Łapunow, książę Dymitr Trubecki oraz Iwan Zarucki. Latem tego roku nowa władza podjęła decyzję, by prowadzić walkę z cudzoziemcami aż do ich wygnania. Następnie przy udziale „całej ziemi” miał być przeprowadzony wybór nowego monarchy. Ogłoszono konfiskatę majątków i dóbr ziemskich zdrajców, a Kozakom obiecywano powrót do służby na rzecz ojczyzny. Pańszczyzna została zachowana. Wewnątrz pospolitego ruszenia istniały jednak bardzo silne tarcia. Ostry konflikt między szlachtą a Kozakami doprowadził do zabicia przez nich Łapunowa, czego skutkiem było odejście oddziałów *dworian*.

Niepowodzenie „pierwszego pospolitego ruszenia” nie zakończyło konfliktu, a jesienią 1611 r. ruch wyzwolńczy ponownie nabrał dynamiki. W Niżnym Nowogrodzie (niezniszczonym przez wojska Samozwańca, więc posiadającym spore zasoby materialne) miejscowy kupiec Kuźma Minin (zm. w 1616 r.) wystąpił do ludności z apelem o przyłączenie się do walki. Zaczęto pobierać specjalny podatek przeznaczony na ten cel. Zebrane środki umożliwiły zwołanie „drugiego pospolitego ruszenia”, nad którym przywództwo objął książę Dymitr Pożarski (1578-1642). Drugie pospolite ruszenie rozsyłało odezwy do miast, apelując o wspólne działania przeciwko wojskom Rzeczypospolitej i zgodę na wybór nowego cara, z wyłączeniem spośród pretendentów Maryny Mniszchówny i jej syna Iwana.

W kwietniu 1612 r. główne oddziały pospolitego ruszenia przybyły do Jarosławia, gdzie został sformowany nowy skład rządu – „rada całej ziemi”, do której weszli wybrani przedstawiciele miast. Rada odtworzyła instytucje administracji centralnej – *prikazy* (centralne urzędy państwowe w Moskwie) – i dokonała zmiany wojewodów w miastach.

W sierpniu 1612 r. Pożarski podszedł ze swoimi siłami pod Moskwę. Położenie obleżonych, pozbawionych żywności polskich żołnierzy i oficerów stawało się z dnia na dzień coraz bardziej rozpaczliwe. Nie zdołał przebić się do nich hetman Jan Karol Chodkiewicz, który dotarł z posiłkami pod Moskwę. W październiku wyczerpany garnizon polski, dowodzony przez Mikołaja Strusia, ostatecznie skapitulował. (**Źródło nr 12:** J. Budziło, *Historia Dmitra fałszywego*).

Zakończenie smuty

We wrześniu 1612 r. pod Moskwą nastąpiło połączenie pierwszego i drugiego pospolitego ruszenia. Po wygnaniu ze stolicy cudzoziemców zwołano Sobór Ziemski, którego posiedzenia rozpoczęły się w styczniu 1613 r. Wzięła w nich udział wyjątkowo szeroka grupa przedstawicieli moskiewskich warstw społecznych. Do objęcia tronu carskiego pretendowało kilku kandydatów, jednak żaden z nich nie cieszył się wystarczającym poparciem. Dopiero w lutym 1613 r. większością (szczególnie jednomyślni byli Kozacy) wybrano na tron syna Filareta, siedemnastoletniego Michaiła Romanowa. Jednym z argumentów, który przeważał na jego korzyść, było powinowactwo z ostatnimi Rurykowiczami na tronie rosyjskim. Jednak uzyskanie zgody nowo wybranego cara i jego matki, obawiającej się o życie syna na podstawie losu poprzednich władców, okazało się niełatwe. Dużą rolę odegrało uświadomienie im, że wybór monarchy jest przejawem boskiej woli.

Wybór nowego monarchy wcale nie oznaczał zakończenia wewnętrznego konfliktu. Nowa władza potrzebowała jeszcze kilku lat, aby rozprawić się z kozackimi grabieżami, zdusić ruch pod dowództwem atamana Zaruckiego, który popierał Marynę Mniszchównę i jej syna. Trwała także – chociaż w dużo mniej intensywnym wymiarze – wojna z Rzeczpospolitą. (**Źródło nr 13:** W. Łodyżeński o pobycie w niewoli u A. Lisowskiego). W latach 1617-1618 książę Władysław podjął kolejną próbę objęcia carskiego tronu i rozpoczął pochód na Moskwę. Uczestniczyli w nim Kozacy zaporoscy hetmana Piotra Konaszewicza-Sahajdacznego, pustoszący południowe i centralne ziemie rosyjskie. Jednak główny cel ekspedycji nie został osiągnięty: nie udało się zdobyć Moskwy i rozpoczęły się pertraktacje pokojowe. (**Źródło nr 14:** Zapis o nagrodzeniu księcia D. M. Pożarskiego).

Na przełomie 1618 i 1619 r. zawarto w Dywilinie (Deulinie) rozejm na czternaście i pół roku. Na mocy jego postanowień do Wielkiego Księstwa Litewskiego przyłączono ziemię smoleńską i powiat starodubowski, zaś w granicach Korony znalazły się ziemie czernihowska i siewierska. Car Michał I Romanow zrzekał się tytułów księcia czernihowskiego, siewierskiego, smoleńskiego oraz inflanckiego. Pominięto natomiast kwestię zrzeczenia się pretensji do tronu carskiego przez królewicza Władysława.

Smuta w pamięci historycznej Polaków i Rosjan

W Rosji pamięć o smucie jest nadzwyczaj trwała. Temat smuty był szczególnie popularny na początku XIX w. oraz w czasie wojny domowej i II wojny światowej. Po wojnie ojczyźnianej 1812 r. na Placu Czerwonym postawiono pomnik Minina i Pożarskiego. W 2005 r. na pamiątkę wyzwolenia Moskwy w 1612 r. w Federacji Rosyjskiej ustanowiono święto – Dzień Jedności Narodowej, obchodzony 4 listopada. Tego dnia wierzący obchodzą święto Matki Bożej Kazańskiej, która umacniała walczących podczas „drugiego pospolitego ruszenia”. W przewyciężeniu smuty podkreśla się rolę samoorganizacji społeczeństwa rosyjskiego oraz sprzeciw różnych warstw społecznych i grup etnicznych tworzących ówczesną Rosję wobec najeźdźców. Ustanowienie święta wywołało niejednoznaczną reakcję w rosyjskim środowisku naukowym. Prowadzono dyskusje dotyczące jego stosowności i prawidłowości wybranej daty, która odpowiada kalendarzowi cerkiewnemu, a nie świeckiemu.

W Polsce wydarzenia smuty nie zapisały się tak silnie w pamięci historycznej. Zostały przesłonięte przez wydarzenia bardziej znaczące z polskiego punktu widzenia: potop szwedzki z połowy XVII w. i kolejne starcia geopolityczne. We współczesnym polskim społeczeństwie początek XVII w. traktowany jest przede wszystkim jako szczyt potęgi Rzeczypospolitej, uświetniony triumfami wojennymi i poszerzeniem terytorium.

Zalecana literatura

- Andrusiewicz A., *Dzieje wielkiej smuty*, Katowice 1999.
- Bohun T., *Moskwa 1612*, Warszawa 2005.
- Czerska D., *Dymitr Samozwaniec*, Wrocław 2004.
- Gembarzewski B., *Husarze. Ubiór, oporządzenie i uzbrojenie 1500-1775*, Warszawa 1939.

- Hundert Z., *Dzieje formacji husarskiej*, [w:] Z. Hundert, *Husaria koronna w wojnie polsko-tureckiej 1672-1676*, Oświęcim 2012, s. 21-81.
- Maciszewski J., *Polska a Moskwa 1603-1618. Opinie i stanowisko szlachty polskiej*, Warszawa 1968.
- *Moskwa w rękach Polaków. Pamiętniki dowódców i oficerów garnizonu polskiego w Moskwie w latach 1610-1612*, wybór i oprac. M. Kubala, T. Ścieżor, Kryspinów 1995.
- Polak W., *O Kreml i Smoleńszczyznę. Polityka Rzeczypospolitej wobec Moskwy w latach 1607-1612*, Toruń 1995.
- Przepiórka A. G., *Od Staroduba do Moskwy. Działania wojsk Dymitra II Samozwańca w latach 1607-1608*, Zabrze 2007.
- Wisner H., *Król i car. Rzeczpospolita i Moskwa w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1995.
- Żółkiewski S., *Początek i progres wojny moskiewskiej*, wstęp i oprac. A. Borowski, Kraków 1998.

- Александров С. В., *Смоленская осада. 1609-1611*, Москва 2011. (*Огнем и мечом*).
- *Записки Станислава Немоевского (1606-1608). Рукопись Жолкевского*, [сост. А. И. Цепков], Рязань 2007. (*Источники истории*).
- Козляков В. Н., *Михаил Федорович*, Москва 2004. (*Жизнь замечательных людей: серия биографий*, вып. 1089 (889)).
- Козляков В. Н., *Марина Мнишек*, Москва 2005. (*Жизнь замечательных людей: серия биографий*, вып. 1135 (935)).
- Козляков В. Н., *Василий Шуйский*, Москва 2007. (*Жизнь замечательных людей: серия биографий*, вып. 1275 (1075)).
- Козляков В. Н., *Смута в России. XVII век: [с приложением полного текста «Утвержденной грамоты» 1613 года]*, Москва 2007. (*Загадочная Россия. Новый взгляд*).
- Козляков В. Н., *Лжедмитрий I*, Москва 2009. (*Жизнь замечательных людей: серия биографий*, вып. 1399 (1199)).
- Курбатов О. А., *Военная история русской Смуты начала XVII века*, Москва 2014. (*Исторические исследования*).
- Мархоцкий Н., *История Московской войны*, подгот. публ., пер., введ. ст., коммент. Е. Куксиной, Москва 2000. (*Русская историческая библиотека*).
- Назаров В. Д., Флоря Б. Н., *Крестьянское восстание под предводительством И. И. Болотникова и Речь Посполитая*, [w:] *Крестьянские войны в России XVII-XVIII веков: проблемы, поиски, решения: [сборник статей]*, [отв. ред. Л. В. Черепнин], Москва 1974.
- Назаров В. Д., *Что будут праздновать в России 4 ноября 2005 года?*, „Отечественные записки”, № 5 (2004).
- *Народные движения в России в эпоху Смуты начала XVII века, 1601-1608: сборник документов*, Москва 2003.
- *Новый летописец*, [w:] *Полное собрание русских летописей*, [ред. С. Ф. Платонов и П. Г. Васенко], т. 14, Санкт-Петербург 1910.
- *О начале войн и смут в Московии*, Москва 1997. (*История России и Дома Романовых в мемуарах современников. XVII-XX*).
- *Памятники истории Восточной Европы = Monumenta historica res gestas Europae Orientalis illustrantia: источники XV-XVII вв.*, редкол.: И. Гралья [и др.], т. 1: *Книга сеунчей 1613-1619 гг. Документы Разрядного приказа о походе А. Лисовского*

(осень – зима 1615 г.), [сост. А. А. Станиславский, С. П. Мордовина, Б. Н. Флоря], Москва–Варшава 1995.

- *Памятники истории Восточной Европы = Monumenta historica res gestas Europae Orientalis illustrantia: источники XV-XVII вв.*, редкол.: И. Граля [и др.], т. 8: *Осадный список 1618 г.*, сост.: Ю. В. Анхимюк, А. П. Павлов, Москва–Варшава 2009.
- *Памятники истории Восточной Европы = Monumenta historica res gestas Europae Orientalis illustrantia: источники XV-XVII вв.*, редкол.: И. Граля [и др.], т. 9: *Дневник Яна Петра Сапеги (1608–1611)*, сост.: И. О. Тюменцев [и др.], Москва–Варшава 2012.
- *Памятники Смутного времени. Тушинский вор: личность, окружение, время. Документы и материалы*, сост., вступ. ст. и коммент. В. И. Кузнецова и И.П. Кулаковой, Москва 2001.
- *Смута в России и Потоп в Речи Посполитой: опыт преодоления государственного кризиса в XVII столетии: материалы Российско-польской научной конференции, Москва, 24-26 сентября 2012 г.*, Москва 2016.
- Станиславский А. Л., *Гражданская война в России XVII в.: казачество на переломе истории*, Москва 1990.
- Тюменцев И. О., *Оборона Троице-Сергиева монастыря в 1608–1610 гг.*, Москва 2008.
- Тюменцев И. О., *Смутное время в России начала XVII столетия: движение Лжедмитрия II*, Москва 2008.
- Флоря Б. Н., *Польско-литовская интервенция в России и русское общество*, Москва 2005.
- Флоря Б. Н., *Русско-польские отношения и балтийский вопрос в конце XVI – начале XVII в.*, Москва 1973.
- *Хроники Смутного времени*, Москва 1998.
- Эскин Ю. М., *Дмитрий Михайлович Пожарский*, Москва 2013.

3 B

Krzysztof Styczyński

Scenariusz lekcji
dla szkoły średniej

Temat:

Smuta w Carstwie Rosyjskim a Rzeczpospolita

45 minut

ewentualnie 90 minut przy
większej liczbie źródeł

Cel ogólny lekcji:

- Charakterystyka okresu wielkiej smuty w Rosji i relacji z Polską oraz ich obraz w źródłach.

Cele operacyjne:

Poziom I – Wiadomości

Kategoria A – Zapamiętanie wiadomości

Uczeń:

- określa prawidłowo przestrzeń czasową smuty i wyjaśnia znaczenie pojęcia;
- wie o panowaniu Borysa Godunowa;
- zna pojęcie „dymitriady” i potrafi wyjaśnić, skąd się wzięło;
- wie o interwencji Polaków na Kremlu i jej skutkach;
- wie o powstaniu w Moskwie przeciwko Polakom.

Kategoria B – Zrozumienie wiadomości

Uczeń rozumie:

- przyczyny kryzysu politycznego w Carstwie Rosyjskim;
- proces narastania konfliktu polsko-rosyjskiego;
- aspekty polityczne i kulturowe relacji polsko-rosyjskich w początkach XVII w.;

Poziom II – Umiejętności

Kategoria C – Stosowanie wiadomości w sytuacjach typowych

Uczeń:

- umiejętnie korzysta z atlasu historycznego;
- umiejętnie korzysta z podręcznika i ze źródeł pozapodręcznikowych;
- umie odczytać teksty źródłowe i zastosować je do właściwej części tematu.

Kategoria D – Stosowanie wiadomości w sytuacjach problemowych

Uczeń:

- potrafi wyjaśnić różnice w stanowiskach wobec tego okresu zaprezentowane w źródłach;
- potrafi wyjaśnić różnice w interpretacji faktów odnoszących się do tematu;
- wykorzystując literaturę naukową i popularnonaukową, potrafi dokonać analizy i oceny przyczyn zachodzących procesów historycznych.

Metody:

- rozmowa nauczająca, problemowa – ujęcie tematu holistyczne.

Formy:

- praca indywidualna i w grupie;

Przebieg lekcji

Czas	Ogniwa lekcji	Czynności nauczyciela	Czynności ucznia	Uwagi
3 min	1. Czynności organizacyjno-porzędkowe.	Sprawdzenie listy obecności.	Przygotowanie do zajęć. Jeden z uczniów rozkłada mapę, drugi rozdaje atlasy.	
5 min	2. Rekapitulacja wtórna.	Nauczyciel nawiązuje do lekcji – przypomina, jak zmieniła się Rosja za panowania Iwana IV Groźnego, odnosząc się do wiedzy uczniów z poprzednich lekcji.	Wyznaczeni przez nauczyciela uczniowie odpowiadają na pytania.	
3 min	3. Ogniwo wiążące.	Nauczyciel podaje temat lekcji oraz zagadnienia z nim związane. Następnie omawia jego cele. Wybiera karty pracy.	Uczniowie zapisują temat w zeszytach.	
25 min (ewentualnie 2 x 25 min)	4. Tok lekcji właściwej.	Nauczyciel prosi o analizę sytuacji w Moskwie po śmierci Fiodora w 1598 r. i objęciu tronu Carstwa Rosyjskiego przez Borysa Godunowa.	Na podstawie informacji z podręcznika uczniowie opisują sytuację po wygaśnięciu dynastii Rurykowiczów.	
		Następnie prosi uczniów o przeczytanie pierwszego tekstu: <i>Dymitriada w opisie chorążego Józefa Budzity</i> (karta pracy nr 1).	Uczniowie pracują samodzielnie i po przeczytaniu tekstu odpowiadają na pytania zawarte w karcie pracy.	
		Nauczyciel prosi o analizę materiału źródłowego z karty pracy nr 2 i wskazanie, jak przebiegał proces usunięcia Dymitra z tronu i kto za tym stał.	Uczniowie wyjaśniają okoliczności zamordowania Dymitra i przedstawiają, jak zmieniła się sytuacja po jego śmierci.	
		Nauczyciel prosi klasę, aby na podstawie podręcznika określiła przyczyny podjęcia decyzji o wyprawie na Moskwę przez Polaków.	Uczniowie pracują samodzielnie i wskazują na przyczyny interwencji oraz cele polityki Zygmunta III Wazy.	
		Nauczyciel prosi klasę, aby zapoznała się ze źródłem ikonograficznym Bitwa pod Kłuszynem i odpowiedziała na zawarte poniżej polecenie (karta pracy nr 3).	Uczniowie pracują samodzielnie i wskazują na znaczenie sukcesu Żółkiewskiego.	
		Nauczyciel prosi uczniów, aby przeczytali <i>List kniazia Pożarskiego</i> (karta pracy nr 4) i wskazali, do jakich wydarzeń się on odnosi.	Uczniowie po przeczytaniu listu wskazują przyczyny powstania przeciw polskiej załodze Kremla.	

Przebieg lekcji

Czas	Ogniwa lekcji	Czynności nauczyciela	Czynności ucznia	Uwagi
		Następnie prosi uczniów, aby zapoznali się ze źródłem ikonograficznym z karty pracy nr 5 i wyjaśnili, dlaczego są to postacie tak ważne dla Rosjan.	Uczniowie pracują samodzielnie i wyjaśniają, jaką rolę odegrali dwaj rosyjscy bohaterowie.	
		Nauczyciel prosi o zapoznanie się ze źródłem ikonograficznym oraz wykonaniem polecenia z karty pracy nr 6.	Uczniowie wyjaśniają, że Jan Karol Chodkiewicz dowodził oddziałami polskimi przy klęsce pod Moskwą 7 listopada 1612 r.	
		Nauczyciel prosi uczniów o wskazanie najważniejszych etapów przechodzenia Carstwa Rosyjskiego od końca panowania Rurykowiczów do początku panowania Romanowów.	Uczniowie dokonują posumowania lekcji i oceniają, jaki wpływ może mieć ta sytuacja na przyszłość relacji polsko-rosyjskich aż do czasów nam współczesnych.	
		Jako podsumowanie lekcji nauczyciel może wyświetlić fragment filmu „1612” w reżyserii Władymira Chotiniienki.		
5 min	5. Rekapitulacja pierwotna.	Nauczyciel inicjuje rekapitulację, zwracając uwagę na różnorodność spojrzeń na ważne wydarzenia historyczne i potrzebę odróżnienia opinii od faktów.	Uczniowie zajmują stanowisko, czy wobec takich źródeł jest im łatwiej czy trudniej zrozumieć dzieje.	
2 min	6. Kontrola i ocena.	Pochwała najaktywniejszych uczniów – ewentualnie oceny.		
2 min	7. Praca domowa.	Przygotowanie materiału do lekcji o panowaniu Michała Romanowa i jego relacjach z Polską.	Zapisują pracę domową w zeszytach.	

Karta pracy nr 1

Dymitriada w opisie chorążego Józefa Budziły

Anno 1603

Zjawiła się w Polsce [człowiek], który mienił się być synem Iwana Wasilewicza – Dymitr [Dymitr] Iwanowicz, który naprzód bawił w Kijowie, w monasterze, w odzieniu czernieckim [mnisim], po tym zaś przy dworze pana wojewody kijowskiego, księcia Constantina Ostrowskiego [Konstantego Ostrońskiego]. Tam się wyjawić nie chciał, ale się udał do księcia Adama Wiśniowieckiego, powiadając mu i upominając mu o tym, iż jest własnym potomkiem cara Iwana Wasilewicza, księcia moskiewskiego wielkiego, wywodząc, jako Pan Bóg go cudownie, za pomocą doktora jego, od śmierci wybawił od Borysa Hodunowa [Borysa Godunowa], który go rozkazał był udawić [udusić] w Uchleczu dla państwa; że na jego miejscu insze chłopię położono, którego zarzezano [...] Kazał go król jego mość do siebie przywieść. Jadąc z nim przez Sambor, wstąpili do pana wojewody sendomirskiego [sandomierskiego] Jerzego Mniszka....

in Anno 1604

Dymitr carowicz, sposobiwszy się nieco na rycerstwo, ruszył z panem wojewodą sendomirskim z Samborza do granic moskiewskich [...] Tymczasem car Borys Hodunow, zdesperowawszy [straciwszy nadzieję], w chorobę wpadł i umarł. Drudzy powiadają, że go otruto [...]

Anno 1605

Na stolicę moskiewską Dymitr wjechał, którego bojarowie dumni [bojarowie zasiadający w Dumie] [...], do Moskwy z uczciwością [go] prowadzili [i] na carstwo koronowali.

Moskwa w rękach Polaków. Pamiętniki dowódców i oficerów garnizonu polskiego w Moskwie 1610-1612, wyd. M. Kubala, T. Ścieżor, Kryspinów 1995.

Polecenia:

- Na podstawie tekstów wyjaśnij, dlaczego Dymitra nazywano Samozwańcem.
- Wyjaśnij, w jakich okolicznościach Dymitrowi udaje się zdobyć tron carski.

M. Marchocki, *Historia moskiewskiej wojny prawdziwa*

[Wesele Dymitra]

Tam, gdy się to wesele dprawilo, Moskwie poczęło się już nie podobać wszystko do cara, i uznawać poczęli, że *impostor*¹, Polakom i wierze ich przychylny, [zwłaszcza że] do tego wiedzieli naszych niepotężnych. Mieli też okazję, [ponieważ] pod ten czas zgromadził był Dimitr wszystkie wojska moskiewskie pod stolicę, gotując się na wojnę do Krymu. Zamysłili więc zdradę. Wasil książ Szujski, z niewielką się na to sprzyśiągłszy, był tego ich zamysłu pryncypałem². Krótko pisząc, uczynili tumult [i] z okazji niby ognia, w dzwony po wszystkim mieście uderzono. A jest tam zwyczaj, iż [w takim wypadku] powinien sam car wyjechać [do miasta]. Było to bardzo rano. [Moskwą] na pałac z ksiąciem Szujskim wpadli, Dimitra [zabili, na naszych zaś], co po mieście mieli swoje stania rzucili się. Część pobili, resztę zaś wszystkich i z carową [włącznie, jak też] i pana wojewodę sędomirskiego [...]; posły także koronne [i litewskie...] do więzienia pobrali. To zrobiwszy, uczynił się sam książ Wasilij [Szujski carem].

M. Marchocki, *Historia moskiewskiej wojny prawdziwa*, [w:] *Moskwa w rękach Polaków. Pamiętniki dowódców i oficerów garnizonu polskiego w Moskwie w latach 1610-1612*, wyd. M. Kubala, T. Ścieżor, Kryspinów 1995, s. 23-24.

Polecenie:

- Przedstaw, w jakich okolicznościach stracił życie Dymitr Samozwaniec I i kto po nim objął władzę.

¹ Uzurpator.

² Przywódca, zwierzchnikiem.

Karta pracy nr 3

¹ Pontus de la Gardie – generał, dowódca posiłkujących Moskwę oddziałów szwedzkich.

[1] S. Żółkiewski, *Początek i progres wojny moskiewskiej*

[Bitwa pod Kłuszynem]

Gdy już tak wojsko stanęło w sprawie, objeżdżając pan hetman od hufu do hufu animował swoich, ukazując, jako *nessitas in loco, spes in virtute, salus in victoria* (konieczność walki w położeniu, nadzieja w cnocie, ratunek w zwycięstwie), i kazał uderzyć w bębny, w trąby do potkania.

Nieprzyjaciel też już był stanął w sprawie. Wojsko cudzoziemskie Szwedów, [...] ośm tysięcy coś ich mogło być, ci wzięli prawą rękę, a moskiewskie wojsko lewą, którego jako sam powiadał książę Dymitr Szujski, było więcej niżli czterdzieści tysięcy jezdnych i pieszych.

Płot był między nami długi [...]. Dziury jednak były w onym płocie, tak, iż nam, gdyśmy do nich na potkania szli, przyszło onymi dziurami wypadać. Na wielkiej nam przeszkodzie był płot, bo i Pontus¹ przy onym płocie postawił piechotę, która naszych onymi dziurami wypadających i odwracających bardzo psowała. Trwała długo bitwa, bo i nasi się, i oni, zwłaszcza cudzoziemcy, poprawowali.

Naszym, którzy na moskiewskie hufy przyszli, łączniejsza była sprawa, bo Moskwa nie strzymała razu, jeżeli uciekać, nasi gonić. [...] do onych Niemców pieszych, którzy przy płocie stali, wygodzili puszkarze z działek, i piechoty [...] skoczyli do nich [...] widząc, że ochotnie na nich idą, jeżeli Niemcy od płotu uciekać do lasu, który tam był niedaleko. [...] Aż kiedy już nie stało onych Niemców pieszych, którzy przy płocie nam byli na przeszkodzie, skupiwszy się kilka rot naszych, uderzyli w onej jeździe cudzoziemską kopijami, kto jeszcze miał, pałaszami, koncerzami. Oni też *destituti praesidio* (pozbawieni ochrony) ludzi moskiewskich i onej piechoty nie mogli się oprzeć, jeżeli w swój obóz uciekać. [...]

Bitwa ta trafiła się na dzień 4 lipca. Zginęło cudzoziemców do dwunastuset człowieka, Moskwy najwięcej w pogoni po różnych miejscach. I naszych też nie było bez szkody. [...] towarzyszków samych lepiej niżeli przez sto, oprócz pacholików, koni pocztowych, oprócz tych, co się wyleczyło, więcej niż czterysta zabito.

S. Żółkiewski, *Początek i progres wojny moskiewskiej*, oprac. A. Borkowski, Kraków 1998.

[2] S. Maskiewicz, *Dyjariusz Samuela Maskiewicza*

[Taktyka husarzy i rajtarów na przykładzie bitwy pod Kłuszynem]

Na koniec i to już nam było na małej pomocy, a zwłaszcza żeśmy i kopij wszystkich już postradali zarówno z siłą, a te są husarzowi bardzo potrzebne i tamtemu nieprzyjacielowi bardzo straszne. [...] Widząc nieprzyjaciel naszą już słabość, rozkazał dwóm kornetom² rajtarskim [...] aby się z nami potkali, a ci sami, za łaską Najwyższego, zwycięstwo nam uczynili, bo jako skoczyli do nas niegotowych, i zaraz wypuściwszy strzelbę, poczęli odwrót czynić zwykłym sposobem dla nabijania, a drudzy po nich następowali strzelając. My nie czekając, póki wszyscy wystrzelą, a widząc, że oni odwrót czynią, posunęliśmy się za nimi, jeno pałasze w ręku mając. A ci zapomniawszy nabijać, a drugi i nie wystrzelił, tył podali i wpadli na wszystkę Moskwę, która w bramie obozowej została w sprawie, i pomieśzali ich wnet. Straciwszy serce Moskwa pierzchać i uciekać w obóz pospołu z Niemcy poczęli, a my na grzbietach ich jadąc, nic u bramy obozowej nie wzięwszy wstrętu [...], wpadliśmy do obozu ich [...]. I tak zwyciężonych już Pan Bóg zwycięzcami uczynić raczył. Goniliśmy ich milę i dalej.

S. Maskiewicz, *Dyjariusz Samuela Maskiewicza*, [w:] *Moskwa w rękach Polaków. Pamiętniki dowódców i oficerów garnizonu polskiego w Moskwie w latach 1610-1612*, wyd. M. Kubala, T. Ścieżor, Kryspinów 1995, s. 168-169.

Polecenie:

- Na podstawie źródeł wyjaśnij, dlaczego bitwa pod Kłuszynem była tak ważna dla Polaków i Rosjan.

Samuel Maskiewicz (ok. 1580-1633/1642) – towarzysz husarski, uczestnik wojny z Moskwą w szeregach wojska koronnego.

² Oddziałom.

Karta pracy nr 4

Źródło nr 12: J. Budziło, Historia Dmitra fałszywego

Józef Budziło – jeden z rotmistrzów wspierających początkowo Dymitra II Samozwańca; od 31 stycznia 1612 r. jeden z głównych dowódców polskiej załogi na Kremlu.

¹ Chodzi o Jana Karola Chodkiewicza, hetmana wielkiego litewskiego.

² Królowi.

³ Na próżno.

⁴ Namysłić się.

Tegoż roku [1612] 25 *septembra*, kniaź Pożarski list taki do rycerstwa przysłał, namawiając, aby się poddali:

[...] Wiadomo nam, że wy, będąc w zamku w osadzie, głód niezmierny i nędzę wielką cierpicie i oczekiwacie ze dnia na dzień swej zguby. [...] Objawiam wam, na hetmana¹ nie oczekiwajcie. [...] Hetman ze swoim pułkiem i z piechotą i ze służalczym ludem szedł do Smoleńska 3 dnia *septembra*, [lecz] w Smoleńsku żadnej głowy nie masz ludzi przybyłych, bo [Polacy] powrócili z Potockim na pomoc hetmanowi Żółkiewskiemu, kiedy go pobili Turcy w Wołoszech. [...] I królowi teraz o się samego idzie, [myśleć] rad temu [będzie], żeby go [kto] wyzwolił od Turka. [...] I wy na to wyzwolenie nie spodziewajcie się. A wiecie sami dobrze, że [...] jeszcze i razu [przeciw] Moskwie [wasze pójście] stało się nieprawdą Zygmunta króla i polskich i litewskich ludzi, [choć mówili] przez przy sięgę. A wam by w tej nieprawdzie duszy swoich nie pogubić i takie nędze i głody za nie cierpieć. [...] Przesyłajcie do nas, nie mieszkając, obaczając się. Zachowacie głowy wasze i żywoty wasze w całe, a ja to wezmę na swą duszę i u wszelakich [...] ludzi uproszę. Którzy [z] was zechcą do swej ziemi, i tych puszczać bez wszelkiej zaczepki, a którzy zechcą moskiewskiemu gospodarowi sami służyć, i tym pożałujemy według dostojęstwa [...]

Respons na ten list Pożarskiego.

[...] każdy z nas [Polaków], nie tylko w ojczystych granicach będąc, ale i w stronnych państwach znak dzieł swych rycerskich pokazując wiarę panu², a ojczyźnie sławę rozmnażać, co mając z przodków swych, a będąc dobrze w cnotę wyćwiczeni, trzymać się mamy. W tej tedy będąc wychowani, trudno nas do złego przychyłać. Pisanie twoje, Pożarski, [...] mało godne było ku słuchaniu uszom naszym szlacheckim [...]. Bałamutni waszych moskiewskich do nas nie piszcie, gdyż już [je] dobrze rozumiemy. Wyłgać u nas nic nie wyłżecie, [...] wszak wam murów nie zakryjemy; dobywajcie, jeśli ich potrzebujecie, a po próżnej³ carskiej ziemi [...] nie pustoszcicie. [...] Niech po staremu chłop rolę sprawuje; niech pop cerkwie pilnuje; [...] zdrowiej carstwu będzie, niż teraz twym rządem, który prowadzisz do ostatniego zaginienia [...]. Porachować się⁴ tobie raczej było doma, jakim sposobem wojnę z królem polskim prowadzić miałeś, niż ją zaczynać. Nie pisz ty do nas bajek lżywych, wieści nie noś, bo my lepiej wiemy, co się w naszej ziemi dzieje, niż ty.

***

Tegoż roku 16 [14?] *octobra* [1612], oblężenci [...] nie mogąc już znosić głodu, [...] który nastąpił niesłychany i do wypisania trudny, jakiego żadne kroniki i historie nie świadczą, aby który, będący kiedy na świecie w oblężeniu, mógł go znosić, albo kiedy miał być. Bo gdy już traw, korzonków, myszy, psów, kotek, ścierwa nie stało, więźnie [i] trupy wyjedli, wykopując [je] z ziemi. Piechota się sama między sobą wyjadła i ludzi łapając pojedli. Truskowski, porucznik piechotny, dwóch synów swoich zjadł; hajduk je-

den także syna zjadł, drugi matkę; towarzysz też jeden sługę zjadł swego; owo zgoła syn ojcu, ojciec synowi nie spuścił; pan sługi, sługa pana nie był bezpieczny; kto kogo zgoła zmógł, ten tego zjadł, zdrowszy chorszego pozbił. O powinnego albo towarzysza swego, jeśli kto komu inszy zjadł, jako o własny spadek się prawowali [...] W tak tedy okrutnym głodzie nastąpiły rozmaite choroby, śmierci srogie, że na człowieka z głodu umierającego patrzeć ze strachem i nie bez płaczu przychodziło, których wilem się napatrzył, ziemię pod sobą, ręce, nogi, ciało, jako mógł, żarł, a co najgorsza, że choćby rad umarł, a umrzeć nie mógł, kamień albo cegłę kąsał, prosząc Pana Boga, aby w chleb przemienił [...] Ciężkie oblężenie, cięższe wytrwanie było! Siła ludzi takich było, co dobrowolnie na śmierć do nieprzyjaciela szli i przedawali się: więc który trafił na ludzkiego nieprzyjaciela, zachował go w zdrowiu, a więcej niebożąt trafiło na okrutników, że nim się z muru spuścił w sztuki rozsiekany był.

J. Budziło, *Historia Dmitra fałszywego*, [w:] *Moskwa w rękach Polaków. Pamiętniki dowódców i oficerów garnizonu polskiego w Moskwie w latach 1610-1612*, wyd. M. Kubala, T. Ścieżor, Kryspinów 1995, s. 496-498, 500, 504-505.

Polecenie:

- Na podstawie tekstu źródłowego przedstaw, jak wyglądało oblężenie Moskwy w 1612 r.

Karta pracy nr 5

Kuźma Minin i Dymitr Pożarski (obraz pędzla Michaiła Scottiego z 1850 r.)

Pomnik Minina i księcia Pożarskiego w Moskwie

Polecenie:

- Kim były postacie przedstawione na obrazie i pomniku?

Portret hetmana Jana Karola Chodkiewicza (autor nieznany)

Źródło: Wikipedia.

Polecenie:

- Wyjaśnij, jaki związek z wydarzeniami w Moskwie miała postać przedstawiona na obrazie.

3 C

Źródła historyczne
i opracowania naukowe

Źródło nr 1:
S. Żółkiewski o wydarzeniach w przededniu
wtargnięcia Dymitra Samozwańca I do Rosji

Stanisław Żółkiewski – herbu Lubicz (1547-1620), polski magnat zaliczany do grona najwybitniejszych dowódców wojskowych Rzeczypospolitej. Od 1588 r. hetman polny koronny, od 1618 r. hetman wielki koronny. Zwycięzca spod Kłuszyna. Zginął w bitwie pod Cecorą.

¹ Darzyć szczególnymi względami.

[...] Tymże sposobem i tej wojny moskiewskiej zaciąg, tak obfite krwie rozlania i tak wiele złych rzeczy, które się stały i jeszcze im nie koniec, z [...] pana Jerzego Mniszka, wojewody sandomirskiego, poszedł. Który dla ambicji i chciwości swojej Moskvicina Hrycka, syna Otrepiejowego, który *per imposturam* (przez szalbierstwo) zwał się carewiczem moskiewskim Dymitrem Iwanowiczem, podjął się forytować, prowadzić ma państwo moskiewskie przez podchlebstwa i obleśności, którymi samymi *valebat* (wiele osiągnął). Za pomocą powinno swego księdza Bernata Maciejowskiego, biskupa krakowskiego i kardynała, który natenczas miał wielką powagę u króla jegomości, do tego rzeczy przywiódł, że *non obscure* (niejawnie) tej sprawie król jegomość faworyzował, jakoby przez szpary na to patrząc, przeciwko zdaniu wielu przednich senatorów, którym się to bardzo nie podobało. Doszło się tego dowodnie, wiedział i sam pan wojewoda sandomirski, że ten szalbierz nie jest Dymitr. Przecie jednak, zaślepiony chciwością i pychą, upornie popierał tego przedsięwzięcia.

[...] Moskiewskiej ziemie taki natenczas był status (stan). Borys Fedorowicz Hodunow *rebus potiebatur* (władzę sprawował). Człowiek ten nie z carskiego plemienia i nie z przedniej familii, które mają w państwie tym precedencje swe i pilno ich przestrzegają. Jednakże niepodło się był urodził, bo i siostrę jego rodzoną [...] za żonę wziął był sobie Fedor, syn cara Iwana; co Borysowi niemały przystęp uczyniło do państwa. [...] A gdy już tak wszystkie rzeczy, których potrzebował do osiągnięcia państwa, sobie sposobił, i samego cara Fedora, szwagra swego, otruł, rz[e]komo nie chcąc, [...] jakoby przymuszony prośbami ludzkimi, na carstwie usiadł.

S. Żółkiewski, *Początek i progres wojny moskiewskiej*, oprac. A. Borkowski, Kraków 1998, s. 43, 44, 46.

Źródło nr 2:
Nowy kronikarz

Tenże przekłety Griszka sprzymierzył się z ludem litewskim i Czerkiesami, poszedł na Ukrainę pod gród Czernichów i zaczął na Czernichów nacierać. Wojewodą był tam książę Iwan Tatiew i zaczął z nim walkę, nie wiedząc tego, że wśród wojowników jego szerzy się zdrada, a ci przyszedłszy, pojмали go i sami poddali się Wiarołomcy¹ i na Boga przed nim przysięgę składali. Takoż i w Putimlu bezbożny książę Wasilij Rubiec Masalski i diak Bogdan Sutupow zamysłili także okolicznego Michaiła Sałykowa pojmać i posłali do niego z oskarżeniem. A ów Griszka księcia Wasilija nagradzać zaczął... Potem również w innych grodach, Rylsku, także wojewodów pojмали i związawszy przywiedli do niego. Następnie też na ukraińskie miasta: Cariew gorod, Bielgorod, Oskoł, Wałujkę, Kursk i Kamarnicką włość, wszędzie wojewodów dla okupu w niewolę brali i do niego wysłali. I zebrał się ze zdrajcami carskimi i Litwinami, poszedł pod Nowogród Siewierski, oczekując w nim takiej samej zdrady. Wojewodowie onego czasu z bojarami przebywający, książę Nikita Romanowicz Trubiecki i Piotr Fiodorowicz Basmanow, znalazłszy się w oblężeniu, walczyli z nimi mężnie i na żadne ponęty Wiarołomcy skusić się nie dali.

Новый летописец, [w:] *Полное собрание русских летописей*, [ред. С. Ф. Платонов и П. Г. Васенко], т. 14, Санкт-Петербург 1910, s. 61-62.

¹Wiarołomca – ekskomunikowanym mnichem był Grigorij Otriepiew.

Źródło nr 3:
M. Marchocki, *Historia moskiewskiej wojny prawdziwa*

Michał Marchocki – (ok. 1570 – ok. 1636), rotmistrz w oddziałach ks. Romana Różyńskiego, które wspierał Dymitr II Samozwańca; później w wojsku koronnym (walczył pod Ktuszyńem).

¹ Uzurpator.

² Przywódcą, zwierzchnikiem.

Tam, gdy się to wesele odprawiało, Moskwię poczęło się już nie podobać wszystko do cara, i uznawać poczęli, że *impostor*¹, Polakom i wierze ich przychylny, [zwłaszcza że] do tego wiedzieli naszych niepotężnych. Mieli też okazję, [ponieważ] pod ten czas zgromadził był Dymitr wszystkie wojska moskiewskie pod stolicę, gotując się na wojnę do Krymu. Zamysłili więc zdradę. Wasil kniaź Szujski, z niewielą się na to sprzyśnięty, był tego ich zamysłu pryncypałem². Krótko pisząc, uczynili tumult [i] z okazji niby ognia, w dzwony po wszystkim mieście uderzono. A jest tam zwyczaj, iż [w takim wypadku] powinien sam car wyjechać [do miasta]. Było to bardzo rano. [Moskwa] na pałac z kniazem Szujskim wpadli, Dimitra [zabili, na naszych zaś], co po mieście mieli swoje stania rzucili się. Część pobili, resztę zaś wszystkich i z carową [włącznie, jak też] i pana wojewodę sędomirskiego [...]; posył także koronne [i litewskie...] do więzienia pobrali. To zrobiwszy, uczynił się sam kniaź Wasilij [Szujski carem].

M. Marchocki, *Historia moskiewskiej wojny prawdziwa...*, [w:] *Moskwa w rękach Polaków. Pamiętniki dowódców i oficerów garnizonu polskiego w Moskwie w latach 1610-1612*, wyd. M. Kubala, T. Ścieżor, Kryspinów 1995, s. 23-24.

Źródło nr 4: S. Żółkiewski o pojawieniu się Dymitra Samozwańca II

Rozsyłali bojarowie moskiewscy, Szujskiemu przeciwni, na różne miejsca, a osobliwie do Sambora¹, pytając o Dymitrze. A w tym drugi szalbierz w Starodubie² się zjawił, do pierwszego niczym (oprócz tego, że człowiek) niepodobny. Jednakże dla wstrętu przeciwko Szujskiemu chwycili się go radzi Siewierzanie, [...] potem książę Roman Różyński³ przyjściem swym tym bardziej wzmógł *partes* (stronników) tego drugiego szalbierza. Pod Bołchowem wojsko Szujskiego rozgromił, nastąpił pod Moskwę, zaczął zamki, prowincje jeły się dawać na imię tego nowego szalbierza.

S. Żółkiewski, *Początek i progres wojny moskiewskiej*, oprac. A. Borkowski, Kraków 1998, s. 51-52.

Stanisław Żółkiewski – herbu Lubicz (1547-1620), polski magnat zaliczany do grona najwybitniejszych dowódców wojskowych Rzeczypospolitej. Od 1588 r. hetman polny koronny, od 1618 r. hetman wielki koronny. Zwycięzca spod Kłuszyna. Zginął w bitwie pod Cecorą.

¹ Miasto w ziemi lwowskiej nad Dniestrem.

² Miasto na południowy zachód od Orła.

³ Jan Roman Różyński (1575-1610) – książę, dowodził wojskiem Dymitra Samozwańca.

Źródło nr 5:
S. Maskiewicz, O obyczajach moskiewskich

Samuel Maskiewicz – (ok. 1580 – 1633/1642), towarzysz husarski, uczestnik wojny z Moskwą w szeregach wojska koronnego.

¹ Tzn. za zabójstwo.

² Domem sądowym.

³ Kij.

⁴ Łydkę.

⁵ Pieniądze.

⁶ Więzienia.

[...] inszy sędzia złodzieja sędzi, inszy rozbójnika, inszy rzezimieszka, choć to wszystko jedno rzemiosło [...]. O eksces największy i krwawy¹ nie karzą gardłem, jeno knutem, oprócz i najmniejszego podejrzenia zdrady strony osoby carskiej, tego bez sądu i prawa na najmniejszego oskarżenie pod lód sadzają i sprawy nie pozwalając dać o sobie.

Dłużnik zaś, kiedy na pomieniony rok nie odda, [...] a rzecz, że nie ma czym oddać, to mu każe sędzia stanąć przed rozradem², [...] a sługa rozradowy [...] palcat³ mając w rękę, na półtora łokcia wzdłuż, w tyłkę⁴ go bije stojącego [...]. Wolno też dłużnikowi nająć za siebie kogo do rozradu, a najdzie prędko za deńgi⁵.

Trzeźwość wielką zachowują między sobą. Starszym i pospólstwu bardzo ją zalecają, zakazując pijaństwa, i przetoż karczem (według ich nazwiska kabaków) ani piw i gorzałek na przedaj nigdzie nie masz po wszystkiej Moskwie. Na koniec, człowiekowi pospolitemu, oprócz bojarzyna, nie wolno i sobie gwoli robić w domu [tego], czym by się miał upić, bo często szpiegowie chodząc upatrują. Starostowie rewidują domy, a przecie najdowrywali się tacy, że do fundamentu w piec beczkę gorzałki zamurowywać umieli [...]. A kogo pijanym obaczono, do turmy⁶ [...].

W rozmowach z nimi nasi zalecali im wolność, aby się z nami spoiwszy, teźże nabyli, a oni po prostu: „wasza wolność wam dobra, a nasza niewola nam; wolność bowiem wasza – prawi – swawolą jest”; [...] oni tak rozumieją, że monarchy większego pod słońcem świata nie ma nad ich cara i żaden mu wydołać nigdy nie może, i przetoż go nazywają: „Sonco, Prawiedność, Swietło Ruskoje”.

S. Maskiewicz, *Dyjariusz Samuela Maskiewicza*, [w:] *Moskwa w rękach Polaków. Pamiętniki dowódców i oficerów garnizonu polskiego w Moskwie w latach 1610-1612*, wyd. M. Kubala, T. Ściężor, Kryspinów 1995, s. 180-182.

Źródło nr 6:
„Kronika” diaka Iwana Timofiejewa

Kiedy niespodziewanie, mocą gniewu pańskiego porażony, rękami narodu śmierci cielesnej w carskich komnatach przekazany, a potem wyrzucony z nich na plac pośrodku stolicy samej, upadł jak gromem porażony, lwiatko, gad, albo raczej jajo bazyliuszka – Griszka Wiarołomca, a z nazwiska Otriepiew – był on jak syn w swojej obietnicy nikczemnej królowi litewskiemu Zygmuntovi; nie będąc z przysięgi [wykonawcą] jego życzeń, ale naradzając się [z nim] haniebnie przeciw nam, jego jakby jadem skorpiona napełnionego, wypuszczono na nas z za jego [króla] pazuchy, gdyż król zobaczył dla siebie czas sprzyjający; naonczas miotał się, nieustannie wahając się między carami, lud całej ziemi rosyjskiej, a miasta nasze będąc zwaśnione, samowolnie podnosiły rękę na wolnych i współbraci i każdy różnie i osobno zawierał sojusze z innymi narodami, niekiedy daremnie swarząc się ze sobą z powodu grzechów w nich się gotujących, aby zemsty ziemskiej dokonać, ale częściej napadali rozbójniczą gromadą na miasto stołeczne – głowę carstwa całego, i na miasta inne. Wtedy król Zygmunt zuchwale zaatakował wszystko co dobre, co nas z pomocą Bożą połączyło i powiększało, i przede wszystkim na bogobojną, prawdziwie pierwszą w chwale i najjaśniejszą wiarę, a potem na dostatek wszelkich dóbr ziemskich, jak niegdyś faraon na ukochany [przez Boga] naród żydowski, tak i ten dawno zamysłał się z ziemi swojej na naszą, połączywszy swą niegodziwość wobec nas z bezbożnym papieżem-oszustem, hańbiącym Rzym, ponieważ byli oni zgodni w wierze nieprawdziwej.

Временник Ивана Тимофеева, [под ред. В. П. Адриановой-Перетц], Москва–Ленинград 1951, s. 296-297.

Iwan Trifomiejew (Iwan Timofiejewicz Siemionow, ok. 1555-1631) – diak, wybitny pisarz końca XVI – początku XVII w. i rosyjski bibliofil. Jedyna kopia „Kroniki” została odnaleziona w 1833 r. Jako świadek okresu smuty nie tylko opisywał wydarzenia, ale i wypowiadał własne poglądy na temat ich przyczyn.

Źródło nr 7: S. Żółkiewski o bitwie pod Kłuszynem

Stanisław Żółkiewski – herbu Lubicz (1547-1620), polski magnat zaliczany do grona najwybitniejszych dowódców wojskowych Rzeczypospolitej. Od 1588 r. hetman polny koronny, od 1618 r. hetman wielki koronny. Zwycięzca spod Kłuszyna. Zginął w bitwie pod Cecorą.

¹ Pontus de la Gardie – generał, dowódca posiłkujących Moskwę oddziałów szwedzkich.

Gdy już tak wojsko stanęło w sprawie, objeżdżając pan hetman od hufu do hufu animował swoich, ukazując, jako *nessitas in loco, spes in virtute, salus in victoria* (konieczność walki w położeniu, nadzieja w cnocie, ratunek w zwycięstwie), i kazał uderzyć w bębny, w trąby do potkania.

Nieprzyjaciel też już był stanął w sprawie. Wojsko cudzoziemskie Szwedów, [...] ośm tysięcy coś ich mogło być, ci wzięli prawą rękę, a moskiewskie wojsko lewą, którego jako sam powiadał książę Dymitr Szujski, było więcej niżli czterdzieści tysięcy jezdnych i pieszych.

Płot był między nami długi [...]. Dziury jednak były w onym płocie, tak, iż nam, gdyśmy do nich na potkania szli, przyszło onymi dziurami wypadać. Na wielkiej nam przeszkodzie był płot, bo i Pontus¹ przy onym płocie postawił piechotę, która naszych onymi dziurami wypadających i odwracających bardzo psowała. Trwała długo bitwa, bo i nasi się, i oni, zwłaszcza cudzoziemcy, poprawowali.

Naszym, którzy na moskiewskie hufy przyszli, łatwiejsza była sprawa, bo Moskwa nie strzymała razu, jeśli uciekać, nasi gonić. [...] do onych Niemców pieszych, którzy przy płocie stali, wygodzili puszkarze z działek, i piechoty [...] skoczyli do nich [...] widząc, że ochotnie na nich idą, jeśli Niemcy od płotu uciekać do lasu, który tam był niedaleko. [...] Aż kiedy już nie stało onych Niemców pieszych, którzy przy płocie nam byli na przeszkodzie, skupiwszy się kilka rot naszych, uderzyli w onę jazdę cudzoziemską kopijami, kto jeszcze miał, pałaszami, koncerzami. Oni też *destituti praesidio* (pozbawieni ochrony) ludzi moskiewskich i onej piechoty nie mogli się oprzeć, jeśli w swój obóz uciekać. [...]

Bitwa ta trafiła się na dzień 4 lipca. Zginęło cudzoziemców do dwunastuset człowieka, Moskwy najwięcej w pogoni po różnych miejscach. I naszych też nie było bez szkody. [...] towarzyszków samych lepiej niżeli przez sto, oprócz pacholików, koni pocztowych, oprócz tych, co się wyleczyło, więcej niż czterysta zabito.

S. Żółkiewski, *Początek i progres wojny moskiewskiej*, oprac. A. Borkowski, Kraków 1998, s. 77-79.

Źródło nr 8:
S. Maskiewicz o taktyce wojsk polskich pod Kłuszynem

Na koniec i to już nam było na małej pomocy, a zwłaszcza żeśmy i kopij wszystkich już postradali zarówno z siłą, a te są husarzowi bardzo potrzebne i tamtemu nieprzyjacielowi bardzo straszne. [...] Widząc nieprzyjaciel naszą już słabość, rozkazał dwóm kornetom¹ rajtarskim [...] aby się z nami potkali, a ci sami, za łaską Najwyższego, zwycięstwo nam uczynili, bo jako skoczyli do nas niegotowych, i zaraz wypuściwszy strzelbę, poczęli odwrót czynić zwykłym sposobem dla nabijania, a drudzy po nich następowali strzelając. My nie czekając, póki wszyscy wystrzelą, a widząc, że oni odwrót czynią, posunęliśmy się za nimi, jeno pałasze w rękę mając. A ci zapomniawszy nabijać, a drugi i nie wystrzelił, tył podali i wpadli na wszystkę Moskwę, która w bramie obozowej została w sprawie, i pomieszali ich wnet. Straciwszy serce Moskwa pierzchać i uciekać w obóz pospołu z Niemcy poczęli, a my na grzbietach ich jadąc, nic u bramy obozowej nie wzięwszy wstrętu [...], wpadliśmy do obozu ich [...]. I tak zwyciężonych już Pan Bóg zwycięzcami uczynić raczył. Goniliśmy ich milę i dalej.

S. Maskiewicz, *Dyjarjusz Samuela Maskiewicza*, [w:] *Moskwa w rękach Polaków. Pamiętniki dowódców i oficerów garnizonu polskiego w Moskwie w latach 1610-1612*, wyd. M. Kubala, T. Ścieżor, Kryspinów 1995, s. 168-169.

Samuel Maskiewicz – (ok. 1580 – 1633/1642), towarzysz husarski, uczestnik wojny z Moskwą w szeregach wojska koronnego.

¹ Oddziałom.

Źródło nr 9:
Rolka sztokholmska

„Rolka sztokholmska (rulon polski)” – unikalny obraz, namalowany metodą gwaszu na karcie papieru o długości ponad 16 m i szerokości 27 cm, na którym został przedstawiony tryumfalny wjazd do Warszawy narzeczonej Zygmunta III – austriackiej arcyksiężniczki Konstancji Habsburżanki pod koniec 1605 r. Praca została wykonana niedługo po tym wydarzeniu przez nieznanego artystę, być może nadwornego malarza Habsburgów, Baltazara Gebharda. W 1655 r. rolkę zagarnęli szwedzcy żołnierze. Całkowicie zapomniana, przez długi czas była przechowywana w Zamku Królewskim w Sztokholmie. Na początku lat sześćdziesiątych XX w. przykuła uwagę polskich uczonych i w 1974 r. została zwrócona Polsce. Obecnie znajduje się w Zamku Królewskim w Warszawie.

Piechota. Oddział wojewody poznańskiego

Husarze. Królewska chorągiew

Milicja miejska

Źródło nr 10:

Umowa o powołaniu księcia Władysława na tron carski

I gospodarowi księciu Władysławowi Zygmuntowiczowi, gdy on, pan, przyjdzie do miasta panującego Moskwy, koronować się na tron gospodarstwa moskiewskiego i włodzimierskiego i na wszystkie wielkie i słynne gospodarstwa Carstwa Rosyjskiego, carskim wieńcem i diademem, od najświętszego Hermogena patriarchy moskiewskiego i wszystkiej Rusi i od całego uświęconego soboru chrześcijańskiej prawosławnej wiary zakonu greckiego, według uprzedniej rangi i majątku, jak wcześniejsi wielcy władcy carowie moskiewscy koronowali się. A gdy gospodar książę Władysław Zygmuntowicz panem państwa rosyjskiego zostanie, w cerkwi Bożej w Moskwie i we wszystkich grodach i wsiach w Państwie Moskiewskim i Carstwie Rosyjskim będzie czczony i strojony we wszystko według dawnego obyczaju, od zagrożenia wszelkiego strzeżony...

Bojarzy i okolniczy, i dworanie i diacy Dumy..., i wszelacy skrybowie ludzie... i w miastach wojewodowie i diacy... pełnią funkcje jak uprzednio, jak się przyjęło w moskiewskim gospodarstwie...

A polskim i litewskim ludziom w Moskwie ni w jakich ziemskich sądowych sprawach i po zamkach do wojewodów i skrybów nie dopuszczać i do namiestnictwa i starostwa zamków polskim i litewskim ludziom nie dawać wejścia.

W Moskwie i w miastach sądy pozostają i pracować będą według uprzedniej praktyki i według sudebnika¹ państwa rosyjskiego...

Wielki gospodar Zygmunt, król polski i wielki książę litewski... będzie z wielkim hospodarem Władysławem Zygmuntowiczem... żyć w pokoju, w przyjaźni, w miłości na wieki niezmiennie, i przeciw sobie bojów ani wojen wszczynać nie staną; a jeśli jacyś nieprzyjaciele zechcą napaść na Carstwo Rosyjskie czy Królestwo Polskie i na Wielkie Księstwo Litewskie, tedy przeciwko onym nieprzyjaciołom państwa obydwa ruszą zgodnie...

A o miasta, do Państwa Moskiewskiego należące, zarówno te, w których teraz polskie i litewskie ludzie, jako te, które Złodzieja popierają, ja hetman z bojarami się rozmówił, że Najjaśniejszemu Zygmuntowi królowi i synowi jego, gospodarowi Władysławowi księciu, miasta te ze wszystkim, co były do czasu smuty dla moskiewskiego gospodarstwa oczyścić.

Umowa została zawarta między rosyjskimi bojarami i hetmanem S. Żółkiewskim pod Moskwą w sierpniu 1610 r.

¹ Zbioru praw.

Сборник Императорского русского исторического общества, Москва 1913, т. 142: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством, т. 5: 1609-1615 гг., s. 103-107.

Źródło nr II:
B. N. Fłoria, *Polsko-literwska interwencja
w Rosji i rosyjskie społeczeństwo*

Fłoria Boris Nikołajewicz (ur. 1937)
– rosyjski slawista, badacz dzie-
jów Europy Środkowej i Wschodniej
w średniowieczu i epoce wczesno-
nowożytnej.

Tekst porozumienia lutowego –
mowa o porozumieniu zawartym
przez Zygmunta III z rosyjskim po-
selstwem w lutym 1610 r. pod Smo-
leńskiem.

Po spotkaniu 13 sierpnia negocjacje wznowiono 18 sierpnia, i na pierwszy plan wysu-
nęło się teraz pytanie o gwarancje terytorialnej integralności państwa rosyjskiego. Jeśli
inne problemy (w tym tak ważne jak pytanie o chrzest księcia) mogły być odłożone na
kolejne rozmowy z królem, to w tej kwestii strona rosyjska należała na podjęcie natych-
miastowej decyzji... Żółkiewski został zmuszony do ustępstw, zgadzając się wprowadzić
do porozumienia wspomniany wyżej warunek, jednak rozgorzał spór wokół sformuło-
wań. Tekstu, sporządzonego przez hetmana, nie chcieli przyjąć bojarzy, a on z kolei nie
zgadzał się z ich poprawkami. Przekaz Żółkiewskiego nie wyjaśnia, w czym tkwiła istota
sporu. Sprawę naświetla odezwa na odpowiedź hetmana odnośnie do propozycji bojarów
z 19 sierpnia... Żółkiewski obiecuje w niej przed królem „zatroszczyć się o to, w jaki spo-
sób te miasta w państwie moskiewskim oczyścić”. Taka obietnica w istocie nie zobowią-
zywała do niczego kręgów rządzących Rzeczypospolitej, a strona rosyjska żądała jasnej
i jednoznacznej obietnicy, że będą zachowane wcześniejsze granice.

Gdy w pertraktacjach nastąpił kryzys, 20 sierpnia do Żółkiewskiego przybyło 500 lu-
dzi „stolników, dworjan”, w imieniu których do hetmana przemawiał książę Czerkaski.
Zwracał on uwagę Żółkiewskiemu na tekst porozumienia lutowego, gdzie mówiono (art. 5),
że „majątki ziemskie i ojcowizny, co kto miał przed tym, to w przyszłości mieć będzie”.
Jakże, mówił on, mogą oni swobodnie władać swoimi dworami i ziemiami, jeśli w twier-
dzach będą rządzić inni? S. Żółkiewski zobaczył przed sobą dużą grupę ludzi należących
do elity rosyjskiego społeczeństwa, ogarniętych wzburzeniem i gotowych twardo nalegać
na swoje. Hetman zrozumiał, że bez tego warunku umowa zawarta nie zostanie, i ustąpił...

Ten epizod negocjacji ponownie pokazuje, że choć i rozmowy były prowadzone prze-
de wszystkim w wąskim kręgu uprawnionych do tego osób, to obserwowało ich o wiele
szersze grono ludzi, którzy, gdy poruszano istotne dla nich życiowo kwestie, bezpośrednio
ingerowali w wydarzenia...

Niemniej jednak ustępliwość Żółkiewskiego była nie tylko tym tłumaczona. Jako dzie-
dzic tradycji poprzedzającego pokolenia uważał za cel strategiczny wschodniej polityki
Rzeczypospolitej wciągnięcie Rosji w orbitę jej wpływu politycznego i kulturowego. Do
tego celu powinno doprowadzić wyniesienie polskiego księcia na rosyjski tron. Jednak,
w przekonaniu Żółkiewskiego, cel mógł zostać osiągnięty jedynie w przypadku gdy polski
kandydat zostanie dobrowolnie przyjęty przez społeczeństwo rosyjskie, a nie przemocą
narzucony z ograniczeniem jego interesów. Dlatego hetman zgodził się dać gwarancje
terytorialnej integralności państwa rosyjskiego...

Negocjacje zakończyły się 18/28 sierpnia, kiedy ostatecznie sporządzono tekst po-
rozumienia w dwóch egzemplarzach – rosyjskim, poświadczonym pieczęciami bojarów
i podpisami diaków Dumy uczestniczących w negocjacjach, oraz polskim, z podpisami
hetmana Żółkiewskiego i wielu oficerów jego armii...

Kontekst zawarcia sierpniowego porozumienia pokazuje pełną bezpodstawność wyob-
rażenia utrwalonego w ojczystej historiografii (uznał go nawet taki wybitny znawca epo-
ki jak S. F. Płatonow), że zawarcie porozumienia było dziełem wąskiego kręgu bojarów,

którzy przejęli władzę w Moskwie po detronizacji cara Wasyla (tzw. „siemibojarszczina”, o której w rzeczywistości wspomina tylko jedno źródło – Chronograf w redakcji z 1617 r.). Już analiza ważnych wydarzeń związanych z detronizacją Wasyla Szujskiego pokazała, że w tych wydarzeniach Duma bojarska okazała się niezdolna do podporządkowania swojemu kierownictwu znajdujących się w Moskwie oddziałów dworiańskich i moskiewskiego podgrodzia, a w szeregu przypadków była zmuszona podążać za ich nastrojami i godzić się z ich działaniami. W krótkim okresie czasu, jaki minął od przewrotu do zawarcia sierpniowego układu, w tej kwestii nie nastąpiły żadne istotne zmiany. „Lista artykułów”, w której określano warunki, zgodnie z jakimi Władysław mógł zająć tron rosyjski, była opracowywana przy udziale pracowników wszystkich szczebli. Przy ich udziale określano również skład delegacji wysłanej do negocjacji z Żółkiewskim. Oprócz tego... znaczące grupy reprezentujące interesy różnych kręgów rosyjskiego społeczeństwa wielokrotnie ingerowały w przebieg rozmów. Tym samym istnieją wszelkie podstawy, aby rozpatrywać porozumienie sierpniowe jako porozumienie znajdujących się w Moskwie przedstawicieli państwa rosyjskiego różnych szczebli z hetmanem Żółkiewskim jako oficjalnym przedstawicielem państwa polsko-litewskiego.

Б. Н. Флоря, *Польско-литовская интервенция в России и русское общество*, Москва 2005, s. 213-217.

Źródło nr 12:
J. Budziło, *Historia Dmitra fałszywego*

Józef Budziło – jeden z rotmistrzów wspierających początkowo Dymitra II Samozwańca; od 31 stycznia 1612 r. jeden z głównych dowódców polskiej załogi na Kremlu.

¹ Chodzi o Jana Karola Chodkiewicza, hetmana wielkiego litewskiego.

² Królowi.

³ Na próżno.

⁴ Namyślić się.

Tegoż roku [1612] 25 *septembra*, książę Pożarski list taki do rycerstwa przysłał, namawiając, aby się poddali:

[...] Wiadomo nam, że wy, będąc w zamku w osadzie, głód niezmierny i nędzę wielką cierpicie i oczekiwacie ze dnia na dzień swej zguby. [...] Objawiam wam, na hetmana¹ nie oczekiwajcie. [...] Hetman ze swoim pułkiem i z piechotą i ze służalszym ludem szedł do Smoleńska 3 dnia *septembra*, [lecz] w Smoleńsku żadnej głowy nie masz ludzi przybyłych, bo [Polacy] powrócili z Potockim na pomoc hetmanowi Żółkiewskiemu, kiedy go pobili Turcy w Wołoszech. [...] I królowi teraz o się samego idzie, [myśleć] rad temu [będzie], żeby go [kto] wyzwolił od Turka. [...] I wy na to wyzwolenie nie spodziewajcie się. A wiecie sami dobrze, że [...] jeszcze i raz [przeciw] Moskwie [wasze pójście] stało się nieprawdą Zygmunta króla i polskich i litewskich ludzi, [choć mówili] przez przysięgę. A wam by w tej nieprawdzie duszy swoich nie pogubić i takie nędze i głody za nie cierpieć. [...] Przysyłajcie do nas, nie mieszkając, obaczając się. Zachowajcie głowy wasze i żywoty wasze w cale, a ja to wezmę na swą duszę i u wszelakich [...] ludzi uproszę. Którzy [z] was zechcą do swej ziemi, i tych puszcza bez wszelkiej zaczepki, a którzy zechcą moskiewskiemu gospodarowi sami służyć, i tym pożałujemy według dostojęstwa [...]

Respons na ten list Pożarskiego.

[...] każdy z nas [Polaków], nie tylko w ojczystych granicach będąc, ale i w stronnych państwach znak dzieł swych rycerskich pokazując wiarę panu², a ojczyźnie sławę rozmnażać, co mając z przodków swych, a będąc dobrze w cnotę wyćwiczeni, trzymać się mamy. W tej tedy będąc wychowani, trudno nas do złego przychyłać. Pisanie twoje, Pożarski, [...] mało godne było ku słuchaniu uszom naszym szlacheckim [...]. Bałamutni waszych moskiewskich do nas nie piszcie, gdyż już [je] dobrze rozumiemy. Wyłgać u nas nic nie wyłżecie, [...] wszak wam murów nie zakryjemy; dobywajcie, jeśli ich potrzebujecie, a po próżnej³ carskiej ziemi [...] nie pustoszcicie. [...] Niech po staremu chłop rolę sprawuje; niech pop cerkwie pilnuje; [...] zdrowiej carstwu będzie, niż teraz twym rządem, który prowadzisz do ostatniego zaginięcia [...]. Porachować się⁴ tobie raczej było doma, jakim sposobem wojnę z królem polskim prowadzić miałeś, niż ją zaczynać. Nie pisz ty do nas bajek lżywych, wieści nie noś, bo my lepiej wiemy, co się w naszej ziemi dzieje, niż ty.

***

Tegoż roku 16 [14?] *octobra* [1612], oblężnicy [...] nie mogąc już znosić głodu, [...] który nastąpił niesłychany i do wypisania trudny, jakiego żadne kroniki i historie nie świadczą, aby który, będący kiedy na świecie w oblężeniu, mógł go znosić, albo kiedy miał być. Bo gdy już traw, korzonków, myszy, psów, kotek, ścierwa nie stało, więźnie [i] trupy wyjedli, wykopując [je] z ziemi. Piechota się sama między sobą wyjadła i ludzi łapając pojedli. Truskowski, porucznik piechotny, dwóch synów swoich zjadł; hajduk jeden także syna zjadł, drugi matkę; towarzysz też jeden sługę zjadł swego; owo zgoła syn ojcu, ojciec synowi nie spuścił; pan sługi, sługa pana nie był bezpieczny; kto kogo zgoła

zmógł, ten tego zjadł, zdrowszy chorszego pozbił. O powinnego albo towarzysza swego, jeśli kto komu inszy zjadł, jako o własny spadek się prawowali [...] W tak tedy okrutnym głodzie nastąpiły rozmaite choroby, śmierci srogie, że na człowieka z głodu umierającego patrzeć ze strachem i nie bez płaczu przychodziło, których wilem się napatrzył, ziemię pod sobą, ręce, nogi, ciało, jako mógł, żarł, a co najgorsza, że choćby rad umarł, a umrzeć nie mógł, kamień albo cegłę kąsał, prosząc Pana Boga, aby w chleb przemienił [...] Ciężkie oblężenie, cięższe wytrwanie było! Siła ludzi takich było, co dobrowolnie na śmierć do nieprzyjaciela szli i przedawali się: więc który trafił na ludzkiego nieprzyjaciela, zachował go w zdrowiu, a więcej niebożąt trafiło na okrutników, że nim się z muru spuścił w sztuki rozsiekany był.

J. Budziło, *Historia Dmitra fałszywego*, [w:] *Moskwa w rękach Polaków. Pamiętniki dowódców i oficerów garnizonu polskiego w Moskwie w latach 1610-1612*, wyd. M. Kubala, T. Ścieżor, Kryspinów 1995, s. 496-498, 500, 504-505.

Źródło nr 13:
W. Łodyżeński o pobycie w niewoli u A. Lisowskiego

Aleksander Lisowski (1580-1616) – polski pułkownik, od 1607 r. służył w wojsku Samozwańca II. W 1611 r. otrzymał zezwolenie polskich władz na stworzenie oddziału lekkiej kawalerii nieotrzymującej wynagrodzenia, a więc funkcjonującej wyjątkowo dzięki grabieżom. Oddziały Lisowskiego („lisowczycy”) prowadziły „małą” wojnę, pustosząc rozległe obszary Rosji.

Wasilij Łodyżeński – syn bojara, który został schwytany w 1615 r.

¹ Zdobioną nanizanymi na tkaninę drogocennymi kamieniami lub perłami.

I przyprowadzili go, Wasilija, do Lisowskiego, i Lisowski mówił mu, czy dadzą za niego, za Wasilija, brata jego, Lisowskiego. I on, Wasilij, mówił, że jest człowiekiem ze wsi, więc tego nie wie, czy rozkaże władca za niego brata dać czy nie. I Lisowski mówił, żeby on dał za siebie, co ma w posiadaniu, a on nie rozkaże go zabić. I on, Wasilij, dał Lisowskiemu walizkę z suknią, futro z kuny suknem podbite i dwa damskie naszyjniki perłowe oraz czapkę damską nizaną¹. I Lisowski chciał go wypuścić, i podpaliwszy Bielew, Lisowski podszedł do Lichwina. A przyszedłszy pod Lichwin stał z pułkami na placu, i z miasta strzelali do nich z armat, i Lisowski posłał piechurów, a rozkazał podgrodzie spalić, a na Lichwin szturm nie zarządził...

I przy nim, przy Wasiliju, przyprowadzono do Lisowskiego trzech kozaków...

I Lisowski... mówił im, co, gdzie, jak będzie im, kozakom, u niego, u Lisowskiego, i kozacy nazwali Lisowskiego ojcem i mówili, stropieni, żeby nam obiecali po 10 rubli, a my [...] będziemy, mówili, wszyscy przy tobie. I Lisowski nakazał dostać wina i zaczął ich raczyć.

Памятники истории Восточной Европы. Источники XV-XVII вв., Москва-Варшава 1995, т. 1: Книга сеунчей 1613-1619 гг. Документы Разрядного приказа о походе А. Лисовского (осень-зима 1615 г.), s. 111-112.

Źródło nr 14:
Zapis o nagrodzeniu księcia D. M. Pożarskiego

Dnia 27 września był u Najjaśniejszego Michała Fiodorowicza cara i wielkiego księcia Wszechrusi bojar książę Dymitr Michajłowicz Pożarski na rozmowie. A powiedziano mu tak:

Bojarze kniazniu Dymitrze Michajłowiczu! Najjaśniejszy car i wielki książę wszystkiej Rusi Michaił Fiodorowicz samowładca nakazał ci powiedzieć. Byłeś u nas na służbie przeciwko nieprzyjacielowi naszemu litewskiemu księciu oraz przeciw polskiemu i litewskiemu ludowi i nam służyłeś, przeciwko księciu i hetmanowi i przeciwko polskiemu i litewskiemu ludowi stanąłeś, i w posłaniach przeciw nim wiele poszukiwań poczyniłeś i ostrokół polecić postawiłeś, i wielu Polaków i Litwinów pokonałeś, i z tych bojów wielu jeńców nam przysłałeś i nam w ziemskich sprawach doradzałeś i przemyśliwałeś i bojarowi naszemu, wojewodzie księciu Borysowi Michaiłowiczowi Łykowowi i towarzyszom jego w odwrocie, gdy on z Możajska przyszedł do nas do Moskwy, pomocy udzieliłeś. I my cię za twoją służbę nagradzamy. I dajemy mu przez władcę nagrodę za służbę ową srebrny puchar złożony, z pokrywką... futro z atłasem tureckim sobolami podbijane, guziki srebrne, złożone.

Памятники истории Восточной Европы. Источники XV-XVII вв., Москва-Варшава 1995, т. 1: Книга сеунчей 1613-1619 гг. Документы Разрядного приказа о походе А. Лисовского (осень-зима 1615 г.), s. 90.

Dymitra Pożarskiego nagrodzono podczas wyprawy księcia Władysława na Moskwę w 1618 r.

4 A

Arkadiusz M. Stasiak, Kirił Koczegarow

**Carstwo Rosyjskie i Rzeczpospolita
od wojny o Smoleńsk (1632-1634)
do pokoju Grzymułtowskiego (1686)**

Zakończenie okresu Wielkiej Smuty w Rosji oznaczało też zawarcie w grudniu 1618 r. (styczniu 1619 r.) polsko-rosyjskiego rozejmu we wsi Dywilino (Deulino). Miał on obowiązywać przez 14 i pół roku, do 1633 r. Na jego mocy Rzeczpospolita zatrzymywała ziemie smoleńską, siewierską i czernihowską. Pretensje Władysława do korony carów zostały pominięte w treści traktatu. Rozejm w Dywilinie zamknął pierwszy etap XVII-wiecznych walk polsko-rosyjskich. Zakończył się tym samym okres, w którym słabnąca politycznie i militarnie Rzeczpospolita była inicjatorem walk z państwami ościennymi, kolejne konflikty będą rozpoczynać jej przeciwnicy.

Następnym etapem konfliktu polsko-rosyjskiego była wojna o Smoleńsk, prowadzona w latach 1632-1634. (**Źródło nr 1:** U. Augustyniak, *Historia Polski 1572-1795*). Po śmierci króla Zygmunta III w Rzeczypospolitej nastąpił okres bezkrólewia. Dodatkowo, moskiewskiej interwencji w państwie polsko-litewskim sprzyjała sytuacja międzynarodowa. Rzeczpospolita zaangażowała się we wsparcie Habsburgów podczas wojny trzydziestoletniej. Fakt ten stał się w polityce Moskwy argumentem do podjęcia próby budowy sojuszu złożonego z wrogów Habsburgów – Szwecji i Turcji. Imperium Osmańskie dotkliwie odczuwało skutki łupieżczych najazdów dokonywanych przez Kozaków, poddanych króla polskiego, na Krym i wybrzeża Morza Czarnego. W tej sytuacji Moskwa podjęła kroki dyplomatyczne zmierzające do budowy koalicji przeciw Rzeczypospolitej.

Ponadto państwo moskiewskie zamierzało, za pośrednictwem polskiego Kościoła prawosławnego, pozyskać dla swoich planów Kozaków zaporoskich. Listy z ofertami współpracy zostały wysłane do Kijowa już w roku 1631.

Jesienią 1632 r., przed końcem rozejmu dywilińskiego oraz w nadziei na pomoc Szwecji i Turcji, dobrze przygotowana armia rosyjska wkroczyła na tereny Rzeczypospolitej. Rosjanie zajęli miasta na pograniczu i przystąpili do oblężenia Smoleńska – twierdzy, która strzegła bezpieczeństwa wschodniej granicy państwa polsko-litewskiego. Forteca była unowocześniona i przygotowana do obrony. Jej załoga liczyła więcej niż 1600 żołnierzy, wspartych posiłkami szlachty z pospolitego ruszenia. Rosjanami dowodził Michał Borysowicz Szejn, dawny obrońca Smoleńska z lat 1609-1611. Dysponował on licznym wojskiem oraz potężnym wsparciem artyleryjskim.

Rząd carski zakładał, że elekcja nowego króla polskiego przedłuży się, uniemożliwiając skuteczną obronę twierdzy. Stało się inaczej – zgodna elekcja Władysława, syna zmarłego króla Zygmunta, zmieniła sytuację. Zawiodły plany przeciągnięcia Kozaków na stronę rosyjską. Władysław Waza wydał przywileje dla prawosławnych mieszkańców Rzeczypospolitej i zyskał poparcie nowego metropolity kijowskiego Piotra Mohyły.

Władysław IV, nowy król państwa polsko-litewskiego, wyruszył na odsiecz oblężonej twierdzy smoleńskiej na przełomie sierpnia i września 1633 r. Późniejsze walki, częściowo prowadzone w ciężkich zimowych warunkach, skłoniły strony do rokowań. Michał Szejn, nie otrzymawszy posiłków, zdecydował się na podpisanie kapitulacji w lutym 1634 r.

Rokowania pokojowe prowadzono nad rzeką Polanówką. W czerwcu 1634 r. podpisano umowę zwaną pokojem polanowskim. Traktat potwierdzał warunki terytorialne rozejmu dywilińskiego, tj. pozostawienie we władaniu Rzeczypospolitej ziem smoleńskiej i siewierskiej, a także czernihowskiej. W dokumencie znalazł się ponad-

to zapis o zrzeczeniu się przez króla Władysława IV pretensji do korony carskiej. Uznając władcę moskiewskiego „carem wszystkiej Rusi”, strona polska zastrzegła, że ten tytuł „nie ma się pociągać nijakim sposobem na zamki, włości i ziemie ruskie, które trzyma Król”. Po tych wydarzeniach nastąpił czas dwudziestoletniego pokoju pomiędzy Rosją a Rzeczpospolitą. Doszło nawet do ocieplenia stosunków polsko-rosyjskich na tle prób współdziałania w walce z najazdami Tatarów krymskich. (**Źródło nr 2:** Z carskiej gramoty adresowanej do wojewody miasta Toropiec). Władysław IV poważnie liczył na wciągnięcie Rosji do budowanej przez siebie ligi antytureckiej. W 1647 r. zostało zawarte polsko-rosyjskie przymierze odporne skierowane przeciw Imperium Osmańskiemu i Chanatowi Krymskiemu. (**Źródło nr 3:** Z carskiej gramoty adresowanej do wojewody Putywła).

Obydwa państwa różniły się znacznie pod względem struktury społecznej i ustroju. W Rosji dominowała silna władza cara, Rzeczpospolita była państwem demokracji szlacheckiej z silną pozycją sejmu.

Kolejny konflikt polsko-rosyjski rozwinął się wokół sprawy Kozaków zaporoskich. Istotną kwestią w tym sporze były różnice wyznaniowe. Pod wpływem nacisków króla Zygmunta III i Kurii rzymskiej w roku 1596 w Brześciu nad Bugiem ogłoszono unię między hierarchią prawosławną metropolii kijowskiej a Kościołem rzymskokatolickim. W myśl jej postanowień Kościół greckokatolicki (unicki) podporządkował się zwierzchnictwu papieża, uznając również katolicką dogmatykę.

Późniejsze wydarzenia na kresach Rusi Koronnej były konsekwencją zawarcia unii brzeskiej, delegalizacji prawosławia, zaangażowania się Kozaków w jego obronę i nawiązania przez nich stałych kontaktów z Rosją.

Kozacy osiedlali się na obszarach południowo-wschodnich kresów Rzeczypospolitej. W naturalny sposób traktowano ich jako siły mogące zabezpieczyć południowo-wschodnią granicę państwa polsko-litewskiego. Dlatego część z nich została wzięta na żołd Rzeczypospolitej (tzw. Kozacy rejestrowi), pozostałych zaś uważano za chłopów pańszczyźnianych. Z czasem zrzeszenie Kozaków rejestrowych było powiększane, ale nigdy nie objęło ich wszystkich. Spór o wymiar rejestru, walka o prawa i przywileje prawosławnych oraz konflikty pomiędzy Kozaczyzną a magnatami kresowymi Rzeczypospolitej stały się powodem wybuchu licznych powstań kozackich. Największe z nich wzniesił Bohdan Chmielnicki w 1648 r. (**Źródło nr 4:** Relacje Sebastiana Cefalego).

Chmielnicki, szukając wsparcia, próbował nawiązać bliższe kontakty z Moskwą już wiosną 1648 r., kiedy to słał listy do cara Aleksego. Jednak początkowo strona rosyjska zdystansowała się od wewnętrznego konfliktu w państwie polsko-litewskim. Głównym sprzymierzeńcem Chmielnickiego i Kozaczyzny został Chanat Krymski.

Po latach krwawych walk, prowadzonych ze zmiennym szczęściem przez strony konfliktu, Kozaków i wojska polskie, we wrześniu 1651 r. doszło do zawarcia niekorzystnej dla Kozaków ugody w Białej Cerkwi. Wytworzyła się sytuacja pewnej równowagi – Kozacy faktycznie sprawowali władzę na Ukrainie (w województwach kijowskim, braclawskim i czernihowskim), nie mieli jednak odpowiedniej siły militarnej, by ostatecznie zrzucić władzę Rzeczypospolitej, państwo polskie nie miało zaś możliwości spacyfikowania Kozaczyzny.

W Moskwie dojrzewało zrozumienie dla potrzeby wykorzystania sytuacji politycznej. Porozumienie rosyjsko-kozackie zostało zawarte w Perejasławiu 8 (18) stycz-

nia 1654 r. Starszyzna kozacka wyraziła zgodę na poddanie się Kozaków pod władzę cara. Akt ten został poparty przysięgą mieszczan i kozaków poszczególnych pułków, która została złożona carowi w obliczu posłów moskiewskich. W marcu poselstwo kozackie w Moskwie opracowało wraz z bojarami warunki poddaństwa – Ukraina kozacka w składzie Rosji miała zagwarantowaną szeroką stanową oraz ustrojową autonomię. Oznaczało to zerwanie wieczystego pokoju z Rzeczpospolitą z 1634 r. oraz umiędzynarodowienie prowadzonej od 1648 r. wojny domowej. Z czasem Ukraina kozacka została wcielona do Rosji.

Państwo cara Aleksego było przygotowane do kolejnej wojny i wzmocnione rozległymi reformami administracji, prawa i armii. Nieuchronne działania wojenne Rosja rozpoczęła w maju 1654 r. Wojska rosyjskie szybko zajęły Smoleńsk, a później Litwę aż po Wilno. Na Rusi Koronnej wojska Bohdana Chmielnickiego i pomocnicze oddziały rosyjskie zadały armii polskiej serię porażek, dochodząc pod Lwów i Lublin. Kampania z lat 1654-1655 była dla państwa rosyjskiego spektakularnym sukcesem. Oznaczała ona, że w trwającej wiele lat geopolitycznej konfrontacji w tej części Europy między Rzeczpospolitą a Moskwą szala zwycięstwa przechyla się na stronę drugiego z państw. Szwedzki najazd na Polskę w roku 1655 skłonił cara do zawarcia 24 października (3 listopada) 1656 r. rozejmu z Rzeczpospolitą, co doprowadziło do skierowania obu stron przeciw Szwecji i jej mocarstwowym aspiracjom.

Zmiana w polityce zagranicznej Rosji spowodowała ochłodzenie stosunków z Kozaczyzną. Nowa sytuacja skutkowała tym, że Chmielnicki szukał zbliżenia ze Szwecją. Po śmierci przywódcy powstania kozackiego, jego następca Iwan Wyhowski (nieuznawany przez część pułków kozackich) wypowiedział warunki kozacko-moskiewskiej ugody perejaślowskiej i porozumiał się z Polską. Porozumienie sfinalizowano 6 (16) września 1658 r. w Hadziaczu. Przewidywało ono utworzenie federacji trzech podmiotów politycznych: Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego i Księstwa Ruskiego. Doprowadziło to do zawarcia umowy, która przewidywała utworzenie Księstwa Ruskiego (z województw kijowskiego, braclawskiego i czernihowskiego) mającego wejść w skład Rzeczypospolitej Trojga Narodów, obok Polski i Litwy. Na mocy ugody Kościół prawosławny miał być zrównany w prawach z Kościołem katolickim przez nadanie prawosławnemu metropolicie i pięciu władcom miejsc w senacie Rzeczypospolitej. Porozumienie obejmowało także zrównanie w prawach Akademii Kijowsko-Mohylańskiej z Akademią Krakowską.

Po tych decyzjach na Ukrainę wyruszyła rosyjska armia księcia Aleksego Trubeckiego. W starciu pod Konotopem z kozakami Wyhowskiego oraz Tatarami poniosła ona dotkliwe straty, po czym się wycofała.

Jednak z powodu niekorzystnych dla Kozaczyzny zmian, wprowadzonych do traktatu przy jego ratyfikowaniu przez sejm w 1659 r. oraz wybuchu na Ukrainie powstania kozackiego przeciw Wyhowskiemu, ugoda hadziacka została zerwana. Wkrótce Kozaczyzna wróciła pod dominację rosyjską.

Porozumienie w Hadziaczu i wzmocnienie pozycji Polski na Ukrainie skutkowało wszczęciem przez Rosję działań zaczepnych na Litwie w październiku 1658 r. Rozpoczęła się kolejna odsłona wojny polsko-rosyjskiej. Po pierwszych sukcesach armii rosyjskiej, przyszedł czas na kontrofensywę polsko-litewską.

Polski historyk z przełomu XIX i XX w., Władysław Czermak, trafnie określił wydarzenia militarne roku 1660 jako „szczęśliwy rok” dla Rzeczypospolitej. Po za-

warciu pokoju ze Szwecją w tym samym roku wojska polskie, które walczyły przeciw Szwedom, zostały skierowane na Litwę. Wzmocnione przez polskie posiłki oddziały litewskie zadały druzgocącą klęskę armii księcia Chowańskiego pod Połonką. Dopiero wojsko innego rosyjskiego dowódcy, księcia Dołgorukowa, zatrzymało ofensywę przeciwnika w wyniku nierozstrzygniętej bitwy nad rzeką Basią. Prawdziwa katastrofa spotkała armię rosyjską na Ukrainie. Wojsko wojewody kijowskiego Szeremietiewa zostało otoczone i po szeregu zaciętych walk skapitulowało w obozie pod Cudnowem. Większość rosyjskich żołnierzy wraz z dowódcami trafiła do niewoli tatarskiej. Kozacy ukraińscy znów przeszli na stronę Rzeczypospolitej.

Do szukania możliwości zawarcia polsko-rosyjskiego porozumienia strony konfliktu skłaniało kilka kwestii – oprócz wyczerpania długą wojną i problemów wewnętrznych, także rosnące w tej części Europy zagrożenie ze strony Imperium Osmańskiego i Chanatu Krymskiego. (**Źródło nr 6:** Fragment artykułów wyłożonych przez ruskiego dyplomatę A. Ł. Ordina-Naszczokina). Rokowania pokojowe rozpoczęły się w 1664 r. i zakończyły podpisaniem rozejmu w Andruszowie w roku 1667. (**Źródło nr 7:** Rozejm andruszowski z roku 1667). Na jego mocy Rosja otrzymała ziemie smoleńską, czernihowsko-siewierską oraz Zadnieprze z Kijowem (miasto na dwa lata). (**Mapa:** Rzeczpospolita w XVII wieku). Tym samym dokonał się podział ziem ukraińskich. Porozumienie gruntował węzeł przymierza antytureckiego. Rozejm zawarty w Andruszowie zdecydował o załamaniu się ekspansji Rzeczypospolitej na wschód i w końcu także jej mocarstwowej potęgi oraz o zwróceniu się polityki rosyjskiej na zachód.

Mimo wspólnego zagrożenia za strony Turków i Tatarów nie doszło do pełnej współpracy polsko-rosyjskiej. Nie pozwolił na to ciągły brak zaufania po obu stronach.

Podczas obrad komisji polsko-rosyjskiej w roku 1670 strona rosyjska nie zgodziła się na powrót Kijowa pod zwierzchność Rzeczypospolitej. Argumentowano to tym, że w przypadku zwrotu miasta Rzeczypospolitej w rzeczywistości znalazłoby się ono pod władzą hetmana zaporoskiego Piotra Doroszenki, od kilku lat uznającego nie polską, ale turecką zwierzchność. Kijów nie wrócił już do Rzeczypospolitej.

Porozumienie w Andruszowie na długi czas zapobiegło walkom między Rosją a Rzeczpospolitą. (**Źródło nr 8:** Opis wjazdu w 1683 roku do Warszawy posłów). Jego warunki zostały powtórzone w zawartym w 1686 r. pokoju – w polskiej historiografii nazwanym pokojem Grzymułtowskiego (od nazwiska polskiego posła, wojewody poznańskiego Krzysztofa Grzymułtowskiego). Pertraktacje prowadzone były w Moskwie, uczestniczył w nich Wasilij Wasiliewicz Golicyn, kanclerz z czasów regencji córki cara Aleksego – Zofii. (**Źródło nr 9:** H. Wisner, *Król i car*). Po burzliwych, trzymiesięcznych obradach zawarto pokój. Rosja pozostawiła w swoim władaniu wszystkie wcześniejsze zdobycze, w tym Kijów, przyłączyła dodatkowo Sicz Zaporoską (siedzibę kozacką na dolnym Dnieprze), która według rozejmu andruszowskiego była uznana za teren wspólnego posiadania. Według umowy Rosja miała uderzyć na Chanat Krymski oraz przeciąć szlaki możliwych najazdów tatarskich na Polskę. Ważna w następstwach dla Polski była klauzula traktatu, która zapewniała Rosji patronat nad Cerkwią prawosławną w Rzeczypospolitej. Dało to podstawy do przyszłych dyplomatycznych ingerencji Rosji w sprawę państwa polsko-litewskiego. W grudniu 1686 r. Jan Sobieski, jak piszą polscy historycy, „ze

łzami” ratyfikował traktat. Sejm Rzeczypospolitej nigdy nie dokonał ratyfikacji tego dokumentu.

Polsko-rosyjskich stosunków w XVII w. nie można jednak sprowadzać wyłącznie do zbrojnych walk oraz batalii dyplomatycznych. Obustronnym relacjom towarzyszyły rozmowy o integracji dwu państw, propozycje takie władzom rosyjskim jeszcze na początku wieku złożył Lew Sapieha. Plany te nigdy nie zostały zrealizowane, chociaż wracano do nich kilkakrotnie w ciągu stulecia. W 1634 r. podczas rozmów pokojowych nad rzeką Polanówką strona polska proponowała rosyjskim partnerom wieczną przyjaźń i sojusz, miało ją gwarantować wspólne obranie monarchy dla obu krajów. W ramach planowanego porozumienia zakładano możliwość budowania wspólnym wysiłkiem floty wojennej i dokonania podboju nowych terenów nad Bałtykiem. Symbolem pojednania miały być dwie korony, jedna przechowywana w Polsce, druga w Rosji. W 1634 r. dyplomaci rosyjscy uchylili się od jasnej odpowiedzi na propozycje strony polskiej. Jednak kolejne plany obrania cara lub carewicza na tron Rzeczypospolitej wysuwano w latach 1656, 1667-1668 i 1674. Były one popierane głównie przez szlachtę litewską. Na drodze realizacji tych planów stały znaczne rozbieżności pomiędzy Rosją a Polską o charakterze wyznaniowym, kulturowym i politycznym.

Interesujące, że w roku 1682, w czasie kryzysu politycznego w Rosji, matka cara Piotra I, caryca Natalia, śląc do Warszawy tajny list, błagała króla polskiego Jana III Sobieskiego o poparcie dla swego syna. Polski dwór snuł nawet plan ucieczki Piotra i jego matki do Rzeczypospolitej, ale do realizacji tego zamysłu nie doszło. Swoistą kontynuacją tego wątku stała się propozycja, nieoficjalnie złożona w 1687 r. przez rząd rosyjski królowi polskiemu, zawarcia związku małżeńskiego przez jego córkę Teresę Kunegundę z carem Piotrem. Plany te strona polska zostawiła bez odpowiedzi.

W drugiej połowie XVII w. nasiliły się w Rosji polskie wpływy kulturowe. Działo się to głównie za sprawą prawosławnego duchowieństwa napływającego z Ukrainy i Białorusi, związanego z Akademią Kijowsko-Mohylańską oraz innymi ośrodkami edukacji prawosławnej opartymi na polskich wzorach. Jednym z najwybitniejszych działaczy był uczony mnich, teolog i poeta Symeon Połocki, który zajmował się kształceniem carskich dzieci, uczył ich języka polskiego i łaciny. Jest on uważany za jednego z twórców rosyjskiej poezji sylabicznej. Połocki był również inicjatorem utworzenia Akademii Słowiańsko-Grecko-Łacińskiej (powołana już po jego śmierci w 1687 r.), pierwszej wyższej szkoły w Rosji. Wpływy polskie w tych czasach rozciągały się także na kulturę materialną. W latach 1670-1680 przy dworze carskim rozpowszechniła się moda polska, w tym również dzięki temu, że pierwsza żona cara Fiodora III, Agafia Gruszecka, była córką szlachcica ze Smoleńszczyzny.

W historiografii panuje pogląd, że opisany okres przyniósł radykalną zmianę w układzie sił w Europie Wschodniej i Środkowo-Wschodniej. Po tym czasie bardzo wyraźna stała się przewaga scentralizowanego państwa rosyjskiego nad republiką szlachecką. Konsekwencje tych zmian już w następnym stuleciu spowodują absolutną i niepodzielną dominację Imperium Rosyjskiego nad Rzeczpospolitą.

Badania historyczne dowodzą, że XVII-wieczna rywalizacja Rzeczypospolitej z Wielkim Księstwem Moskiewskim okazała się wyjątkowo niekorzystna dla państwa polsko-litewskiego. Długotrwały konflikt w dużej mierze przyczynił się do kryzysu

Rzeczypospolitej. Choć opisana historia stosunków polsko-rosyjskich w XVII w. była pełna konfliktów zbrojnych, to relacje te miały także istotny wymiar kulturowy. Dzięki tym przemianom Rosja wzmocniła również swoją pozycję międzynarodową. Należy jednak podkreślić, że wzory państwowotwórcze Rosja czerpała z innych źródeł niż polskie, zbliżając się stopniowo do wprowadzenia monarchii absolutnej. Tymczasem szlachecka Rzeczpospolita w wyniku prowadzonych konfliktów zbrojnych stawała się państwem coraz słabszym, zmierzającym w stronę upadku, zatem konflikt polsko-rosyjski w XVII w. miał zupełnie odmienny wpływ na jego uczestników. Dla Polski oznaczał zapaść i anarchizację, dla Rosji – wejście na drogę ku potęgze, która w pełni miała się rozwinąć w XVIII stuleciu.

Opracowania

- Augustyniak U., *Historia Polski 1572-1795*, Warszawa 2008.
- Bazyłow L., *Historia Rosji*, t. 1, Warszawa 1983.
- Bobiatyński K., *Od Smoleńska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwą 1654-1655*, Zabrze 2004.
- Czapliński W., *Władysław IV i jego czasy*, Warszawa 1972.
- Kaczmarczyk J., *Rzeczpospolita Trojga Narodów – mit czy rzeczywistość? Ugoda hadziacka – teoria i praktyka*, Kraków 2007.
- Kupisz D., *Smoleńsk 1632-1634*, Warszawa 2001.
- Piwarski K., *Oslabienie znaczenia międzynarodowego Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII wieku*, „Roczniki Historyczne”, R. 23 (1957).
- Serczyk W. A., *Historia Ukrainy*, Wrocław 2001.
- Serczyk W. A., *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648-1651*, Warszawa 1998.
- Wisner H., *Król i car. Rzeczpospolita i Moskwa w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1995.
- Wójcik Z., *Dzieje Rosji: 1533-1801*, Warszawa 1981.
- Wójcik Z., *Jan III Sobieski*, Warszawa 1991.
- Wójcik Z., *Jan Kazimierz Waza*, Wrocław 1997.
- Wójcik Z., *Między traktatem andruszowskim a wojną turecką. Stosunki polsko-rosyjskie 1667-1672*, Warszawa 1968.
- Wójcik Z., *Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674-1679. Studium z dziejów polskiej polityki zagranicznej*, Wrocław 1979.
- Wójcik Z., *Traktat andruszowski 1667 roku i jego geneza*, Warszawa 1959.
- Zernack K., *Polska i Rosja. Dwie drogi w dziejach Europy*, przeł. A. Kopacki, Warszawa 2000.

- Андреев И., *Алексей Михайлович*, Москва 2003.
- Галактионов И. В., *Из истории русско-польского сближения в 50-60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года)*, Саратов 1960.
- Галактионов И. В., *Россия и Речь Посполитая на заключительном этапе русско-польской войны третьей четверти XVII века*, [w:] *Славянский сборник*, вып. 5, Саратов 1993.
- Дмитриев М. В., Заборовский Л. В., Турилов А. А., Флоря Б. Н., *Брестская уния и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – первой половине XVII в.*, ч. 2: *Брестская уния 1596 г.: Исторические последствия события*, Москва 1998.

- Заборовский Л. В., *Последний шанс умиротворения: Переговоры Б. А. Репнина во Львове 1653 г.*, [w:] *Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е гг. XVII в.*, Москва 2000.
- Заборовский Л. В., *Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в.*, Москва 1981.
- Замысловский Е. Е., *Сношения России с Польшей в царствование Фёдора Алексеевича*, Санкт-Петербург 1888.
- Кочегаров К. А., *Как бояре царя Петра женили*, „Родина”, № 2 (2014).
- Кочегаров К. А., *Речь Посполитая и Россия в 1680-1686 годах. Заключение договора о Вечном мире*, Москва 2008.
- Мальцев А. Н., *Россия и Белоруссия в середине XVII века*, Москва 1974.
- Папков А. И., *Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII века)*, Белгород 2004.
- Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Н., *Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства*, Москва 1982.
- Попов А., *Русское посольство в Польше в 1673-1677 годах*, Санкт-Петербург 1854.
- Поршнева Б. Ф., *Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства*, Москва 1976.
- Сташевский Е. Д., *Смоленская война 1632-1634 гг. Организация и состояние московской армии*, Киев 1919.
- Флоря Б. Н., *Борьба киевского духовенства за права православных в Речи Посполитой в первые годы после заключения Андрусовского мирного договора*, „Вестник церковной истории”, № 1-2 (33-34) (2014).
- Флоря Б. Н., *Внешинополитическая программа А. Л. Ордина-Нащокина и попытки ее осуществления*, Москва 2013.
- Флоря Б. Н., *К истории переговоров о русско-польском антиосманском союзе в середине 40-х гг. XVII в.*, [w:] *Славяне и их соседи. Международные отношения в эпоху феодализма*, вып. 1, Москва 1989.
- Флоря Б. Н., *Киевская Митрополия, Россия и казацкое восстание 1625 года*, [w:] *Славяне и их соседи*, вып. 7, Москва 1999.
- Флоря Б. Н., *Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20-30-х годов XVII века и на начальном этапе народно-освободительной войны*, „Славяноведение”, № 2 (2002).
- Флоря Б. Н., *Переяславская рада 1654 г. и ее место в истории Украины*, [w:] *Белоруссия и Украина: история и культура. Ежегодник 2004*, Москва 2005.
- Флоря Б. Н., *Русское государство и его западные соседи (1655-1661 гг.)*, Москва 2010.
- Французова Е. Б., *Из истории русско-польских отношений в последней трети XVII в. (по материалам межевых комиссий)*, [w:] *Исторические записки*, т. 105, Москва 1980.
- Чистякова М. В., *Монахини «с Белой Роси» в Новодевичьем монастыре*, Москва 2000. (*Труды Государственного исторического музея*, вып. 116).

Źródła

- Chrapowicki J. A., *Diariusz*, cz. 2: *Lata 1665-1669*, oprac. A. Rachuba, T. Wasilewski, Warszawa 1988.
- *Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów. Wiek XVII*, oprac. A. Sajakowski, Wrocław 1961.
- *Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648-1668. Publicystyka, eksorbitancje, projekty, memoriały*, t. 1: 1648-1660, oprac. S. Ochman-Staniszevska, Wrocław 1989.
- *Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648-1668. Publicystyka, eksorbitancje, projekty, memoriały*, t. 2: 1661-1664, oprac. S. Ochman-Staniszevska, Wrocław–Warszawa 1990.
- *Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648-1668. Publicystyka, eksorbitancje, projekty, memoriały*, t. 3: 1665-1668, oprac. S. Ochman-Staniszevska, Wrocław–Warszawa 1991.
- *Sprawa smoleńska. Z literatury okolicznościowej pierwszej połowy XVII wieku. Ze zbiorów Archiwum Narodowego Szwecji Skoklostersamlingen*, wyd. M. M. Kacprzak, Warszawa 2006.
- *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы [К 300-летию]. 1654-1954*, [ред. коллегия: П. П. Гудзенко и др.], в 3 т., т. 1: *1620-1647 годы*, Москва 1953; т. 2: *1648-1651 годы*, Москва 1953; т. 3: *1651-1654 годы*, Москва 1953.
- Заборовский Л. В., *Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х – 80-х гг. XVII в. Документы. Исследования*, ч. 1: *Источники времени гетманства Б. М. Хмельницкого*, Москва 1998.
- Заборовский Л. В., *Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655-1656 гг.): Документы, исследование*, Москва 1994.
- Заборовский Л. В., Захарьина Н. С., *Из документов по истории русско-украинских взаимоотношений начала 30-х годов XVII в.*, [w:] *Славяне и их соседи*, вып. 7, Москва 1995.
- *Исторический рассказ о путешествии польских послов в Московию, ими предпринятом в 1667 г.*, [w:] *Проезжая по Московии. Россия XVI-XVII вв. глазами дипломатов*, Москва 1991.
- *Русско-белорусские связи во второй половине XVII в. (1667-1686 гг.): Сборник документов*, [отв. ред. А. П. Игнатенко, Р. Г. Королева], Минск 1972.
- *Русско-белорусские связи: Сборник документов: (1570-1667 гг.)*, [отв. ред. Л. С. Абецедарский и М. Я. Волков], Минск 1963.
- *Русско-украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в.*, Москва 2007.

4 B

Arkadiusz Jastrzębski

Scenariusz lekcji
dla szkoły średniej

Temat:

Carstwo Rosyjskie i Rzeczpospolita od wojny o Smoleńsk (1632-1634) do pokoju Grzymułtowskiego (1686)

90 minut

Cele lekcji:

Uczeń:

- rozumie terminy i pojęcia: pokój w Polanowie, ugoda zborowska, ugoda perejaśławska, ugoda w Hadziaczu, rozejm w Andruszowie, pokój Grzymułtowskiego;
- wyjaśnia okoliczności i przebieg konfliktów polsko-rosyjskich w latach 1632-1686;
- ocenia skuteczność polityki wschodniej Władysława IV, Jana Kazimierza oraz Jana III Sobieskiego;
- dokonuje oceny powstania Bohdana Chmielnickiego;
- wyjaśnia znaczenie dat: 1632, 1634, 1648, 1649, 1654, 1655, 1656, 1658, 1660, 1667, 1686;
- wskazuje na mapie: Andruszów, Cudnów, Hadziacz, Korsuń, Piławce, Polanów, Smoleńsk, Zaporozże, Zbaraż, Zborów;
- kształtuje umiejętności twórczego rozwiązywania problemów;
- wyszukuje w różnych źródłach i gromadzi potrzebne informacje;
- odróżniania fakty od opinii i dokonuje ich oceny.

Metody:

- elementy wykładu;
- praca pod kierunkiem nauczyciela z tekstem źródłowym;
- praca w grupach.

Środki dydaktyczne i materiały:

- mapa – Rzeczpospolita w XVII wieku;
- atlas historyczny;
- rzutnik multimedialny lub tablica interaktywna;
- komputer z dostępem do Internetu;
- źródła pisane – Relacje Sebastiana Cefalego, [w:] *Relacje nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, t. 2, Poznań–Berlin 1864, s. 330-331, 334-335 (**źródło nr 4**); Z carskiej gramoty adresowanej do wojewody miasta Toropiec z poleceniem zbierania informacji o wydarzeniach w Rzeczypospolitej (11 marca 1638), [w:] *Акты Московского государства, изданные Императорской академией наук*, t. 2: *Разрядный приказ. Московский стол. 1635-1659*, Санкт-Петербург 1894, s. 49 (**źródło nr 2**); Z carskiej gramoty adresowanej do wojewody Putywła, księcia J. A. Dołgoruckiego, z poleceniem wpuszczenia na Don kupców z Rzeczypospolitej (15 maja 1646), [w:] *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы*, в 3 т., т. 1: *1620-1647 годы*, Москва 1953, s. 423 (**źródło nr 3**); Fragment artykułów, uzasadniających korzyści płynące z pokoju i sojuszu Rosji z Polską, wyłożonych przez ruskiego dyplomatę A. Ł. Ordina-Naszczokina litewskiemu kanclerzowi K. Pacowi (10 kwietnia 1663), [w:] И. В. Галактионов, *К истории Андрусовского перемирия 1667 г.*, „Исторический архив”, № 6 (1959), s. 84-85 (**źródło nr 6**).

- źródła ikonograficzne – Oblężenie Smoleńska w latach 1632-1634, <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/8c/Smolensk1632-1634.jpg> (źródło nr 10); Umocnienia Smoleńska z początku XVII wieku, http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/4e/Sige-of_Smolensk_1609-1611.PNG (źródło nr 11); Kapitulacja Michała Szeina pod Smoleńskiem, http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/14/Melich_Surrender_of_Mikhail_Shein.png (źródło nr 12); Kozacy piszą list do sułtana (obraz pędzla Ilji Riepina), http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/73/Repin_Cossacks.jpg (źródło nr 13); Bohdan Chmielnicki i Tuhaj-bej pod Lwowem (na obłoku św. Jan z Dukli), (obraz pędzla Jana Matejki), http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/c/co/Matejko_Khmelnysky_with_Tugay_Bey.jpg/640px-Matejko_Khmelnysky_with_Tugay_Bey.jpg (źródło nr 14).
- opracowania – Wojna smoleńska z Moskwą (1633-1634) – fragment, [w:] U. Augustyniak, *Historia Polski 1572-1795*, Warszawa 2008, s. 636-638 (źródło nr 1); A. M. Stasiak, K. A. Koczegarow, „Carstwo Rosyjskie i Rzeczpospolita od wojny o Smoleńsk (1632-1634) do pokoju Grzymułtowskiego (1686)” – fragment dotyczący ugody w Perejaślawiu (źródło nr 5); O traktacie Grzymułtowskiego, [w:] H. Wisner, *Król i car. Rzeczpospolita i Moskwa w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1995, s. 128 (źródło nr 9).

Przebieg lekcji

Faza wstępna

- Nauczyciel sprawdza listę obecności, jeden z uczniów zawiesza mapę, inny rozdaje atlasy.
- Nauczyciel w nawiązaniu do tematu lekcji pyta o relacje pomiędzy Rosją a Rzeczpospolitą na przełomie XVI (od śmierci Iwana IV Groźnego w 1584 r.) i XVII w. (do rozejmu w Dywilinie).
- Nauczyciel zapoznaje uczniów z tematem, zagadnieniami oraz celami lekcji.

Faza realizacyjna

- W krótkim wykładzie nauczyciel wyjaśnia przyczyny i omawia przebieg konfliktu polsko-rosyjskiego w latach 1632-1634. Informuje uczniów, że to car Michał Romanow, wykorzystując zamieszanie powstałe w wyniku śmierci Zygmunta III oraz elekcji nowego króla, jeszcze przed końcem rozejmu dywilińskiego wydał rozkaz rozpoczęcia działań zbrojnych przeciw Rzeczypospolitej. Jesienią 1632 r. dobrze przygotowana armia rosyjska przekroczyła granicę, wkroczyła na ziemie siewierską i smoleńską oraz przystąpiła do oblężenia Smoleńska. Oblężeniem twierdzy dowodził Michał Szein. Załoga polska, broniąca twierdzy, liczyła ponad 1600 żołnierzy wspieranych przez szlacheckie pospolite ruszenie. Władysław IV na czele zmodernizowanej armii przybył z odsieczą obleganej twierdzy. Po ciężkich walkach strony konfliktu przystąpiły do rokowań, które zakończyły się złożeniem przez M. Szeina kapitulacji w lutym 1634 r. Ostatecznie 14 czerwca 1634 r. doszło do podpisania pokoju polanowskiego. Pokój między Rzeczpospolitą a Rosją przetrwał 20 lat (do zilustrowania wykładu nauczyciel wykorzystuje źródła ikonograficzne nr 10, 11, 12; w sytuacji gdy nauczyciel nie dysponuje rzutnikiem multimedialnym lub tablicą interaktywną z dostępem do Internetu, przed przystąpieniem do omawiania zagadnienia rozdaje uczniom źródła w wersji drukowanej).

Nauczyciel dzieli klasę na dwie grupy, rozdaje uczniom teksty i prosi o ich analizę oraz wykonanie dołączonych do nich poleceń.

W trakcie prezentacji wniosków przez grupy nauczyciel zwraca uwagę na poprawność merytoryczną i językową wypowiedzi.

- Grupa 1 – Wojna smoleńska z Moskwą (1633-1634) – fragment (karta pracy nr 1).
- Grupa 2 – Z carskiej gramoty adresowanej do wojewody miasta Toropiec z poleceniem zbierania informacji o wydarzeniach w Rzeczypospolitej (11 marca 1638) oraz Z carskiej gramoty adresowanej do wojewody Putywła, księcia J. A. Dołgorukiego, z poleceniem wypuszczenia na Don kupców z Rzeczypospolitej (15 maja 1646) (karta pracy nr 2).
- Nauczyciel przedstawia genezę kolejnego konfliktu, którego jedną z przyczyn było powstanie Bohdana Chmielnickiego – i omawia jego przebieg, charakteryzując postać przywódcy powstania. Zwraca uwagę na to, jakie czynniki miały wpływ na zawierane przez strony konfliktu ugody. Pierwsza z nich – zborowska – z 1649 r. między inny-

Przebieg lekcji

mi zwiększała rejestr kozaków do 40 tysięcy, nadawała godność i władzę hetmańską B. Chmielnickiemu w województwach: kijowskim, bractawskim i czernihowskim, tam również zapewniła Kozakom własne sądownictwo oraz prawo do piastowania urzędów prawosławnej szlachcie. Do zawarcia kolejnej ugody doszło w 1651 r. w Białej Cerkwi (tym razem była ona niekorzystna dla Kozaków). Zmniejszyła rejestr do 20 tysięcy oraz ograniczała autonomię kozacką do województwa kijowskiego. Kolejna ugoda została zawarta pod Żwańcem i powtarzała postanowienia ugody zborowskiej. Konflikt wykorzystała Rosja i w styczniu 1654 r. zawarła w Perejastawiu ugodę z Kozakami (do zilustrowania wykładu nauczyciel wykorzystuje źródła ikonograficzne nr 13 i 14; w sytuacji gdy nauczyciel nie dysponuje rzutnikiem multimedialnym lub tablicą interaktywną z dostępem do Internetu, przed przystąpieniem do omawiania zagadnienia rozdaje uczniom źródła w wersji drukowanej).

Nauczyciel dzieli klasę na dwie grupy, rozdaje uczniom teksty, prosi o ich analizę oraz wykonanie dotychczasowych do nich poleceń.

W trakcie prezentacji wniosków przez grupy nauczyciel zwraca uwagę na poprawność merytoryczną i językową wypowiedzi.

- Grupa 1 – Relacje Sebastiana Cefalego (karta pracy nr 3).
- Grupa 2 – „Carstwo Rosyjskie i Rzeczpospolita od wojny o Smoleńsk (1632-1634) do pokoju Grzymuttowskiego (1686)” – fragment dotyczący ugody w Perejastawiu (karta pracy nr 4).
- W kolejnej części lekcji nauczyciel informuje uczniów, że zawarcie ugody perejastawskiej było jednoznaczne z zerwaniem pokoju wieczystego z Rzeczpospolitą zawartego w 1634 r., a także z umiędzynarodowieniem powstania Bohdana Chmielnickiego. Omawia kolejne etapy konfliktu. Rosja rozpoczyna działania wojenne w maju 1654 r., a w roku następnym po wkroczeniu wojsk szwedzkich do Polski wstrzymuje ofensywę na Litwie i doprowadza do zawarcia 3 listopada 1656 r. rozejmu z Rzeczpospolitą. Działania wojenne ponownie wznowiono 2 lata później w następstwie podpisania 16 września 1658 r. ugody polsko-kozackiej w Hadziaczu, która przewidywała utworzenie Księstwa Ruskiego, mającego wejść w skład Rzeczypospolitej Trojga Narodów, obok Polski i Litwy. Wojskom polsko-litewskim w 1660 r. udało się w zwycięskich bitwach pod Połonką i Cudnowem rozbić armię rosyjską, ale w obliczu narastającego kryzysu wewnętrznego w Rzeczypospolitej postanowiono przerwać działania wojenne i przystąpić do rokowań z Rosją, czego następstwem było zawarcie w 1667 r. rozejmu w Andruszowie (nauczyciel zapoznaje uczniów z postanowieniami rozejmu), zastąpionego w 1686 r. pokojem Grzymuttowskiego.

Przebieg lekcji

Nauczyciel dzieli klasę na dwie grupy, rozdaje uczniom teksty, prosi o ich analizę oraz wykonanie dołączonych do nich poleceń.

W trakcie prezentacji wniosków przez grupy nauczyciel zwraca uwagę na poprawność merytoryczną i językową wypowiedzi.

- Grupa 1 – Fragment artykułów, uzasadniających korzyści płynące z pokoju i sojuszu Rosji z Polską, wyłożonych przez ruskiego dyplomatę A. Ł. Ordina-Naszczokina litewskiemu kanclerzowi K. Pacowi (10 kwietnia 1663) (karta pracy nr 5).
- Grupa 2 – O traktacie Grzymułtowskiego (karta pracy nr 6).

Faza podsumowująca

- Nauczyciel inicjuje rekapitulację, zwraca uwagę na potrzebę odróżniania faktów od opinii oraz na różną ocenę omawianych zagadnień. Wybrany uczeń wymienia najważniejsze wydarzenia dotyczące stosunków Rzeczypospolitej z państwem moskiewskim w latach 1632-1686 oraz dokonuje ich oceny. Nauczyciel ocenia najbardziej aktywnych uczniów oraz podaje temat pracy pisemnej: Jaką rolę odegrali Kozacy w procesie kształtowania się stosunków Rzeczypospolitej z Rosją w latach 1632-1686.

Karta pracy nr 1

Wojna smoleńska z Moskwą (1633-1634) – fragment

Pokój polanowski (14 VI 1634) miał oznaczać wzajemne zapomnienie doznanych krzywd. [...]

Moskwa zgodziła się oddać „na wieczne czasy” to, co Polacy uzyskali już na podstawie poprzedniego rozejmu: Czernihowszczyznę z miastem Czernihowem i Nowogrodem Siewierskim – Koronie, ziemię smoleńską zaś ze Smoleńskiem, Roślawiem, miastem Trubczewsk i innymi – Litwie. Natomiast Władysław IV wyrzekł się pretensji do tronu carów.

Odrzucono polskie propozycje, aby w państwie moskiewskim zezwolono na budowę kościołów katolickich, aby poddani obu państw mogli swobodnie nabywać ziemię: Polacy w Moskwie, Moskale w Rzeczypospolitej. Dyplomaci polscy bezskutecznie też ponowili tradycyjne żądania, by Michał Romanow nie tytułował się carem. W 1635 (5 IV) traktat został zaprzysiężony w Moskwie. Niepowodzeniem zakończyły się natomiast próby zawarcia sojuszu obu państw przeciw Szwecji.

Władysław IV nie był zadowolony z traktatu polanowskiego i uważał, że rekompensata za rezygnację z tytułu carskiego jest niewystarczająca – ale finał wojny moskiewskiej był największym sukcesem militarnym jego panowania. Z kolei historycy rosyjscy piszą o „katastrofie smoleńskiej”. W rzeczywistości Polacy nie wykorzystali zwycięstwa, choć Księstwo Moskiewskie równoległe z kampanią na zachodzie było wówczas zagrożone na południu, a czambuły tatarskie podchodziły pod stolicę.

Warunki pokoju polanowskiego, które mogły być znacznie gorsze dla Moskwy, świadczyły o strategii moskiewskiej polityki zagranicznej. Dyplomaci moskiewscy zgodzili się na (nieuniknione wobec klęski militarnej) straty terytorialne, odrzucali natomiast konsekwentnie wszelkie propozycje, które mogły wpłynąć na zmianę charakteru państwa moskiewskiego w zakresie samodzielnego, monopolu wyznaniowego Cerkwi prawosławnej i obyczajowości.

U. Augustyniak, *Historia Polski 1572-1795*, Warszawa 2008, s. 637-638.

Polecenia:

- Omów, jakie były postanowienia pokoju w Polanowie.
- Wyjaśnij, jak autorka tekstu ocenia dyplomację rosyjską.
- Przedstaw na mapie przebieg granicy między Rzeczypospolitą a Rosją zgodnie z postanowieniami pokoju w Polanowie.

Karta pracy nr 2

Z carskiej gramoty adresowanej do wojewody miasta Toropiec z poleceniem zbierania informacji o wydarzeniach w Rzeczypospolitej

11 marca 1638

Kiedy [...] kupcy z Toropca na mocy rozejmu dla kramarzenia jeździć zaczął do kraju litewskiego, ty będziesz kupcom tym polecał na osobności, ażeby, przebywając w kraju litewskim [...], dowiadywali się o wszystkich zająciach: w jakim grodzie teraz król polski¹ [przebywa] [...], i czy posłów naszych [...] z honorem król polski przyjął [...], i czy u króla polskiego z bratem jego Kazimierzem² nie ma jakiejś niezgody, i czy nie chcą obrać Kazimierza królewicza na szwedzkie królestwo³; i zaraz po zimie w jakich grodach u króla i u panów radnych⁴ sejm się odbył, i co na sejmie umyślili; i czy od sułtana tureckiego i cara krymskiego u króla litewskiego poselstwo bywa, i czy będzie, i z czym ono [przebywa], i czy nie oczekuje się od tureckiego lub krymskiego [cara] najścia na państwo moskiewskie i na ziemię litewską; a co zaś tyczy się wiary chrześcijańskiej, to co u Polaków z Czerkasami⁵ i Białorusinami; i w obecnym 146 roku⁶, jak tam [się wie] hetmanowi Potockiemu i Polakom, i czy wiadomym jest, że Czerkasów pobił i czerkaskie grody spalił [...]; i czy nie ma gdzie na ziemi litewskiej zebranych jakich ludzi najemnych⁷ z kraju moskiewskiego, i czy będą, i w jakim celu tam zebrani najemni z kraju moskiewskiego?

Акты Московского государства, изданные Императорской академией наук, т. 2: Разрядный приказ. Московский стол. 1635-1659, Санкт-Петербург 1894, s. 49.

Z carskiej gramoty adresowanej do wojewody Putywła, księcia J. A. Dołgorukiego, z poleceniem wpuszczenia na Don kupców z Rzeczypospolitej

15 maja 1646

Kiedy do ciebie ta nasza gramota dotrze, ty kupców polskich i litewskich z chlebem i wszelkimi zapasami, i z zielem¹, i z ołowiem na sprzedaż na Don wpuścisz i dasz im od siebie przejezdne gramoty, ażeby ich z tymi zapasami, i z zielem, i z ołowiem na Don wpuszczali wszędzie bez żadnego zatrzymania, ażeby im nigdzie bez powodu zatrzymania i przeszkody nie czynili. Ale wina z tymi kupcami polskimi i litewskimi nie zgadzaj się przepuszczać.

Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, в 3 т., т. 1: 1620-1647 годы, Москва 1953, s. 423.

Polecenia:

- Wskaż, jakie informacje dotyczące Rzeczypospolitej interesowały władze rosyjskie.
- Jak sądzisz, o czym mogła świadczyć tematyka pozyskiwanych informacji?
- Scharakteryzuj relacje panujące między oboma państwami.

¹ Władysław IV – panował w latach 1633-1648.

² Przyszły polski król Jan Kazimierz – panował w latach 1648-1668.

³ Rządzący w Polsce przedstawiciele szwedzkiej dynastii Wazów pretendowali również do tronu szwedzkiego.

⁴ Najwyżej postawieni i najbardziej wpływowi dostojnicy państwowi, członkowie senatu.

⁵ Kozacy ukraińscy.

⁶ 1638 r.

⁷ Najemników wojennych.

¹ Tu: proch.

Karta pracy nr 3

Relacje Sebastiana Cefalego¹

¹ Sebastian Cefali – włoski prawnik, sekretarz Jerzego Sebastiana Lubomirskiego, marszałka koronnego i hetmana polnego koronnego.

² Multany (staropolski, obecnie: Muntenia) – wschodnia część Wołoszczyzny. Na tym terenie położony jest Bukareszt.

Lud kozacki pochodzący od dawnych Getów rozsiadł się szeroko po obu stronach Dniepru od Litwy aż do Morza Czarnego i Tatarów Budziackich, od granic Moskwy i Tatarów Perekopskich do Wołynia, Podola i Multan², zajmując całą przestrzeń znaną pod imieniem Ukrainy. Był to kraj najpiękniejszy z całej Polski przed powstaniem Kozaków, mający wielu zamożnych panów i bogatych starostw, teraz nie tylko prawie całkiem zniszczony, ale pograniczne prowincje, Wołyń, Podole, Ruś Czarna, przed tem bardzo ludne i bogate, są zupełnie spustoszone. Ucierając się ustawicznie z pobliskimi Tatarami lud ukraiński z przyrodzenia bitny bardziej się jeszcze wyćwiczył w wojennem rzemiośle, a poznawszy swe siły, niecierpliwie znosił jarzmo, które dźwigał od urodzenia, a które przepych i wyniosłość panującej szlachty cięższe jeszcze czyniła.

Na mocy dawnego prawa lub zwyczaju Kozacy obowiązani byli dostawić na usługę Rzplitej pewną liczbę ludzi do boju, która w początkach nie przechodziła 4000. Ci zwani rejestrowi pobierali przez czas wojny płacę ze skarbu publicznego, a powróciwszy do domu wolni byli od wszelkich ciężarów. Co było zrazu obowiązkiem, zamieniło się z czasem na przywilej. Kozacy zasmakowawszy w życiu wojskowym, nie tylko nie chcieli wracać do roli, lecz żwawsza w registr nawet niezapisana młodzież biegła, żeby w domu nie pracować, ochoczo na wojnę, a nie znalazłszy miejsca między swoimi, wchodziła do szeregów wojska polskiego, tak iż mało co przed buntem Chmielnickiego, prócz Kozaków rejestrowych, było ich więcej w wojsku polskim niż samych Polaków.

Kozacy mają swego wodza, zwanego hetman zaporoskiego wojska, który dawniej niższy był w godności od każdego pułkownika polskiego. Ale najwyższa władza i komenda nad nimi była w rzeczy samej w ręku dwóch komissarzy polskich wyznaczanych przez hetmana, który tym sposobem wynagradzał walecznych żołnierzy lub swych faworytów. Jedną z przyczyn ogólnego powstania była chciwość tych komissarzy, na którą wściekali się ze złości ci biedni ludzie, widząc się być zawsze wystawieni na oczywiste niebezpieczeństwa, gdy tym czasem komissarze zbierali dla siebie większą część zdobyczy i żołdu. Kiedy Chmielnicki rozwinął chorągiew buntu, wszyscy prawie chłopci w tamtych prowincjach porwali się do broni, pozabijali swych panów i złączyli się z wojskiem zaporoskim, którego liczba niezmiernie przez to urosła. Zaczem poszło, że pierwszą ugodą pod Zborowem musiano zezwolić na 40 000 rejestrowych Kozaków, dla tego, że ci którzy dawniej służyli w wojsku polskim, a na powrót do niego przyjęci być nie mogli, nie chcieli porzucić rzemiosła wojskowego, jako też ci, którzy z wsi panów swoich pouchodzili, wzbraniali się powrócić pod dawne jarzmo, a najbardziej dla tego, że niedowierzając Polakom, chcieli mieć znaczne siły i rozłożyć się po całej Ukrainie. Otrzymali także wiele przywilejów dla swego hetmana z całkowitem uchyleniem władzy komissarzów. Później chociaż byli kilka razy zniesieni przez naszych, nie można jednak było zmniejszyć liczby rejestrowych Kozaków jak do 25 000, którą im

przyobiecano powtórna ugodą pod Białocerkwią. Dziś część Kozaków oderwała się od Polski i poddała Moskwie³, druga pod wodzę Tetery⁴ powróciła do posłuszeństwa, i ci są zupełnie wolni.

Relacje nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690, t. 2, Poznań–Berlin 1864, s. 334-335.

Polecenia:

- Wymień, jakie ziemie w Rzeczypospolitej zamieszkiwali Kozacy.
- Opisz, jak scharakteryzował je Sebastian Cefali.
- Wyjaśnij, jak autor tłumaczył zwiększenie do 40 tysięcy liczbę kozaków rejestrowanych.

³ Relacja została spisana w roku 1665.

⁴ Paweł Tetera (właściwie Paweł Morzkowski) – hetman kozacki w latach 1663-1665.

Karta pracy nr 4

Carstwo Rosyjskie i Rzeczpospolita od wojny o Smoleńsk (1632-1634) do pokoju Grzymułtowskiego (1686) – fragment dotyczący ugody w Perejaślawiu

W Moskwie dojrzało zrozumienie dla potrzeby wykorzystania sytuacji politycznej. Porozumienie rosyjsko-kozackie zostało zawarte w Perejaślawiu 8 (18) stycznia 1654 r. Starszyzna kozacka wyraziła zgodę na poddanie się Kozaków pod władzę cara. Akt ten został poparty przysięgą mieszczan i kozaków poszczególnych pułków, która została złożona carowi w obliczu posłów moskiewskich. W marcu poselstwo kozackie w Moskwie opracowało wraz z bojarami warunki poddaństwa – Ukraina kozacka w składzie Rosji miała zagwarantowaną szeroką stanową oraz ustrojową autonomię.

A. M. Stasiak, K. A. Koczegarow, „Carstwo Rosyjskie i Rzeczpospolita od wojny o Smoleńsk (1632-1634) do pokoju Grzymułtowskiego (1686)”.

Polecenie:

- Wyjaśnij, co dla Rzeczypospolitej oznaczało zawarcie ugody perejaślawskiej.

Fragment artykułów, uzasadniających korzyści płynące z pokoju i sojuszu Rosji z Polską, wyłożonych przez ruskiego dyplomatę A. Ł. Ordina-Naszcokina litewskiemu kanclerzowi K. Pacowi

10 kwietnia 1663

Smoleńsk, co w czasach zniszczenia moskiewskiego¹ za sprawą wojny do Państwa Polskiego był przyłączony, ze wszystkimi grodami siewierskimi po dawnemu wiecznym pokojem z Państwem Moskiewskim zostanie połączony. I tylko gdy wojna ucichła, pokój² ustanowiono między tymi dwoma państwami, ale przymierza wiecznego o pomocy wzajemnej od cudzych nieprzyjaciół nie dopełniono. I przez to liczne spory i wojny krwawe prowadzono i, nie zniósłszy zniewag wielu i obrazy, gorycz w Wielkiej Rosji w kolejnych grodach zapanowała, za co i krew wielu przelewało. A dzisiaj z pomocą wszechwładnego Boga i zgodnie z jego świętą wolą, obelżywy miecz przyjdzie nam odłożyć, by nigdy krew nie została już przelana i będzie ta ziemia siewierska ze Smoleńskiem po dawnemu do Wielkiej Rosji pokojem przyłączona. A w przyszłości wszelkich sporów dzielących wystrzegać się, uczynić wieczne przymierze nierozzerwalnym. [...]

2. A kiedy te dwa państwa – Wielka Rosja i Korona Polska – w przymierzu się połączą, mogą za przestępstwa i niestałość szwedzką, każde dla swojego państwa, za szkody swoje prawem poselskim i rozważą chrześcijańską bez miecza odebrać i wziąć co swoje [...].

3. Przecież Korona Polska, połączona przymierzem z Wielką Rosją, otrzyma pomoc i przychody wielkie w swoich krajach od Wołoszan³, i od Muntian⁴, i od ziemi siedmiogrodzkiej⁵. Usłyszy Turek o przymierzu między tymi wielkimi państwami, nie będzie już sobie rościł praw do tych ziem. I [...] ustana groźby wojenne od Turka i będzie [on] skłonny w sąsiedztwie wojnę swoją odłożyć.

4. Przecież Korona Polska, połączona przymierzem z Wielką Rosją, od chana stanie się swobodną, ze strony którego za przyzwoleniem bożym pomoc w tych wojnach otrzymywała [...] i za co chan skarb wielki, mówią, wziął od Korony Polskiej. Usłyszy chan o przymierzu między dwoma państwami, porzuci swoje wielkie zakusy, i rad będzie bez szkody przyjaźń podtrzymywać, i daleki od wszelkiego lęku przed przymierzem tych dwóch państw pozostanie.

И. В. Галактионов, *К истории Андрусовского перемирия 1667 г.*, „Исторический архив”, № 6 (1959), s. 84-85.

Polecenia:

- Omów, jakie korzyści – zdaniem rosyjskiego dyplomaty – płynęły z zawarcia pokoju i sojuszu Rosji z Rzeczpospolitą.
- Wskaż, jak przyczyny konfliktu Rzeczypospolitej z państwem rosyjskim uzasadnia A. Ł. Ordin-Naszcokin.

¹ Okres smuty.

² Rozejm w Dywulinie – 1618 r.

³ Mołdawianie.

⁴ Wotosi.

⁵ Transylwania.

Karta pracy nr 6

O traktacie Grzymułtowskiego

Pokój został zawarty 6 maja 1686 roku. Od nazwiska głównego negocjatora, wojewody poznańskiego Krzysztofa Grzymułtowskiego, nazwano go traktatem Grzymułtowskiego. Oba państwa obiecały sobie przymierze przeciw Turkom i Tatarom, Rzeczpospolita zrzekła się praw do Kijowa i do ziem, które Moskwa przejęła na mocy traktatu andruszowskiego. Zastrzeżono prawa i wolności prawosławia, którego gwarantem i protektorem stał się car.

Pokój zawarli Zwycięzcy przed pięćdziesięciu laty i przed pięćdziesięciu laty Zwycięzcy. Moskwa i Rzeczpospolita Obojga Narodów. Szły innymi drogami.

H. Wisner, *Król i car. Rzeczpospolita i Moskwa w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1995, s. 128.

Polecenie:

- Na podstawie źródła i wiedzy pozaźródłowej omów postanowienia i konsekwencje pokoju Grzymułtowskiego.

4 C

Źródła historyczne
i opracowania naukowe

Źródło nr 1:
Wojna smoleńska z Moskwą (1633-1634) – fragment

Pokój polanowski (14 VI 1634) miał oznaczać wzajemne zapomnienie doznanych krzywd. [...]

Moskwa zgodziła się oddać „na wieczne czasy” to, co Polacy uzyskali już na podstawie poprzedniego rozejmu: Czernihowszczyznę z miastem Czernihowem i Nowogrodem Siewierskim – Koronie, ziemię smoleńską zaś ze Smoleńskiem, Rosławiem, miastem Trubczewsk i innymi – Litwie. Natomiast Władysław IV wyrzekł się pretensji do tronu carów.

Odrzucono polskie propozycje, aby w państwie moskiewskim zezwolono na budowę kościołów katolickich, aby poddani obu państw mogli swobodnie nabywać ziemię: Polacy w Moskwie, Moskale w Rzeczypospolitej. Dyplomaci polscy bezskutecznie też ponowili tradycyjne żądania, by Michał Romanow nie tytułował się carem. W 1635 (5 IV) traktat został zaprzysiężony w Moskwie. Niepowodzeniem zakończyły się natomiast próby zawarcia sojuszu obu państw przeciw Szwecji.

Władysław IV nie był zadowolony z traktatu polanowskiego i uważał, że rekompensata za rezygnację z tytułu carskiego jest niewystarczająca – ale finał wojny moskiewskiej był największym sukcesem militarnym jego panowania. Z kolei historycy rosyjscy piszą o „katastrofie smoleńskiej”. W rzeczywistości Polacy nie wykorzystali zwycięstwa, choć Księstwo Moskiewskie równoległe z kampanią na zachodzie było wówczas zagrożone na południu, a czambuły tatarskie podchodziły pod stolicę.

Warunki pokoju polanowskiego, które mogły być znacznie gorsze dla Moskwy, świadczyły o strategii moskiewskiej polityki zagranicznej. Dyplomaci moskiewscy zgodzili się na (nieuniknione wobec klęski militarnej) straty terytorialne, odrzucali natomiast konsekwentnie wszelkie propozycje, które mogły wpłynąć na zmianę charakteru państwa moskiewskiego w zakresie samodzielnego, monopolu wyznaniowego Cerkwi prawosławnej i obyczajowości.

U. Augustyniak, *Historia Polski 1572-1795*, Warszawa 2008, s. 637-638.

Źródło nr 2:

Z carskiej gramoty adresowanej do wojewody miasta Toropiec z poleceniem zbierania informacji o wydarzeniach w Rzeczypospolitej

11 marca 1638

Kiedy [...] kupcy z Toropca na mocy rozejmu dla kramarzenia jeździć zaczął do kraju litewskiego, ty będziesz kupcom tym polecał na osobności, ażeby, przebywając w kraju litewskim [...], dowiadawali się o wszystkich zajęciach: w jakim grodzie teraz król polski¹ [przebywa] [...], i czy posłów naszych [...] z honorem król polski przyjął [...], i czy u króla polskiego z bratem jego Kazimierzem² nie ma jakiejś niezgody, i czy nie chcą obrać Kazimierza królewicza na szwedzkie królestwo³; i zaraz po zimie w jakich grodach u króla i u panów radnych⁴ sejm się odbył, i co na sejmie umyślili; i czy od sułtana tureckiego i cara krymskiego u króla litewskiego poselstwo bywa, i czy będzie, i z czym ono [przebywa], i czy nie oczekuje się od tureckiego lub krymskiego [cara] najścia na państwo moskiewskie i na ziemię litewską; a co zaś tyczy się wiary chrześcijańskiej, to co u Polaków z Czerkasami⁵ i Białorusinami; i w obecnym 146 roku⁶, jak tam [się wiedzie] hetmanowi Potockiemu i Polakom, i czy wiadomym jest, że Czerkasów pobił i czerkaskie grody spalił [...]; i czy nie ma gdzie na ziemi litewskiej zebranych jakich ludzi najemnych⁷ z kraju moskiewskiego, i czy będą, i w jakim celu tam zebrani najemni z kraju moskiewskiego?

Акты Московского государства, изданные Императорской академией наук, т. 2: Разрядный приказ. Московский стол. 1635-1659, Санкт-Петербург 1894, s. 49.

¹ Władysław IV – panował w latach 1633-1648.

² Przyszły polski król Jan Kazimierz – panował w latach 1648-1668.

³ Rządzący w Polsce przedstawiciele szwedzkiej dynastii Wazów pretendowali również do tronu szwedzkiego.

⁴ Najwyżej postawieni i najbardziej wpływowi wielmożowie, członkowie senatu.

⁵ Kozacy ukraińscy.

⁶ 1638 r.

⁷ Najemników wojennych.

Źródło nr 3:
Z carskiej gramoty adresowanej do wojewody Putywła,
księcia J. A. Dołgorukiego, z poleceniem wpuszczenia
na Don kupców z Rzeczypospolitej

¹ Tu: proch.

15 maja 1646

Kiedy do ciebie ta nasza gramota dotrze, ty kupców polskich i litewskich z chlebem i wszelkimi zapasami, i z zielem¹, i z ołowiem na sprzedaż na Don wpuścisz i dasz im od siebie przejezdne gramoty, ażeby ich z tymi zapasami, i z zielem, i z ołowiem na Don wpuszczali wszędzie bez żadnego zatrzymania, ażeby im nigdzie bez powodu zatrzymania i przeszkody nie czynili. Ale wina z tymi kupcami polskimi i litewskimi nie zga-dzaj się przepuszczać.

Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, в 3 т., т. 1: 1620-1647 годы, Москва 1953, s. 423.

Źródło nr 4: Relacje Sebastiana Cefalego¹

Lud kozacki pochodzący od dawnych Getów rozsiadł się szeroko po obu stronach Dniepru od Litwy aż do Morza Czarnego i Tatarów Budziackich, od granic Moskwy i Tatarów Perekopskich do Wołynia, Podola i Multan², zajmując całą przestrzeń znaną pod imieniem Ukrainy. Był to kraj najpiękniejszy z całej Polski przed powstaniem Kozaków, mający wielu zamożnych panów i bogatych starostw, teraz nie tylko prawie całkiem zniszczony, ale pograniczne prowincje, Wołyń, Podole, Ruś Czarna, przed tem bardzo ludne i bogate, są zupełnie spustoszone. Ucierając się ustawicznie z pobliskimi Tatarami lud ukraiński z przyrodzenia bitny bardziej się jeszcze wyćwiczył w wojennem rzemiośle, a poznawszy swe siły, niecierpliwie znosił jarzmo, które dźwigał od urodzenia, a które przepych i wyniosłość panującej szlachty cięższe jeszcze czyniła.

Na mocy dawnego prawa lub zwyczaju Kozacy obowiązani byli dostawić na usługę Rzplitej pewną liczbę ludzi do boju, która w początkach nie przechodziła 4000. Ci zwani rejestrowi pobierali przez czas wojny płacę ze skarbu publicznego, a powróciwszy do domu wolni byli od wszelkich ciężarów. Co było zrazu obowiązkiem, zamieniło się z czasem na przywilej. Kozacy zasmakowawszy w życiu wojskowym, nie tylko nie chcieli wracać do roli, lecz żwawsza w registr nawet niezapisana młodzież biegła, żeby w domu nie pracować, ochoczo na wojnę, a nie znalazłszy miejsca między swoimi, wchodziła do szeregów wojska polskiego, tak iż mało co przed buntem Chmielnickiego, prócz Kozaków rejestrowych, było ich więcej w wojsku polskim niż samych Polaków.

Kozacy mają swego wodza, zwanego hetman zaporoskiego wojska, który dawniej niższy był w godności od każdego pułkownika polskiego. Ale najwyższa władza i komenda nad nimi była w rzeczy samej w ręku dwóch komissarzy polskich wyznaczanych przez hetmana, który tym sposobem wynagradzał walecznych żołnierzy lub swych faworytów. Jedną z przyczyn ogólnego powstania była chciwość tych komissarzy, na którą wściekali się ze złości ci biedni ludzie, widząc się być zawsze wystawieni na oczywiste niebezpieczeństwa, gdy tym czasem komissarze zbierali dla siebie większą część zdobyczy i żołdu. Kiedy Chmielnicki rozwinął chorągiew buntu, wszyscy prawie chłopci w tamtych prowincjach porwali się do broni, pozabijali swych panów i złączyli się z wojskiem zaporoskim, którego liczba niezmiernie przez to urosła. Zaczem poszło, że pierwszą ugodą pod Zborowem musiano zezwolić na 40 000 rejestrowych Kozaków, dla tego, że ci którzy dawniej służyli w wojsku polskim, a na powrót do niego przyjęci być nie mogli, nie chcieli porzucić rzemiosła wojskowego, jako też ci, którzy z wsi panów swoich pouchodzili, wzbraniali się powrócić pod dawne jarzmo, a najbardziej dla tego, że niedowierzając Polakom, chcieli mieć znaczne siły i rozłożyć się po całej Ukrainie. Otrzymali także wiele przywilejów dla swego hetmana z całkowitem uchyleniem władzy komissarzów. Później chociaż byli kilka razy zniesieni przez naszych, nie można jednak było zmniejszyć liczby rejestrowych Kozaków jak do 25 000, którą im przyobiecano powtórna ugodą pod Białocerkwią. Dziś część Kozaków oderwała się od Polski i poddała Moskwie³, druga pod wodzę Tetery⁴ powróciła do posłuszeństwa, i ci są zupełnie wolni.

¹ Sebastian Cefali – włoski prawnik, sekretarz Jerzego Sebastiana Lubomirskiego, marszałka koronnego i hetmana polnego koronnego.

² Multany (staropolski, obecnie: Muntenia) – wschodnia część Wołoszczyzny. Na tym terenie położony jest Bukareszt.

³ Relacja została spisana w roku 1665.

⁴ Paweł Tetera (właściwie Paweł Morzkowski) – hetman kozacki w latach 1663-1665.

Źródło nr 5:

Carstwo Rosyjskie i Rzeczpospolita od wojny o Smoleńsk (1632-1634) do pokoju Grzymułtowskiego (1686) – fragment dotyczący ugody w Perejaśławiu

W Moskwie dojrzywało zrozumienie dla potrzeby wykorzystania sytuacji politycznej. Porozumienie rosyjsko-kozackie zostało zawarte w Perejaśławiu 8 (18) stycznia 1654 r. Starszyzna kozacka wyraziła zgodę na poddanie się Kozaków pod władzę cara. Akt ten został poparty przysięgą mieszczan i kozaków poszczególnych pułków, która została złożona carowi w obliczu posłów moskiewskich. W marcu poselstwo kozackie w Moskwie opracowało wraz z bojarami warunki poddaństwa – Ukraina kozacka w składzie Rosji miała zagwarantowaną szeroką stanową oraz ustrojową autonomię. Oznaczało to zerwanie wieczystego pokoju z Rzeczpospolitą z 1634 r. oraz umiędzynarodowienie prowadzonej od 1648 r. wojny domowej. Z czasem Ukraina kozacka została wcielona do Rosji.

A. M. Stasiak, K. A. Koczegarow, „Carstwo Rosyjskie i Rzeczpospolita od wojny o Smoleńsk (1632-1634) do pokoju Grzymułtowskiego (1686)”.

Źródło nr 6:

Fragment artykułów, uzasadniających korzyści płynące z pokoju i sojuszu Rosji z Polską, wyłożonych przez ruskiego dyplomata A. Ł. Ordina-Naszczokina litewskiemu kanclerzowi K. Pacowi

10 kwietnia 1663

Smoleńsk, co w czasach zniszczenia moskiewskiego¹ za sprawą wojny do Państwa Polskiego był przyłączony, ze wszystkimi grodami siewierskimi po dawnemu wiecznym pokojem z Państwem Moskiewskim zostanie połączony. I tylko gdy wojna ucichła, pokój² ustanowiono między tymi dwoma państwami, ale przymierza wiecznego o pomocy wzajemnej od cudzych nieprzyjaciół nie dopełniono. I przez to liczne spory i wojny krwawe prowadzono i, nie zniósłszy zniewag wielu i obrazy, gorycz w Wielkiej Rosji w kolejnych grodach zapanowała, za co i krew wielu przelewało. A dzisiaj z pomocą wszechwładnego Boga i zgodnie z jego świętą wolą, obelżywy miecz przyjdzie nam odłożyć, by nigdy krew nie została już przelana i będzie ta ziemia siewierska ze Smoleńskiem po dawnemu do Wielkiej Rosji pokojem przyłączona. A w przyszłości wszelkich sporów dzielących wystrzegać się, uczynić wieczne przymierze nierozzerwalnym. [...]

2. A kiedy te dwa państwa – Wielka Rosja i Korona Polska – w przymierzu się połączą, mogą za przestępstwa i niestałość szwedzką, każde dla swojego państwa, za szkody swoje prawem poselskim i rozważą chrześcijańską bez miecza odebrać i wziąć co swoje [...].

3. Przecież Korona Polska, połączona przymierzem z Wielką Rosją, otrzyma pomoc i przychody wielkie w swoich krajach od Wołoszan³, i od Muntian⁴, i od ziemi siedmiogrodzkiej⁵. Usłyszysz Turek o przymierzu między tymi wielkimi państwami, nie będzie już sobie rościł praw do tych ziem. I [...] ustaną groźby wojenne od Turka i będzie [on] skłonny w sąsiedztwie wojnę swoją odłożyć.

4. Przecież Korona Polska, połączona przymierzem z Wielką Rosją, od chana stanie się swobodną, ze strony którego za przyzwoleniem bożym pomoc w tych wojnach otrzymywała [...] i za co chan skarb wielki, mówią, wziął od Korony Polskiej. Usłyszysz chan o przymierzu między dwoma państwami, porzuci swoje wielkie zakusy, i rad będzie bez szkody przyjaźń podtrzymywać, i daleki od wszelkiego lęku przed przymierzem tych dwóch państw pozostanie.

И. В. Галактионов, *К истории Андрусовского перемирия 1667 г.*, „Исторический архив”, № 6 (1959), s. 84-85.

¹ Okres smuty.

² Rozejm w Dywilinie – 1618 r.

³ Mołdawianie.

⁴ Wotosi.

⁵ Transylwania.

Źródło nr 7: Rozejm andruszowski z roku 1667 – fragmenty

Art. 3

A które horody¹ i ziemie² w tej przeszłej wojnie są od Korony Polskiej i W[ielkiego] Ks[ięstwa] L[itewskiego] zawojowane i zostają pod władzą i w dzierżeniu Je[go] Car[skiego] W[ieliczestw]a³, to jest Smoleńsk ze wszystką siewierską ziemią, z horodami i ujazdami⁴, które z tego kraju od witebskiego, połockiego, i od Inflant, i od lucińskiego ujazdu do Smoleńska, jako to: Dorohobuż, Newel, Siebierz, Krasne, także i Wieliż, lubo z dawna do w[ojewó]dztwa witebskiego należące, i z swojemi miejscami i ujazdami. A z drugiego kraju, gdzie są siewierskie horody, około Czernichowa, wszystkie horody i ziemie, jakimikolwiek nazwiskami i uroczyściami nazwane, zostawać mają wszystkie w stronie Je[go] Car[skiego] W[ieliczestw]a. A w stronie Je[go] Kr[ólewskiego] W[ieliczestw]a⁶, od Dniepru, co pod Kijowem, i przez wszystkie⁷ ten kraj do putywskiej granicy, żadnego horoda ani miasta ani włości w władze przez terażniejsze przymierne lata⁸ od terażniejszego czasu i dnia należeć nie będzie; nie przechodząc jednak granic w[ojewó]dztw połockiego, witebskiego i mściśławskiego, także i powiatów orszańskiego, mozyrskiego, rzeczyckiego i brasławskiego, także inflantskiej granicy, tak jako się w sobie te granice w dawnym swym ograniczeniu przed wojną miały, i ze wszystkimi ujazdami, wsiami i włościami, z obu stron rzek Dniepra i Dźwiny i innych będącemi, do tychże w[ojewó]dztw i powiatów, które w dzierżeniu Je[go] Kr[ólewskiego] W[ieliczestw]a i Rz[eczy]p[ospolitej] zostają należącymi, wyjąwszy Wieliża, który dla pokoju świętego od w[ojewó]dztwa witebskiego odłączony i w stronę Je[go] Car[skiego] W[ieliczestw]a tym traktatem do lat przymiernych zostawiony jest. A wzníž Dniepra, co się mianują Zaporohy i tameczni⁹ kozacy, w jakich oni tam obronach, ostrowach i siedliskach swoich żyją, mają być w posłuszeństwie, pod obroną wysoką, i na spólną obudwu Gospodarów¹⁰ Wielkich usługę, od następujących, czego Boże uchowaj, bissurmańskich sił¹¹. [...]

Art. 30

Także między nami umówiono, iż po przyjeździe naszym, do oboich Wielkich H[ospo]darów naszych z tym terażniejszym postanowieniem i utwierdzonym pokojem ciż posłowie wielcy, którzy z potwierdzonemi hramotami¹² na obie strony do Wielkich H[ospo]darów posłani będą, mając mieć zupełną moc do traktowania i utrzymania obojej Ukrainy i Zaporoha i namówienia sposobu spólnej pomocy, tak przeciwko Chanowi krymskiemu i Ordzie¹³, jako i przeciwko Cesarzowi tureckiemu¹⁴, gdyby ukraińskich kozaków spólnemi wojskami swemi do swego posłuszeństwa i hołdowania przymuszać mieli; i o innych dziełach, które by do gruntownego bezpieczeństwa i ku pożytkom tych oboich państw i do pomnożenia miłości ku sobie braterskiej obudwu naszych Wielkich H[ospo]darów należały.

F. Kluczycki, *Pisma do spraw i wieku Jana Sobieskiego*, t. 1, cz. 1, Kraków 1880, s. 567-568, 580-581.

¹ Miasto z zamkiem (nazwa zapożyczona z języka ruskiego).

² Lokalna jednostka administracyjna.

³ Tytuł władców moskiewskich. Tu odnosi się do Aleksego I Michajłowicza (1645-1675).

⁴ Przeszarżała forma przymiotnika „wszystkie”.

⁵ Lokalna jednostka administracyjna.

⁶ Tytuł władców polskich (zapożyczony z języka ruskiego). Tu odnosi się do Jana II Kazimierza (1648-1668).

⁷ Cały.

⁸ Lata, w których obowiązuje przymierze, czyli rozejm pomiędzy Rzeczpospolitą a Rosją.

⁹ Tamejsi.

¹⁰ Władca (nazwa zapożyczona z języka ruskiego).

¹¹ Oznacza siły państw muzutmańskich tego regionu, tj. Imperium Osmańskiego i Chanatu Krymskiego.

¹² Oficjalny dokument.

¹³ Chanat krymski był jednostką polityczną, która powstała na Krymie w XV w. jako jeden ze spadkobierców Złotej Ordy. Od 1478 r. znajdowało się pod zwierzchnictwem Imperium Osmańskiego.

¹⁴ Tu odnosi się do władców (sultanów) Imperium Osmańskiego.

Mapa: Rzeczpospolita w XVII wieku

Źródło nr 8:

Opis wjazdu w 1683 roku do Warszawy posłów [ruskich]
– okolicznego I. I. Czaadajewa i diaka Ł. T. Gołosowa.
Fragment sprawozdania poselskiego

¹ Strug (ros., staroruski) – rodzaj łodzi, wykonanej z wystruganych desek.

² Czerdak (ros.) – rodzaj werandy budowanej na dachach domów na Wschodzie.

Marca dnia 23 wielcy i pełnomocni posłowie przybyli pod Warszawę do Pragi. [...]

Marca dnia 27 do wielkich i pełnomocnych posłów w Pradze przybył przystaw Gawriło Czerkies i rzekł, że według ukazu jego królewskiej mości dla przeprawy przez Wisłę przysłane zostały przez jego królewską mość dla nich, wielkich i pełnomocnych posłów, dwa strugi¹ i łódki pod konie, a na drugim Wisły brzegu posłańcy z kareta² jego królewskiej mości spotkania ich, wielkich i pełnomocnych posłów, oczekują, i żeby wielcy i pełnomocni posłowie zechcieli wsiąść do strugów.

I wielcy i pełnomocni posłowie, naradzając się poselskim zwyczajem, przeprowili się przez Wisłę w królewskim strugu. A strug ten był malowany złotem i farbami, a pośrodku niego przygotowany był czerdaczek², pokryty ciemnoczerwonym suknem, a w czerdaczku na ławie posłane było łożo, na którym siedzieli wielcy i pełnomocni posłowie [...].

I kiedy wielcy i pełnomocni posłowie przez Wisłę się przeprowili, powitali ich Andrzej Modrzejewski, podskarbi nadworny koronny, i Marcin Tyszkiewicz, krajczy Wielkiego Księstwa Litewskiego, którzy ich, wielkich i pełnomocnych posłów, na brzegu z kareta² jego królewskiej mości oczekiwali [...].

I wielcy i pełnomocni posłowie [...], powitawszy tych, którzy wyszli im naprzeciw, zasiedli do karety, a siedzieli na większym miejscu okoliczny i dumny szlachcic, a diak i oczekujący ich naprzeciwko [...]. A przed nimi, wielkimi i pełnomocnymi posłami, jechali królewskiej mości szlachcice i tłumacz, i poddiaki, dalej komitet powitalny, dzieci senatorskie i wielu urzędników, uzbrojone kompanie, dowódcy z rajtarami, a za kareta² jechali usłużni im ludzie. A na ulicach, którymi jechali od przeprawy do poselskiego pałacu, stała piechota królewska i senatorska z dowódcami, z chorągwiami i z uzbrojeniem, i mieszczanie warszawscy różnych rang z chorągwiami i także z uzbrojeniem.

A miejsce zakwaterowania wielkich i pełnomocnych posłów znajdowało się za Krakowskim Przedmieściem w pałacu referendarza koronnego Jana Krasinśkiego, a wysiadłszy z karety [...], odprowadzali wielkich i pełnomocnych posłów podskarbi i krajczy [...] do izby. I odjechali, żegnając się z wielkimi posłami.

Российский государственный архив древних актов, ф. 79, оп. 1, кн. 208, л. 27 об. – 32.

Źródło nr 9: O traktacie Grzymułtowskiego

Pokój został zawarty 6 maja 1686 roku. Od nazwiska głównego negocjatora, wojewody poznańskiego Krzysztofa Grzymułtowskiego, nazwano go traktatem Grzymułtowskiego. Oba państwa obiecały sobie przymierze przeciw Turkom i Tatarom, Rzeczpospolita zrzekła się praw do Kijowa i do ziem, które Moskwa przejęła na mocy traktatu andruszowskiego. Zastrzeżono prawa i wolności prawosławia, którego gwarantem i protektorem stał się car.

Pokój zawarli Zwycięzcy przed pięćdziesięciu laty i przed pięćdziesięciu laty Zwycięzcy. Moskwa i Rzeczpospolita Obojga Narodów. Szły innymi drogami.

H. Wisner, *Król i car. Rzeczpospolita i Moskwa w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1995, s. 128.

Źródło nr 10:
Oblężenie Smoleńska w latach 1632-1634

Źródło: Wikipedia.

Źródło nr II:
Umocnienia Smoleńska z początku XVII wieku

Źródło: Wikipedia.

Źródło nr 12:
Kapitulacja Michała Szeina pod Smoleńskiem

Źródło: Wikipedia.

Źródło nr 13:
Kozacy piszą list do sułtana (obraz pędzla Ilji Riepina)

Źródło: Wikipedia.

Ilja Riepin (1844-1930) – słynny rosyjski malarz, autor obrazów realistycznych, portretów i płócien historycznych przedstawiających ważne wydarzenia z dziejów Rosji.

Źródło nr 14:
Bohdan Chmielnicki i Tuhaj-bej pod Lwowem
(na obłoku św. Jan z Dukli), (obraz pędzla Jana Matejki)

Źródło: Wikipedia.

5 A

Arkadiusz M. Stasiak, Boris Nosow

Imperium Rosyjskie i rozbiory Rzeczypospolitej

Kluczowe znaczenie dla relacji Imperium Rosyjskiego ze szlachecką Rzeczpospolitą na początku drugiej połowy XVIII w. miały następstwa wojny siedmioletniej (1756-1763) i przewrotów petersburskich. W wyniku tych wydarzeń Rosja zerwała z polityką antypruską, a jednocześnie wycofała się z koalicji z Austrią. Europejskie siły skupiły się w tym czasie wokół dwóch sojuszy – „północnego”, któremu przewodziła Rosja, oraz „południowego”, którego oś tworzyło porozumienie francusko-austriackie. Sojusz północny, budowany według pomysłu rosyjskiego ministra spraw zagranicznych Nikity Iwanowicza Panina, opierał się na współpracy Prus, Rosji i Danii oraz w luźniejszy sposób – Anglii. W praktyce głównym sojusznikiem Rosji pozostały Prusy. Zasadniczymi celami polityki zagranicznej Imperium Rosyjskiego, kierowanej przez Panina, były zdominowanie Rzeczypospolitej, wzmocnienie wpływów rosyjskich w Szwecji i doprowadzenie do ostatecznej klęski Turcji. W nowej sytuacji ważne było także to, że prawosławna Rosja skupiała wokół siebie kraje protestanckie, a znajdująca się na styku dwóch sojuszy (północnego i południowego) Rzeczpospolita była państwem katolickim, tak jak antagonistyczne – wobec Imperium Rosyjskiego – Francja i Austria. W polityce Moskwy szlachecka Rzeczpospolita była biernym podmiotem geopolitycznym.

Zamiarem imperatorowej Katarzyny II było uczynienie z Rzeczypospolitej politycznego satelity, użytecznego w planowanej wojnie z Turcją. Zamyśl ten można było zrealizować, osadzając na tronie państwa polsko-litewskiego króla całkowicie zależnego od Rosji. Polityka ta była sprzeczna z planem Prus, które dążyły do utrzymania Rzeczypospolitej w stanie anarchii i liczyły na aneksję Prus Królewskich w chwili rozpadu terytorialnego państwa polsko-litewskiego.

Po śmierci króla polskiego Augusta III Wettina Rosja poparła jako kandydata do tronu Stanisława Antoniego Poniatowskiego, blisko związanego ze stronnictwem politycznym „Familia”, frakcją reformatorską, współpracującą z Rosją. Jednak związki przyszłego króla Stanisława Augusta z Imperium Rosyjskim były znacznie bardziej ścisłe. Poniatowski odbył edukację domową pod kierunkiem między innymi rosyjskiego ambasadora Hermana Karla von Keyserlinga. W końcu czerwca 1755 r. Stanisław Antoni Poniatowski przybył do Petersburga i objął stanowisko sekretarza Charlesa Williamsa, mianowanego posłem angielskim w stolicy Imperium Rosyjskiego. W październiku tegoż roku Poniatowski nawiązał romans z wielką księżną Katarzyną (Zofią) Anhalt-Zerbst, przyszłą carycą Katarzyną II. Już wtedy Katarzyna obiecała kochankowi poparcie w staraniach o polską koronę. W wyniku dworskich intryg, w lipcu 1756 r. Poniatowski musiał opuścić Petersburg. Do stolicy Imperium Rosyjskiego powrócił jako poseł saski, pełniąc tę funkcję od 3 stycznia 1757 do 14 sierpnia 1758 r.

Cesarzowa Katarzyna II poparła kandydaturę Poniatowskiego do tronu polskiego jako pretendenta *dogodnego* oraz *użytecznego* dla Rosji i uzyskała zgodę na tę propozycję od króla pruskiego Fryderyka Wielkiego. Caryca zakładała całkowitą uległość Poniatowskiego wobec jej polityki. Wybrany królem polskim przez zgromadzoną na polu elekcyjnym szlachtę (obradującą pod wężłem konfederacji generalnej zawiązanej na sejmie konwokacyjnym) w obecności wojsk rosyjskich 7 września 1764 r. Stanisław August koronował się w dzień św. Katarzyny, patronki jego protektorki, nie – jak dotąd czynili władcy polscy – w Krakowie, ale w War-

szawie. Rozpoczęło się panowanie króla, który korzystał z rosyjskiej protekcji, zasileków pieniężnych i demonstracyjnego, wojskowego poparcia.

Kryzys polityczny zakończony pierwszym rozbiorem Rzeczypospolitej został zapoczątkowany tzw. sprawą dysydentów. Katarzyna II zażądała przywrócenia w Rzeczypospolitej równouprawnienia politycznego szlachty ewangelickiej i prawosławnej z uprzywilejowaną dotąd pozycją szlachty katolickiej. Pod osłoną wojsk rosyjskich w marcu 1767 r. została zawiązana konfederacja dysydentów – dokonano tego w porozumieniu z przywódcami dawnego stronnictwa republikańsko-saskiego, czyli polską opozycją. Działania te były formą nacisku na króla i Familię, a także na siły dążące do reform państwa i próbujące się uniezależnić od rosyjskiej protekcji. Opozycjoniści zawiązali lokalne konfederacje, zjednoczone w maju 1767 r. w konfederację generalną w Radomiu pod hasłami obrony wiary, ale i powstrzymania absolutystycznych dążeń króla. Przywódcy konfederacji prosili Katarzynę II o zagwarantowanie ustroju Rzeczypospolitej i przyjęli rosyjskie żądania w sprawie szlachty ewangelickiej i prawosławnej.

Jednakże jeszcze w tym samym roku opozycjoniści zbuntowali się przeciwko dyktatowi Rosji. Na ten bunt odpowiedział ambasador rosyjski w Warszawie Nikołaj Repnin rozkazem porwania i wywiezienia w głąb Rosji senatorów, przywódców opozycji (doszło do tego w nocy z 13 na 14 października 1767 r.): biskupa krakowskiego Kajetana Sołtyka, biskupa lwowskiego Józefa Andrzeja Załuskiego, hetmana polnego koronnego, a zarazem wojewody podolskiego Wacława Rzewuskiego oraz jego syna Seweryna Rzewuskiego – posła. Porwani byli wtajemniczeni w plan powołania konfederacji antyrosyjskiej. Aresztowanie senatorów, zgodnie z planem Repnina, spacyfikowało sejm polski, który zgodził się na wyłonienie delegacji i z góry zobowiązał się do przyjęcia wszystkich przedstawionych przez ambasadora rosyjskiego uchwał. Sejm delegacyjny przyjął tzw. prawa kardynale, zbiór zasad ustrojowych gwarantujących szlachcie: wolną elekcję, utrzymanie *liberum veto* na sejmach, prawo wypowiedzania posłuszeństwa królowi, wyłączność szlachty w sprawowaniu urzędów i posiadaniu dóbr ziemskich. Konstytucje sejmu delegacyjnego z lat 1767-1768 zostały objęte gwarancjami przez Katarzynę II. Dzięki temu Rosja zyskała pełną kontrolę nad ustrojem państwowym Rzeczypospolitej, każda jego zmiana wymagała bowiem zgody gwarantki. W ten sposób Polska stała się nie tylko faktyczną, ale i formalną wasalską Imperium Rosyjskiego.

Mimo tych działań do zawiązania antyrosyjskiej i antykrólewskiej konfederacji doszło w lutym 1768 r. w miasteczku Bar. Konfederaci tworzyli rodzaj pospolitego ruszenia, z którym 20-tysięczny korpus wojska rosyjskiego umiał sobie poradzić bez trudu, ale nie mógł rozprawić się z działalnością partyzancką w skali kraju. Ruch barski został wsparty politycznie i finansowo przez Francję. Dyplomacja wersalska doprowadziła także do tego, że 6 października 1768 r. Turcja wypowiedziała wojnę Rosji.

Sukcesy Rosji w wojnie na Bałkanach wywoływały zaniepokojenie innych mocarstw europejskich, szczególnie Prus i Austrii. Niepokój ten doprowadził w Wiedniu i w Berlinie do porozumienia między dwoma dworami. Miało ono skłonić Rosję do pokojowego uregulowania sprawy wschodniej. W tym czasie Fryderyk II wystąpił z pomysłem uspokojenia sytuacji w Europie kosztem Rzeczypospolitej. Król Prus sformułował ten plan w nocy do Katarzyny II z 1769 r. Rosja – w zamian za

powstrzymanie ofensywy na Bałkanach – miała otrzymać nabytki w postaci ziem z terytorium państwa polsko-litewskiego, a do rozbioru miały przyłączyć się Prusy i Austria. Pierwsze, precedensowe działania zmierzające do rozbiorów podjęła Austria cesarzowej Marii Teresy i Józefa II. Aneksje strony austriackiej objęły Spisz, zajęty w 1769 r., a także starostwa podgórskie (sądeckie, nowotarskie i czorsztyńskie), zajęte rok później. (**Źródło nr 1:** Relacja ambasadora rosyjskiego w Wiedniu; **Źródło nr 2:** U. Augustyniak, *Historia Polski 1572-1795*).

Katarzyna II ciągle wahała się między koncepcją protektoratu nad Rzeczypospolitą, forsowaną przez Panina, a planem rozbiorowym, który popierały koterie Czernyszewów i Orłowów. Ostateczna decyzja została podjęta na początku 1771 r., kiedy podczas wizyty w Petersburgu brata króla Prus, księcia Henryka Hohenzollerna, imperatorowa w nawiązaniu do zaborczych działań Austrii miała powiedzieć: *Jeśli oni biorą, to dlaczego nie mają brać wszyscy*. Tym samym zapadła decyzja o rozbiorze Rzeczypospolitej. (**Źródło nr 3:** Tajna depesza Fryderyka II; **Źródło nr 4:** Depesza Nikity Iwanowicza Panina).

Jeszcze wiosną 1771 r. Panin podjął próbę spacyfikowania konfliktu domowego w Rzeczypospolitej i wysłał do Warszawy kolejnego ambasadora – Kaspara Salderna. Po niepowodzeniu tej misji, w kwietniu 1771 r. Rosja podjęła rokowania rozbiorowe z Austrią i Prusami. Plan polityki rosyjskiej nadal przewidywał sprawowanie protektoratu w Rzeczypospolitej, a w związku z tym, że przyjęto zasadę równorzędności udziałów w rozbiorze, Rosja przedstawiła niewielkie roszczenia względem ziem Rzeczypospolitej. Inaczej było z Prusami i Austrią, których żądania terytorialne były bardzo rozległe. Fryderyk II szczególnie zabiegał o zajęcie Gdańska, ale dezyderat ten spotkał się ze zdecydowanym sprzeciwem Katarzyny II.

Wydarzenia, jakie miały miejsce w tym czasie w Rzeczypospolitej, przede wszystkim porwanie króla przez oddział konfederatów 3 listopada 1771 r., nie miały już wpływu na decyzje rozbiorowe¹.

Najpierw do porozumienia doszły Rosja i Prusy, które 17 lutego 1772 r. podpisały układ w Petersburgu. Sprzeciw Fryderyka II wobec austriackiego planu oddania Austrii, należącego do Prus, Śląska ostatecznie skłonił państwo Habsburgów do udziału w rozbiorze Rzeczypospolitej. 5 sierpnia 1772 r. zawarto w Petersburgu traktaty rozbiorowe. (**Źródło nr 5:** Manifest Katarzyny II). W historiografii uznaje się, że najcenniejszy łup, z gospodarczo znaczącym ujściem Wisły, zagarnęły Prusy. Austria zajęła tereny gęsto zaludnione, w tym ośrodek handlowy, jakim był Lwów, a także kopalnie soli w Wieliczce. Tymczasem Rosja zajęła tereny rozległe, ale słabo zasiedlone i równie słabo rozwinięte cywilizacyjnie. (**Mapa:** Rozbiory Rzeczypospolitej). Prusy i Austria – wbrew zaborczym ustaleniom – przesuwały granice dalej w głąb państwa polskiego, działania te powstrzymała jednak interwencja strony rosyjskiej.

18 września 1772 r. Rosja, Austria i Prusy notyfikowały Polsce fakt rozbioru. (**Źródło nr 6:** Deklaracja Katarzyny II i współrozbiorców). Zwołany w kwietniu 1773 r. celem zawarcia traktatów cesyjnych sejm, tzw. sejm rozbiorowy, powołał z inicjatywy nowego ambasadora rosyjskiego Ottona von Stackelberga nieznaną

¹ Warto wiedzieć, że porwanie króla zaplanował konfederata barski Stanisław Strawiński, przodek wielkiego rosyjskiego kompozytora, Igora Strawińskiego.

dotąd w Polsce formę rządów – Radę Nieustającą, zastępującą rady senatorskie. Rozpoczął się w Polsce okres protektoratu rosyjskiego, który trwał aż do początków Sejmu Czteroletniego. Król polski Stanisław August nazywał w tym czasie ambasadora rosyjskiego prokonsulem, dając tym samym do zrozumienia swoją podległość wobec Rosji.

W interesie Rosji było niedopuszczenie do reform Rzeczypospolitej. Ambasador Stackelberg realizował tę politykę, szachując Stanisława Augusta i jego dworskie stronnictwo sojuszami z antykrólewską, magnacką opozycją. System rządów w Rzeczypospolitej był wówczas określany jako królewsko-ambadorski. W Polsce funkcjonowały dwie partie, obydwie pozostawały pod silnym wpływem rosyjskiej dyplomacji. Pierwszą, królewską, nazywano Stackelbergowską, drugą (opozycyjną), magnacką – Potiomkinowską. Nie było to konsekwencją czy odbiciem sporów w polityce rosyjskiej, lecz z góry przyjętą taktyką.

Jedynym sposobem na wynegocjowanie zgody Katarzyny II na zreformowanie Rzeczypospolitej była w okresie współrządów królewsko-ambadorskich oferta militarne wsparcia Rosji w konflikcie z Turcją. Propozycje przymierza polsko-rosyjskiego w wojnie z Turcją w zamian za subsydia na aukcję wojska i zgodę na wzmocnienie pozycji króla w Rzeczypospolitej były przez Katarzynę II odrzucane. Celem jej polityki było wówczas zachowanie spokoju w Rzeczypospolitej, bez konieczności odwoływania się do interwencji wojsk rosyjskich. Dlatego imperatorowa nie zgodziła się na żadne zmiany ustrojowe proponowane przez polskiego króla.

U schyłku lat 80. XVIII w. doszło do nowego podziału sił w Europie – w miejsce sojuszków północnego i południowego. Tym razem Rosja znalazła się w jednym obozie razem z Austrią, Francją i Hiszpanią. Prusy natomiast weszły w sojusz z Wielką Brytanią, Niderlandami, Szwecją i Turcją.

W sierpniu 1787 r. rozpoczęła się wojna Rosji z Turcją, w lutym 1788 r. po stronie tej pierwszej do wojny przystąpiła Austria. Dodatkowo w lipcu 1788 r. wojnę Rosji wypowiedziała Szwecja. W tej sytuacji Rzeczpospolita zamiast pozostawać biernym sojusznikiem Rosji wybrała przymierze z przeciwnikiem dworów cesarskich – z Prusami. Celem prowadzonej przez nie polityki była terytorialna rekompensata za wsparcie Rzeczypospolitej w odzyskaniu zagarniętej przez Austrię Galicji i wyswobodzeniu się spod rosyjskiej dominacji. Tą rekompensatą miały być Gdańsk, Toruń i część Wielkopolski. Mimo tych żądań obradujący w Warszawie od 6 września 1788 r. sejm (nazywany Sejmem Czteroletnim) stał się forum zbliżenia polsko-pruskiego o charakterze antyrosyjskim. Nastawiony antyprusko Stanisław August już od pierwszego dnia obrad ostrzegał przed zerwaniem z Rosją. Jednak kierowany przez opozycję (tzw. stronnictwo patriotyczne, któremu przewodzili Ignacy Potocki oraz Adam Kazimierz Czartoryski) parlament wybrał przymierze z Prusami i zniósł Radę Nieustającą oraz zerwał gwarancje rosyjskie dla ustroju Rzeczypospolitej.

W wyniku narastających nastrojów antyrosyjskich sejm podjął decyzję o zamknięciu granicy dla rosyjskich wojsk oraz zażądał ewakuacji magazynów zbożowych, usytuowanych na pograniczu. Były to działania dywersyjne wobec Rosji, z którą Rzeczpospolita miała przecież zawrzeć przymierze.

Rosja nie podejmowała działań w Rzeczypospolitej, ponieważ prowadziła kampanię przeciw Turcji. Wydawało się, że państwo polsko-litewskie zrzuciło rosyjską dominację.

Pokój zawarty przez Rosję z Turcją 9 stycznia 1792 r. (29 grudnia 1791 r.) w Jaszach oznaczał jednocześnie koniec okresu koniunktury politycznej Rzeczypospolitej. Czas ten w Rzeczypospolitej wypełniły działania Sejmu Czteroletniego, przede wszystkim uchwalenie Konstytucji 3 maja. W nowej sytuacji Rosja mogła wziąć odwet na Polsce za złamanie gwarancji, ewakuację magazynów i przymierze z Prusami, które prowadziły wobec państwa polsko-litewskiego politykę dwulicową i już w kwietniu 1792 r. ogłosiły, że nie czują się związane przymierzem z Rzeczypospolitą.

Za sprawą rewolucyjnej Francji zmieniła się też sytuacja na zachodzie Europy. Wiosną 1792 r. rozpoczęła się wojna między Francją a Austrią. Tymczasem Rosja po wycofaniu sił z frontu tureckiego była gotowa do interwencji w Rzeczypospolitej. Pretekstu dostarczyli przeciwnicy ustawodawstwa Sejmu Czteroletniego, którzy 27 kwietnia 1772 r. podpisali w Petersburgu akt konfederacji, który miał fałszywą datę: 14 maja i miejsce: pograniczne ukraińskie miasteczko – Targowica. Targowiczanie, nazywając wydarzenia z 3 maja 1791 r. rewolucyjnymi, na mocy gwarancji wezwali na pomoc wojska rosyjskie i uzyskali poparcie Katarzyny II. Interwencja rosyjska przeciw Konstytucji 3 maja rozpoczęła tzw. wojnę w obronie konstytucji. Mimo pewnych sukcesów militarnych wojska polskie były w ciągłym odwrocie. Stanisław August szybko rozpoczął pertraktacje z Katarzyną II i zaoferował następstwo polskiego tronu jej wnukowi Konstantemu. W odpowiedzi 21 lipca 1792 r. imperatorowa zażądała, aby król przystąpił do konfederacji targowickiej. Stanisław August wypełnił ten dezyderat.

Przywódca konfederacji targowickiej pozbawili króla wszelkiej władzy. Próby porozumienia Stanisława Augusta z marszałkiem konfederacji Szczęsnym Potockim nie przyniosły rezultatu.

Nie ma pewności co do tego, czy Katarzyna II, podejmując interwencję w Rzeczypospolitej, miała już plan rozbiorowy. Doświadczenia okresu Sejmu Czteroletniego pokazały, że utrzymanie dominacji w Polsce nie było łatwe, a zmiany na arenie międzynarodowej znowu mogły wywołać działania niepodległościowe Polaków. Jednak imperatorowa, w zgodzie z polityką sprzed pierwszego rozbioru, nie chciała oddawać polskich terytoriów Prusom. O decyzjach w sprawie Rzeczypospolitej rozstrzygnęły wypadki na zachodzie Europy. Wojna z Francją przybrała charakter monarchistycznej krucjaty, a antyfrancuskiej koalicji przewodziła imperatorowa. W tej sytuacji Prusy zażądały rozbioru Rzeczypospolitej, grożąc wycofaniem się z wojny z Francją.

Rozmiary drugiego rozbioru rozstrzygnęły się w rokowaniach rosyjsko-pruskich. Katarzyna II zgodziła się na rozbiór 16 grudnia 1792 r., konwencję rozbiorową podpisano 23 stycznia 1793 r. Ratyfikacji traktatu dokonał sejm zwołany do Grodna, obradujący w asyście wojsk rosyjskich od czerwca do listopada 1793 r. Drugi rozbiór państwa polsko-litewskiego, według jego inicjatorów, miał umocnić koalicję antyfrancuską, a zarazem skutecznie zapobiec próbom osiągnięcia niezależności przez Rzeczypospolitą. (**Źródło nr 7:** Motywacja dokonania drugiego rozbioru).

Zgodnie z planami strony rosyjskiej Rzeczypospolita miał się stać państwem buforowym. Słaba władza wykonawcza miała sprzyjać rządowi ambasadorskim, spra-

wowanym przez Jakoba Sieversa, posła nadzwyczajnego i ministra pełnomocnego Katarzyny II w Rzeczypospolitej.

Tę sytuację zmienił wybuch insurekcji, ogłoszonej w Krakowie przez Tadeusza Kościuszkę 24 marca 1794 r. Jeszcze zanim do tego doszło, w końcu 1793 r. został odwołany Sievers, a jego miejsce zajął generał Osip Andriejewicz Igelström, który połączył funkcję ambasadora i dowódcy stacjonującej w Polsce armii rosyjskiej. Po zwycięskiej bitwie pod Raławicami, gdzie starły się dowodzone przez Kościuszkę polskie oddziały z Rosjanami, powstanie wybuchło także w Warszawie. Powstańcy w stolicy pobili garnizon rosyjski i zajęli ambasadę. Kilka dni później do powstania doszło w Wilnie.

Rosja powstrzymywała zaborcze zapędy Prus i Austrii aż do maja 1794 r. Wtedy to do wojny przeciw Rzeczypospolitej przystąpiły Prusy, a zajęcie przez nich 15 maja Krakowa skłoniło Austrię do okupacji Sandomierza, województwa lubelskiego i ziemi chełmskiej. Działania te przyspieszyły podjęcie rokowań rozbiorowych.

Jak się wydaje, o ostatecznej rezygnacji Petersburga z systemu kurateli przesądził wybuch insurekcji. Nie bez znaczenia były także działania powstańcze w Warszawie, które odbierano jako rewolucyjne i grożące rozszerzeniem się rewolucji na wschód. W obliczu zmagania koalicji z rewolucyjną Francją mogło to mieć istotne znaczenie.

Od lipca 1794 r. wojska rosyjskie i pruskie oblegały Warszawę. Po dwóch miesiącach oblężenie zostało zwinęte. Jednak po deklaracji pokojowej, złożonej Rosji przez Turcję 8 sierpnia, z Ukrainy ruszył w kierunku Warszawy korpus wybitnego wodza, generała Aleksandra Suworowa. Aby nie dopuścić do połączenia tego korpusu z armią okupacyjną, Kościuszko opuścił stolicę, ale 10 października 1794 r. jego korpus został rozbity pod Maciejowicami. Już 4 listopada Suworow szturmem zdobył Pragę (wschodnią dzielnicę Warszawy) i dokonał rzezi ludności cywilnej.

Do porozumienia rozbiorowego trzech mocarstw doszło jeszcze przed tym wydarzeniem, 24 października 1795 r. Po podpisaniu traktatu rozbiorowego imperatorowa zażądała abdykacji polskiego króla, na którą ten zgodził się 25 listopada. Trzeci rozbiór był aktem ostatecznej likwidacji państwa polsko-litewskiego.

Rozbiory były przejawem realizmu politycznego, zjawiska znanego we wcześniejszych działaniach politycznych, ale nie na tak dużą skalę. Był to pierwszy w historii Europy przypadek całkowitej likwidacji dużego kraju o długich tradycjach państwowych. W wyniku opisanych wydarzeń zniknęło z mapy Europy państwo buforowe dzielące Rosję od niemieckich mocarstw: Austrii i Prus. Same rozbiory nie były celem polityki rosyjskiej, było nim zdominowanie całej Rzeczypospolitej.

Opracowania

- Augustyniak U., *Historia Polski 1572-1795*, Warszawa 2008.
- Bazylow L., *Historia Rosji*, t. 1, Warszawa 1983.
- Bazylow L., *Polacy w Petersburgu*, Wrocław 1984.
- Cegielski T., Kądziała Ł., *Rozbiory Polski 1772-1793-1795*, Warszawa 1990.
- Danilczyk A., *Rosja, Austria i II rozbiór Rzeczypospolitej*, [w]: *W cieniu wojen i rozbiorów. Studia z dziejów Rzeczypospolitej XVIII i początków XIX wieku*, red. U. Kosińska, D. Dukwicz, A. Danilczyk, Warszawa 2014.
- Heller M., *Historia imperium rosyjskiego*, Warszawa 2000.

- *Historia Polski 1764-1795. Wybór tekstów*, oprac. J. Michalski, Warszawa 1953.
- Kocój H., *Dyplomacja Prus, Austrii i Rosji wobec Konstytucji 3 maja 1791 roku. Zagadnienia wybrane*, Kraków 1998.
- Konopczyński W., *Geneza i ustanowienie Rady Nieustającej*, Kraków 1917.
- Kriegseisen W., *Katarzyna II jako mediewistka. Przyczynek do genezy drugiego rozbioru*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 111, nr 3 (2004).
- *Listy Stanisława Augusta z podróży do Kaniowa (1787)*, oprac. Z. Zielińska, „Kwartalnik Historyczny”, nr 4 (2003).
- Lord R. H., *Drugi rozbiór Polski*, Warszawa 1973.
- Lukowski J., *The Partitions of Poland 1772, 1793, 1795*, London–New York 1999.
- Łojek J., *Geneza i obalenie Konstytucji 3 Maja. Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej 1787-1792*, Lublin 1986.
- Michalski J., *Dyplomacja polska w latach 1764-1795*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, t. 2: 1572-1795, red. Z. Wójcik, Warszawa 1982.
- Michalski J., *Sprawa zwrotu ponadtraktatowych nabytków austriackich i pruskich po pierwszym rozbiórce*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 112, nr 1 (2005).
- Michalski J., *Stanisław August Poniatowski*, Warszawa 2009.
- Müller M. G., *Rozbiory Polski. Historia Polski i Europy XVIII wieku*, Poznań 2005.
- Rostworowski E., *Ostatni król Rzeczypospolitej. Geneza i upadek Konstytucji 3 maja*, Warszawa 1966.
- Serczyk W. A., *Katarzyna II*, Wrocław 2004.
- Serejski M. H., *Europa a rozbiory Polski. Studium historiograficzne*, Warszawa 2009.
- *Targowica i sejm grodzieński 1793 r. w relacjach posła pruskiego Ludwiga Buchholtza*, wybór i oprac. H. Kocój, Kraków 2004.
- Zielińska Z., *Stanisław August i Otto Stackelberg u progu wojny rosyjsko-tureckiej: (marzec-październik 1787)*, „Kwartalnik Historyczny”, nr 4 (2000).
- Zielińska Z., *Studia z dziejów stosunków polsko-rosyjskich w XVIII wieku*, Warszawa 2001.
- Zienkowska K., *Stanisław August Poniatowski*, Wrocław 2004.

Źródła

- Кареев Н. И., *Исторический очерк польского сейма*, Москва 1888. (Очерки из истории европейских народов, III).
- Кареев Н. И., *Польские реформы XVIII века*, Санкт-Петербург 1890. (Очерки из истории европейских народов, V).
- Носов Б. В., *Установление российского господства в Речи Посполитой 1756-1768 гг.*, Москва 2004.
- *Польша и Европа в XVIII веке: Международные и внутренние факторы разделов Речи Посполитой*, [отв. ред. Б. В. Носов], Москва 1999.
- Стегний П. В., *Разделы Польши и дипломатия Екатерины II*, Москва 2002.

5 B

Marek Chodowski

Scenariusz lekcji
dla szkoły średniej

Temat:

Rzeczpospolita a Rosja w drugiej połowie XVIII wieku w świetle źródeł. Lekcja powtórzeniowa

45 minut

Cele lekcji:

Uczeń:

- utrwała wiadomości dotyczące charakteru polityki Rosji wobec Rzeczypospolitej w XVIII w. i wskazuje na przejawy ograniczenia suwerenności państwa polskiego w tym okresie;
- zapoznaje się z ocenami historiografii polskiej i rosyjskiej dotyczącymi stosunków polsko-rosyjskich w drugiej połowie XVIII w.;
- analizuje materiały źródłowe dotyczące tematu;
- ćwiczy umiejętności budowania argumentacji historycznej i analizowania różnych rodzajów źródeł historycznych.

Metody i formy pracy:

- praca ze źródłami pisanymi i ikonograficznymi dołączonymi do scenariusza;
- praca indywidualna i w grupie.

Środki i materiały dydaktyczne:

- źródła dołączone do scenariusza;
- podręcznik używany w danej klasie.

Faza wprowadzająca

Po zakończeniu czynności organizacyjno-porządkowych, nauczyciel podaje, jaki będzie temat lekcji oraz cel zajęć i zagadnienia do powtórzenia:

- Rzeczpospolita w latach 1764-1772;
- Rzeczpospolita w latach 1773-1793;
- „Finis Poloniae” – lata 1794-1795.
- W ramach rekapitulacji wtórnej nauczyciel nawiązuje do okoliczności elekcji Stanisława Poniatowskiego i jego związków z Rosją.

Faza realizacyjna

- Nauczyciel dzieli uczniów w klasie na trzy grupy, zgodnie z przedstawionymi powyżej zagadnieniami. Każda grupa ma za zadanie przygotowanie listy prezentującej najważniejsze wydarzenia historyczne, jakie zaszły w relacjach polsko-rosyjskich w podanych przedziałach czasowych. Wybrani przez nauczyciela uczniowie relacjonują efekty pracy poszczególnych grup.
- Nauczyciel prosi o analizę rysunku satyrycznego „Sen Katarzyny”, dotyczącego polityki imperialnej Katarzyny II. Uczniowie dokonują jego analizy, odpowiadając na pytania (karta pracy nr 1).

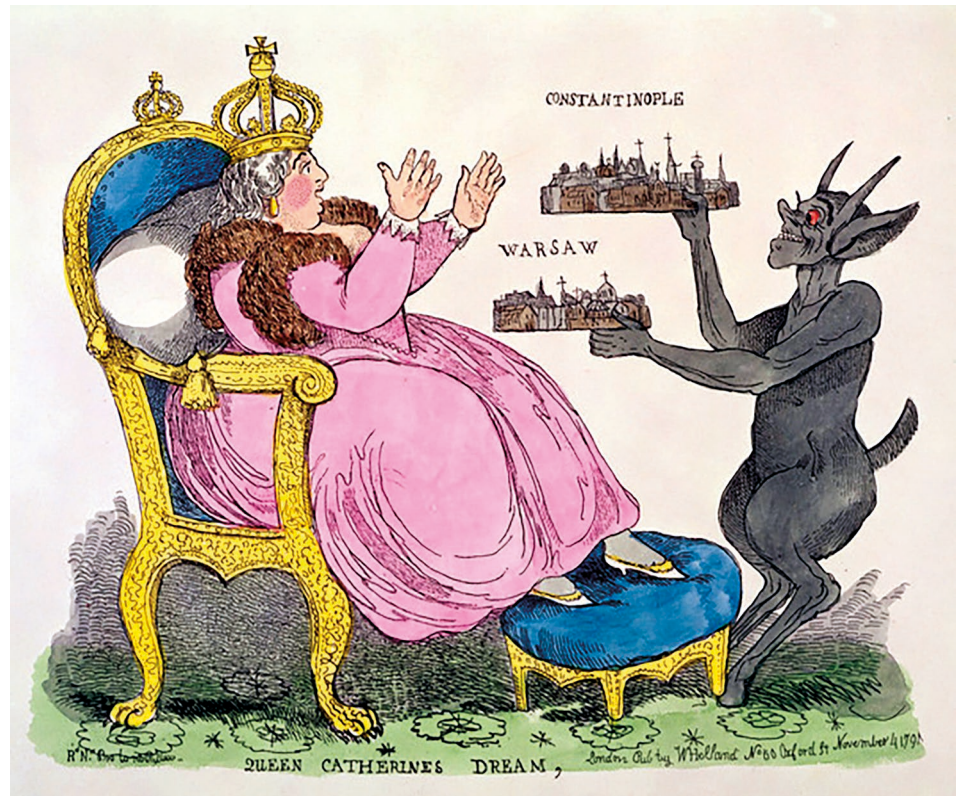
- Nauczyciel prosi o przeczytanie Manifestu Katarzyny II z 14 lipca 1772 r. o pierwszym rozbiore Polski i odpowiedzi na pytania do źródła (karta pracy nr 2).
- Nauczyciel prosi o analizę tekstu: Motywacja dokonania drugiego rozbioru przez Katarzynę II i odpowiedzi na pytania do źródła (karta pracy nr 3).
- Nauczyciel prosi o zapoznanie się z Aktem abdykacji Stanisława Augusta Poniatowskiego i odpowiedzi na pytania do tekstu (karta pracy nr 4).

Praca domowa

- Uczniowie wykonują ćwiczenie: Stosunki polsko-rosyjskie w dobie rozbiorów w historiografii obydwu krajów, praca z tekstami źródłowymi.

Karta pracy nr 1

„Sen Katarzyny”

<https://www.pbslearningmedia.org/asset/xcf290980eng/>

Pytania:

- Jakie, według autora rysunku, były cele polityki imperialnej Katarzyny II?
- Wskaż przykłady realizacji takiej polityki w relacjach z Rzeczpospolitą. Czy znasz przykłady analogicznych działań podejmowanych wobec Turcji?
- Na czym polega satyryczny charakter rysunku?

Manifest Katarzyny II z 14 lipca 1772 r. o pierwszym rozbiórce Polski

Rosyjski dwór cesarski, będąc zmuszony ze względu na interesy własnego imperium położyć wreszcie własnymi siłami kres zaciekłości, jaką odznaczają się zachodzące w Polsce nieporządki, przeszkodzić upadkowi państwa, jak również zabezpieczyć sobie sprawiedliwe zaspokojenie swych legalnych praw, wszedł w całkowite rozumienie z cesarskim i królewskim dworem oraz z Jego Wysokością królem pruskim, aby na drodze uzgodnionych wysiłków i posunięć osiągnąć te cele, tak nieodzowne ze względu na sąsiedztwo ich państw.

Na podstawie takiego porozumienia te trzy dwory ogłosiły już wobec narodu polskiego o swoim zamiarze jednomyślnego przystąpienia do dzieła odbudowy w Polsce porządku i spokoju, podtrzymania konstytucji tego państwa oraz wolności narodu, mając na względzie utrwalenie jej zewnątrzpolitycznego istnienia i osiągnięcia trwałości, tak bardzo pożądaney dla najżywotniejszych interesów jej sąsiadów.

Jednocześnie Jej Cesarska Mość Carowa Wszechrosji pragnąc dać zadośćuczynienie swemu państwu i narodowi i nie mogąc czekać dłużej na sprawiedliwość ze strony Polski, aby nie powodować uszczerbku dla ich oczywistych interesów, uznała za niezbędne dać im zadośćuczynienie przez przyjęcie w całkowite władanie i na własność niżej nazwanych ziem i posiadłości Rzeczypospolitej Polskiej¹.

Jest rzeczą niewątpliwą, że ziemie, które Rosja bierze pod swoją władzę i przyłącza do swoich posiadłości, stanowią zaledwie skromne wynagrodzenie za to wszystko, co powyżej zostało udowodnione. Przy tym są to ziemie, które mogą być odstąpione Rosji z najmniejszą stratą dla Polski, ponieważ to ustępstwo gwarantuje obu państwom wzajemną korzyść ze względu na granicę bardziej wyraźną i mniej sporną, tak że gdyby Rzeczpospolita sama prowadziła pertrakcje w sposób spokojny w sprawie tak nieuniknionego wynagrodzenia, jak to, które jest obowiązkowe w stosunku do Rosji, to ona sama nie mogłaby zaproponować innych warunków lub ofiarować mniej, jeśli wziąć pod uwagę uzasadnione prawa Rosji i ich doniosłość.

Хрестоматия по истории СССР, т. 2: 1682-1856, сост. С. С. Дмитриев, М. В. Нечкина, 3-е изд., испр. и доп., Москва 1953, s. 299-300.

Pytania:

- W jaki sposób w manifeście wytłumaczono działania mocarstw podjęte wobec Rzeczypospolitej?
- Jak uzasadniono zabór ziem Rzeczypospolitej dokonany przez Rosję?

¹ W pierwszym rozbiórce dokonanym na podstawie konwencji z dn. 5 sierpnia 1772 r., zawartej przez Austrię, Prusy i Rosję, ta ostatnia otrzymała województwo inflanckie, Białoruś po Dźwiinę, Zbrucz i Dniepr, razem 1693 mile kwadratowe, zamieszkiwane przez 1 300 000 mieszkańców.

Karta pracy nr 3

Motywacja dokonania drugiego rozbioru przez Katarzynę II

Reskrypt Katarzyny II do ambasadora Jakoba Sieversa z 2 stycznia 1793 r.

Za dowód, jaki w Polsce panuje nastrój umysłów, służy wyznaczenie znaczniejszych członków przysłanej tu delegacji konfederackiej: skoro wojska rosyjskie ustąpią z Rzeczypospolitej, wszystko, zaprowadzone pod ich osłoną, w mgnieniu oka zostanie wywrócone. Bardziej nas jeszcze obchodziło szerzenie się w Polsce zgubnych doktryn francuskich: w Warszawie rozpowszechniły się kluby na wzór jakobińskich. Propagują one bezecną naukę, która może ogarnąć wszystkie ziemie polskie i dotrzeć do państw sąsiednich. Nie ma takich środków ostrożności, których by nie usprawiedliwiała potrzeba zabezpieczenia się przed niegodziwością jakobinizmu. Wziąwszy pod uwagę niestałość [...] narodu polskiego [...], osobliwie zaś ujawnioną skłonność do wyuzdania i szaleństw francuskich, przychodzimy do przeświadczenia, że nie możemy w nim mieć sąsiada spokojnego i bezpiecznego dopóty, dopóki nie będzie doprowadzony do zupełnej bezsilności i niemocy. Nie czyniąc zadość żądaniom króla pruskiego, pozbawilibyśmy Austrię jego pomocy, niezbędnej do walki z rewolucją i do utrzymania równowagi europejskiej, i tak już zachwianej zwycięstwem Francuzów. Zresztą, król pruski, rozsrożony bezowocnością dotychczasowych nakładów wojennych, w razie, gdybyśmy nie uwzględnili jego żądań, mógłby, uniesiony właściwą sobie porywcznością, albo zająć orężnie ziemie Rzeczypospolitej lub też narażać nas na nowe uciążliwe kłopoty, do których Polacy najchętniej przyłożyliby swą rękę.

W. Smoleński, *Konfederacja targowicka*, Kraków 1903, s. 385-386.

Pytania:

- O jakiej konfederacji szlacheckiej wspomina źródło?
- Podaj, jakie uzasadnienie w odniesieniu do kwestii interwencji rosyjskiej w sprawę Rzeczypospolitej znalazło się w źródle.
- Jakie wydarzenie polityczne w Europie, które wpłynęło również na sytuację w Polsce, zaniepokoiło Katarzynę II i skłoniło ją do podjęcia interwencji?

Akt abdykacji Stanisława Augusta Poniatowskiego

My, Stanisław August, z Bożej Łaski Król Polski, Wielki Książę Litewski et c., et c., et c.

Nie szukając w ciągu królowania naszego innych korzyści lub zamiarów, jak stać się użytecznym ojczyźnie Naszej, byliśmy także tego zdania, iż opuścić należy tron w okolicznościach, w których rozumieliśmy, że oddalenie Nasze przyłoży się do powiększenia szczęścia współziomków Naszych lub też przynajmniej umniejszy ich nieszczęścia; przekonani teraz, że pieczołowitość Nasza na nic się ojczyźnie Naszej nie przyda, kiedy nieszczęśliwa zdarzona w niej insurekcja pogрузyła ją w terażniejszy stan zniszczenia, i rozważywszy, że środki względem przyszłego losu Polski koniecznie potrzebne z powodu naglących okoliczności, a od Najjaśniejszej Imperatorowej Wszech Rosji i innych sąsiednich mocarstw przedsięwzięte, jedynymi są do przywrócenia pokoju i spokojności współobywatelom Naszym, których dobro zawsze było najmiłszym przedmiotem starań Naszych – postanowiliśmy przeto z przywiązania do spokojności publicznej oświadczyć, tak jako też niniejszym aktem najuroczyściej ogłaszamy, że wolnie i z własnej woli wyrzekamy się bez ekscepcji wszelkich praw Naszych do Korony Polskiej, do Wielkiego Księstwa Litewskiego i innych należących do nich krajów, jako też znajdujących się w nich posesji i przynależności; akt ten uroczysty abdykacji korony i rządu Polski w ręce Najjaśniejszej Imperatorowej Wszech Rosji składamy dobrowolnie i z tą rzetelnością, która postępowaniem Naszym w całym życiu kierowała. Zstępując z tronu, dopełniamy ostatniego obowiązku królewskiej godności, zaklinając Najjaśniejszą Imperatorową, ażeby macierzyńską swą dobroczynność na tych rozciągnęła, których królem byliśmy, i to wielkości Jej duszy działanie wielkim swym sprzymierzeńcom udzieliła. Akt niniejszy dla większego waloru podpisaliśmy i pieczęć naszą wycisnąć rozkazaliśmy.

Działo się to w Grodnie dnia 25 listopada, a roku 32 panowania Naszego Stanisław August, król.

https://pl.wikisource.org/wiki/Akt_abdykacji_Stanis%C5%82awa_Augusta_Poniatowskiego

Pytania:

- W jaki sposób Stanisław August uzasadnia swoją abdykację?
- Na czyje ręce król składa abdykację?
- Jakie oczekiwania ma król wobec carycy Katarzyny II?

Praca domowa

Ćwiczenie: Stosunki polsko-rosyjskie w dobie rozbiorów w historiografii obydwu krajów, praca z tekstami źródłowymi.

■ Źródło A

Polityka ekspansji Rosji wobec Europy Wschodniej – a zwłaszcza wobec Polski, realizowana była w dwóch formach. Z jednej strony ugrupowanie militarystyczne otwarcie opowiadało się za bezpośrednimi aneksjami. Wyznawcy tej polityki uważali, że interesom Rosji najlepiej służy zajmowanie przy każdej nadarzającej się okazji terytorium należącego do jej sąsiadów [...].

Politycy natomiast wykazywali większą ostrożność. Panin – główny doradca Katarzyny w sprawach zagranicznych – trzymał się starszych i bardziej zakonspirowanych reguł rosyjskiej gry, która polegała na rozbrojeniu rywali obietnicami zapewnienia im ochrony: ofiara nie była łapczywie pożerana, lecz zjadana powoli i spokojnie – kawałek po kawałku. [...] Według planu Panina Rzeczpospolita miała nadal pełnić funkcję placówki Rosji w Europie – podporządkowanego jej protektoratu, który ciągłymi manipulacjami można było minimalnym kosztem utrzymywać w stałej zależności. Na początku Katarzyna bez wątplenia przychyliła się do tych zamiarów; jedną z istotnych tendencji politycznych okresu rozbiorów jest stopniowe przechodzenie władczyni Rosji od polityki natychmiastowej konsumpcji do polityki powolnego przeżuwania.

N. Davies, *Boże igrzysko*, Kraków 2001, s. 478-479.

■ Źródło B

Rosja razem z Prusami i Austrią ponosi odpowiedzialność za tragiczny los Rzeczypospolitej, nie była jednak inicjatorem rozbiorów i decydowała się na nie w dużej mierze pod naciskiem okoliczności. Jak niejednokrotnie oświadczała Katarzyna II, Rosji było wygodniej mieć na swoich zachodnich rubieżach słabą, ale formalnie niepodległą Polskę, służącą jako swoisty „bufor”, oddzielający Rosję od agresywnych dążeń dwóch sąsiednich imperiów. Naturalnie ani Katarzyna II, ani jej współpracownicy nie mogli przewidzieć tych zgubnych skutków dla Rosji, jakie przyniosły jej te nieszczęsne rozbiory. Jak podkreślają współcześni badacze, od tej chwili i na przyszłość problem polski był w centrum rosyjskiej polityki zagranicznej w Europie i Rosja nie mogła na krok postąpić bez niebezpieczeństwa naruszenia delikatnej równowagi między trzema państwami – uczestnikami rozbiorów. Jednocześnie połączenie w obrębie Rosji wszystkich ukraińskich i białoruskich ziem oznaczało zrealizowanie nadziei tych narodów.

История России: с древнейших времен до начала XXI века, под ред. А. Н. Сахарова, Москва 2011, s. 586-587.

■ Źródło C

Cesarstwo rosyjskie zagarnęło w sumie obszar wielkości ponad 436 tys. kilometrów kwadratowych, zamieszkały przez ok. 5,5 mln ludności. Rosja zagarnęła *de facto* większość ziem wchodzących w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego, razem przyłączonymi do Korony w wyniku unii lubelskiej. W skład państwa rosyjskiego weszły także dawne prowincje kawalerów mieczowych [...], o które przez długi czas rywalizowało ze Szwecją i Rzeczpospolitą. Przez prawie dwieście lat stanowiły one część potęgi mocarstwowej imperium carów i komunistów. Po dwustu latach jednak, w momencie kryzysu, okazało się, że zagarniętych podczas rozbiorów prowincji nie udało się na stałe zunifikować z Rosją. Dotyczy to także obszarów, które podobnie jak Rosja wyrosły z tradycji rusko-bizantyjskiej. Czyżby okres współistnienia w Rzeczypospolitej Obojga Narodów wywarł tak duży wpływ na ich charakter, że i dzisiaj zamieszkujące je narody wykazują własne ambicje narodowe i nie chcą stanowić części państwa rosyjskiego?

M. Markiewicz, *Historia Polski 1492-1795*, Kraków 2002, s. 717-718.

Arkusz odpowiedzi

Na podstawie źródła A:

- Scharakteryzuj dwie tendencje ekspansywnej polityki zagranicznej Rosji przedstawione przez autora tekstu.

.....

.....

.....

Na podstawie źródła B:

- Podaj, jaki argument postużył autorowi tekstu do uzasadnienia udziału Rosji w rozbiorach Rzeczypospolitej.

.....

.....

.....

Na podstawie źródła C:

- Zadanie 1.
Posiłkując się wiedzą pozaźródłową, podaj nazwę ziem określanych jako „dawne prowincje kawalerów mieczowych”.

.....

.....

.....

- Zadanie 2.
Wymień, jakie obecnie istniejące państwa zajmują obszary zagarnięte przez Rosję w wyniku rozbiorów ziem Rzeczypospolitej.

.....

.....

.....

Na podstawie źródeł B i C:

- Porównaj ocenę autorów obu tekstów dotyczącą włączenia wschodnich ziem Rzeczypospolitej do Rosji w wyniku rozbiorów oraz stosunku ludności mieszkającej na tych obszarach do tego wydarzenia.

.....

.....

.....

5 C

Źródła historyczne
i opracowania naukowe

Źródło nr 1:
Relacja ambasadora rosyjskiego w Wiedniu
Dmitrija Michajłowicza Golicyna dla Katarzyny II

Wiedeń, 2 (12) grudnia 1770

Podług pretensji Królestwa Węgier do pewnej ilości graniczących z Węgrami polskich miasteczek i wsi i podług znajdujących się w archiwum węgierskim na one pretensje dokumentów, w których dopatrzone się, że miejsca te z dawien dawna przynależą do Węgier, pewien czas temu wystosowano ze strony rządu węgierskiego do tutejszego dworu propozycję, by owe miejsca zostały odebrane i przyłączone do ziem węgierskich. Ta propozycja [...] nie tylko otrzymała aprobatę, ale również wprowadzono ją w niedługim czasie w życie, o czym i ja prawdziwie teraz powiadamiam. Z tego też względu słupy wyznaczające poprzednią granicę [...] przeniesione zostały dalej w głąb Polski i postawiono nowe między Węgrami i Polską. Chociaż podług opinii tutejszych ludzi [władzy austriackiej] te same granice, które wcześniej były i które tu nie inaczej uznawane są za stare, przy tej zamianie granic oderwane były od Polski dwa starostwa, a dokładnie: Nowy Targ i Ostród, także i liczne inne ziemie wzdłuż granicy, poczynając od komitatu Árva do innego, nazywanego Sáros. Równocześnie nader niewiele, jak jest mi to wiadome, zostały cofnięte w głąb Polski te nowe węgierskie granice [...].

Архив внешней политики Российской империи, ф. 32, оп. 6, д. 507, л. 23-24 об.

Źródło nr 2: Plany rozbiorowe

W tej sytuacji¹ powstał w Berlinie pomysł uspokojenia sytuacji w Europie kosztem Rzeczypospolitej, sformułowany przez Fryderyka II po raz pierwszy w nocie przesłanej Katarzynie II w 1769 r. Powstrzymana na Bałkanach Rosja miała uzyskać rekompensatę przez aneksję części terytorium państwa polsko-litewskiego i dopuścić do niej sojuszników. Cesarzowa Austrii Maria Teresa wahała się przed zagarnianiem cudzych terytoriów, ale przeważało zdanie współrządzącego z nią syna Józefa II oraz kanclerza W. A. Kaunitza. Precedens dla kroków rozbiorowych stanowiły drobne aneksje austriackie: zajęcie Spiszu w 1769 r. oraz starostw podgórskich (sądeckiego, nowotarskiego i czorsztyńskiego) w 1770 r. Austria nie dążyła wprawdzie do trwałej aneksji za Karpatami, ale liczyła na wymianę tych ziem na część Śląska.

U. Augustyniak, *Historia Polski 1572-1795*, Warszawa 2008, s. 859.

¹ Sukcesów Rosji w wojnie z Turcją.

Źródło nr 3:

Tajna depesza Fryderyka II do Petersburga w sprawie rozbioru Polski

¹ Austria pod pozorem zabezpieczenia swych granic przed groźbą konfederacji barskiej i możliwością działań wojennych na jej terenie zajęła już w 1769 r. starostwo spiskie.

Poczdami, 2 marca 1771

Instrukcja, którą administracja okręgu zajętego w Polsce przez dwór wiedeński¹ wysłała staroście nazwiskiem Pelikańczyk, świadczy wyraźnie, że dwór wiedeński uważa te nabytki za trwale przyłączone do korony węgierskiej. Nie można nawet przypuszczać, by się ich kiedykolwiek dobrowolnie wyrzekł, chyba pod groźbą przemocy.

W związku z tym doszedłem do przekonania, że będzie najlepiej, jeśli Rosja i ja skorzystamy również z tej koniunktury i naśladując przykład dworu wiedeńskiego zabezpieczymy też nasze interesy, osiągając pewne realne korzyści. Wydaje mi się rzeczą obojętną dla Rosji, jaką drogą otrzyma odszkodowanie, które się jej słusznie należy za koszty poniesione w wojnie z Turcją. Ponieważ zaś wojna ta wybuchła wyłącznie z powodu sprawy polskiej, nie widzę, dlaczego nie miałyby na jej granicach szukać tego wyrównania. Co do mnie nie chciałbym, by przewaga znalazła się po stronie Austrii. Nie mógłbym więc sobie odmówić zajęcia w ten sam sposób niektórych części Polski. Będzie to dla mnie ekwiwalentem za subsydia oraz straty i szkody poniesione przeze mnie również w tej wojnie. I rad będę, mogąc mówić, że przede wszystkim Rosji zawdzięczam ten nowy nabytek. Będzie to równocześnie okazją do zacieśnienia naszych wzajemnych więzów i uczynienia ich jeszcze bardziej nierozzerwalnymi. Da mi to również możliwość okazania mych usług przy innej okazji [...].

Upadek międzynarodowego znaczenia Polski w wieku XVII-XVIII, oprac. Z. Libiszowska, Warszawa 1960, s. 29 (Teksty Źródłowe do Nauki Historii w Szkole, nr 17).

Źródło nr 4:
Depesza Nikity Iwanowicza Panina do ambasadora rosyjskiego
w Wiedniu Dmitrija Michajłowicza Golicyna

Sankt Petersburg, 5 (16) grudnia 1771

Ten nowy wymuszony obrót w sprawach¹ stał się także przyczyną zmiany poprzednich zamiarów Jej Imp. Mości względem rozsądzenia Polski i stłumienia jej. Najmiłościwsza Cesarzowa raczyła podjąć decyzję zgodnie z królem pruskim, by zwrócić ku Polakom własną ich niewdzięczność i ich kosztem uzyskać godziwą zdobycz w granicach zarówno swojego imperium, jak i sojusznika swego, króla pruskiego, biorąc za przykład dwór wiedeński, który zagarnął w swe ręce starostwo spiskie [...] podług pewnych starych roszczeń. Dwory rosyjski i berliński mają wystarczająco temu podobnych roszczeń [...], a ponadto my otrzymaliśmy jeszcze niezaprzeczalne prawo żądania dla siebie zadośćuczynienia także za to, iż Polacy podnieśli przeciwko nam oręż i współprzyczynili się do wojny naszej z Portą Otomańską [...].

Ujawniam ja w liście mym francuskim punkty odnośnie nowego stanowiska Jej Imp. Mości względem Polski, aby z tego książę Kaunitz niby nieumyślnie zrozumieć mógł, że my się na wszystko już zdecydowaliśmy i dlatego też czyż nie lepiej by było i dla dworu wiedeńskiego uczynić z potrzeby cnotę i miast tego, by doprowadzać do niewiadomej i niebezpiecznej wojny, powiększyć bez żadnych odległości część swoją kosztem Polski, w czym ani my, ani król pruski oczywiście przeszkadzać mu nie będziemy, jeśli on lojalnie z nami i z nim się porozumie.

Архив внешней политики Российской империи, ф. 32, оп. 6, д. 520, л. 34-41 об. Zob. także: С. М. Соловьев, *Сочинения*, в 18 кн., кн. 14: *История России с древнейших времен*: т. 27-28, Москва 1994, s. 477.

¹ Groźba, że Austria okaże pomoc
wojskową wojującej z Rosją Porcie
Otomańskiej.

Źródło nr 5:
Manifest Katarzyny II z 14 lipca 1772 r. o pierwszym rozbiórce Polski

¹ W pierwszym rozbiórce dokonanym na podstawie konwencji z dn. 5 sierpnia 1772 r., zawartej przez Austrię, Prusy i Rosję, ta ostatnia otrzymała województwo inflanckie, Białoruś po Dźwinę, Zbrucz i Dniepr, razem 1693 mile kwadratowe, zamieszkiwane przez 1 300 000 mieszkańców.

Rosyjski dwór cesarski, będąc zmuszony ze względu na interesy własnego imperium położyć wreszcie własnymi siłami kres zaciekłości, jaką odznaczają się zachodzące w Polsce nieporządki, przeszkodzić upadkowi państwa, jak również zabezpieczyć sobie sprawiedliwe zaspokojenie swych legalnych praw, wszedł w całkowite rozumienie z cesarskim i królewskim dworem oraz z Jego Wysokością królem pruskim, aby na drodze uzgodnionych wysiłków i posunięć osiągnąć te cele, tak nieodzowne ze względu na sąsiedztwo ich państw.

Na podstawie takiego porozumienia te trzy dwory ogłosiły już wobec narodu polskiego o swoim zamiarze jednomyślnego przystąpienia do dzieła odbudowy w Polsce porządku i spokoju, podtrzymania konstytucji tego państwa oraz wolności narodu, mając na względzie utrwalenie jej zewnątrzpolitycznego istnienia i osiągnięcia trwałości, tak bardzo pożądaną dla najżywotniejszych interesów jej sąsiadów.

Jednocześnie Jej Cesarska Mość Carowa Wszechrosji pragnąc dać zadośćuczynienie swemu państwu i narodowi i nie mogąc czekać dłużej na sprawiedliwość ze strony Polski, aby nie powodować uszczerbku dla ich oczywistych interesów, uznała za niezbędne dać im zadośćuczynienie przez przyjęcie w całkowite władanie i na własność niżej nazwanych ziem i posiadłości Rzeczypospolitej Polskiej¹.

Jest rzeczą niewątpliwą, że ziemie, które Rosja bierze pod swoją władzę i przyłącza do swoich posiadłości, stanowią zaledwie skromne wynagrodzenie za to wszystko, co powyżej zostało udowodnione. Przy tym są to ziemie, które mogą być odstąpione Rosji z najmniejszą stratą dla Polski, ponieważ to ustępstwo gwarantuje obu państwom wzajemną korzyść ze względu na granicę bardziej wyraźną i mniej sporną, tak że gdyby Rzeczpospolita sama prowadziła pertraktacje w sposób spokojny w sprawie tak nieuniknionego wynagrodzenia, jak to, które jest obowiązkowe w stosunku do Rosji, to ona sama nie mogłaby zaproponować innych warunków lub ofiarować mniej, jeśli wziąć pod uwagę uzasadnione prawa Rosji i ich doniosłość.

Хрестоматия по истории СССР, т. 2: 1682-1856, сост. С. С. Дмитриев, М. В. Нечкина, 3-е изд., испр. и доп., Москва 1953, s. 299-300.

Źródło nr 6: Deklaracja Katarzyny II i współrozbiorców uzasadniająca rozbiór Polski¹

Warszawa, 7 (18) września 1772

¹ Dokonany rozbiór między mocarstwami został zatwierdzony na Sejmie w latach 1773-1775, odrębnymi traktatami z każdym zaborcą, obok artykułów zatwierdzających odstąpienie poszczególnych prowincji oraz regulujących na przyszłość stosunki sąsiedzkie z zaborcami, oddzielne umowy handlowe regulowały gospodarcze stosunki między Polską a jej rozbiorcami.

Mocarstwa sąsiadujące z Polską były tak często wciągane w zaburzenia wywołane przez bezkrólewia w tym państwie, że doświadczenia przeszłości zmusiły je do zajęcia się poważnie sprawami tego państwa, w czasie gdy po śmierci Augusta III tron wakował. W tym celu, aby nie dopuścić do zgubnych skutków, które wywołać mogło ostatnie bezkrólewie, dwór w Petersburgu pośpieszył wpłynąć na uspokojenie umysłów i doprowadził do zgody na rzecz kandydata najgodniejszego tronu i najbardziej odpowiedniego zarazem tak dla obywateli, jak i dla sąsiadów. Równocześnie też przyczynił się do zmodyfikowania kilku niewłaściwości ustrojowych w tym państwie.

Dwór berliński popierał tę akcję swego sojusznika, zaś dwór wiedeński chcąc ze swej strony uczestniczyć w korzyściach, a unikając kłopotów wynikających ze zbyt dużej liczby interweniujących w wewnętrzne sprawy Polski, uznał za stosowne zająć stanowisko neutralne, nie tylko wobec tej sprawy, ale również wobec wojny, która wybuchła jako następstwo między Rosją a Portą Otomańską.

Podjęte środki umożliwiły i zabezpieczyły przeprowadzenie wolnej i legalnej elekcji, panującego obecnie Stanisława Augusta, jak również niektórych korzystnych reform.

Wszystko zwiastowało Polsce i jej sąsiadom stały pokój na przyszłość. Niestety jednak, podczas gdy można było oczekiwać jak najpomyślniejszego rozwoju, właśnie w tym czasie duch niezgody zawładnąwszy częścią narodu, zniszczył w jednej chwili wszystkie te nadzieje. Obywatele powstali jedni przeciw drugim. Frakcje [fakcje] uzurpowały sobie legalną władzę i nadużywały jej wbrew prawom i bezpieczeństwu publicznemu. Wszystko zostało zniszczone, prawo, porządek, handel, a nawet rolnictwo [...].

Tyle więc powodów o ogromnym znaczeniu nie pozwalają JK M Królowi pruskiemu i JC W Cesarzowej i Królowej Węgier i Czech oraz JC W Cesarzowej Wszechrosji zwlekać dłużej w zajęciu zdecydowanego stanowiska w tych krytycznych okolicznościach. Te potęgi ustaliły zgodnie, że należy działać niezwłocznie, by doprowadzić do pokoju i porządku w Polsce i utrwalić na solidnych podstawach dawne konstytucje tego państwa i wolności jego narodu. [...]

Zapobiegając w tej chwili ruinie i rozkładowi tego państwa [...] mają równocześnie poważne pretensje do niektórych posiadłości Rzeczypospolitej. Nie mogą więc ich zaniedbać i zdać na los wydarzeń. Uzgodnili więc i postanowili między sobą, by ujawnić ich zadawnione pretensje i ich słuszne prawa do tych części Rzeczypospolitej, które każdy z nich gotów jest udowodnić [...].

Upadek międzynarodowego znaczenia Polski w wieku XVII-XVIII, oprac. Z. Libiszowska, Warszawa 1960, s. 30-31 (Teksty Źródłowe do Nauki Historii w Szkole, nr 17).

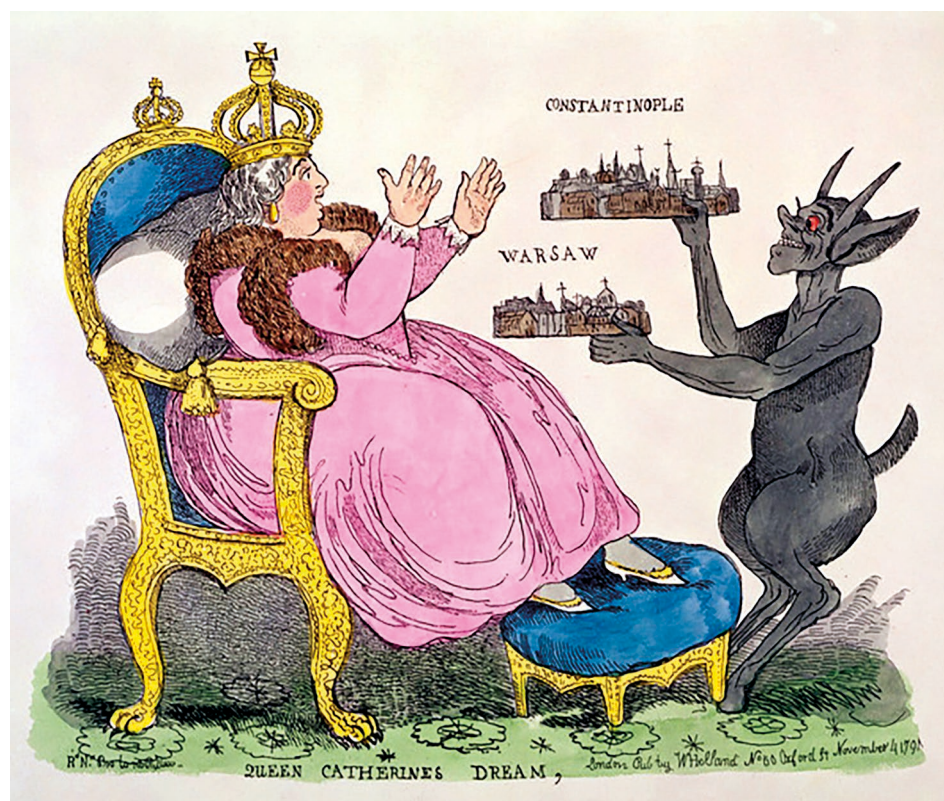
Źródło nr 7: Motywacja dokonania drugiego rozbioru przez Katarzynę II

Reskrypt Katarzyny II do ambasadora Jakoba Sieversa z 2 stycznia 1793 r.

Za dowód, jaki w Polsce panuje nastrój umysłów, służy wyznanie znaczniejszych członków przysłanej tu delegacji konfederackiej: skoro wojska rosyjskie ustąpią z Rzeczypospolitej, wszystko, zaprowadzone pod ich osłoną, w mgnieniu oka zostanie wyrócone. Bardziej nas jeszcze obchodziło szerzenie się w Polsce zgubnych doktryn francuskich: w Warszawie rozpowszechniły się kluby na wzór jakobińskich. Propagują one bezecną naukę, która może ogarnąć wszystkie ziemie polskie i dotrzeć do państw sąsiednich. Nie ma takich środków ostrożności, których by nie usprawiedliwiała potrzeba zabezpieczenia się przed niegodziwością jakobinizmu. Wziąwszy pod uwagę niestałość [...] narodu polskiego [...], osobliwie zaś ujawnioną skłonność do wyuzdania i szaleństw francuskich, przychodzimy do przeświadczenia, że nie możemy w nim mieć sąsiada spokojnego i bezpiecznego dopóty, dopóki nie będzie doprowadzony do zupełnej bezsilności i niemocy. Nie czyniąc zadość żądaniom króla pruskiego, pozbawilibyśmy Austrię jego pomocy, niezbędnej do walki z rewolucją i do utrzymania równowagi europejskiej, i tak już zachwianej zwycięstwem Francuzów. Zresztą, król pruski, rozsrożony bezowocnością dotychczasowych nakładów wojennych, w razie, gdybyśmy nie uwzględnili jego żądań, mógłby, uniesiony właściwą sobie porywcznością, albo zając orężnie ziemie Rzeczypospolitej lub też narażać nas na nowe uciążliwe kłopoty, do których Polacy najchętniej przyłożyliby swą rękę.

W. Smoleński, *Konfederacja targowicka*, Kraków 1903, s. 385-386.

Źródło nr 8:
„Sen Katarzyny”

<https://www.pbslearningmedia.org/asset/xcf290980eng/>

Źródło nr 9: Akt abdykacji Stanisława Augusta Poniatowskiego

— My, Stanisław August, z Bożej Łaski Król Polski, Wielki Książę Litewski et c., et c., et c.

— Nie szukając w ciągu królowania naszego innych korzyści lub zamiarów, jak stać się użytecznym ojczyźnie Naszej, byliśmy także tego zdania, iż opuścić należy tron w okolicznościach, w których rozumieliśmy, że oddalenie Nasze przyłoży się do powiększenia szczęścia współziomków Naszych lub też przynajmniej umniejszy ich nieszczęścia; przekonani teraz, że pieczołowitość Nasza na nic się ojczyźnie Naszej nie przyda, kiedy nieszczęśliwa zdarzona w niej insurekcja pogрузyła ją w terazniejszy stan zniszczenia, i rozważywszy, że środki względem przyszłego losu Polski konieczne z powodu naglących okoliczności, a od Najjaśniejszej Imperatorowej Wszech Rosji i innych sąsiednich mocarstw przedsięwzięte, jedynymi są do przywrócenia pokoju i spokojności współobywatelom Naszym, których dobro zawsze było najmilszym przedmiotem starań Naszych – postanowiliśmy przeto z przywiązania do spokojności publicznej oświadczyć, tak jako też niniejszym aktem najuroczyściej ogłaszamy, że wolnie i z własnej woli wyrzekamy się bez ekscepcji wszelkich praw Naszych do Korony Polskiej, do Wielkiego Księstwa Litewskiego i innych należących do nich krajów, jako też znajdujących się w nich posesji i przynależności; akt ten uroczysty abdykacji korony i rządu Polski w ręce Najjaśniejszej Imperatorowej Wszech Rosji składamy dobrowolnie i z tą rzetelnością, która postępowaniem Naszym w całym życiu kierowała. Zstępując z tronu, dopełniamy ostatniego obowiązku królewskiej godności, zaklinając Najjaśniejszą Imperatorową, ażeby macierzyńską swą dobroczynność na tych rozciągnęła, których królem byliśmy, i to wielkości Jej duszy działanie wielkim swym sprzymierzeńcom udzieliła. Akt niniejszy dla większego waloru podpisaliśmy i pieczęć naszą wycisnąć rozkazaliśmy.

— Działo się to w Grodnie dnia 25 listopada, a roku 32 panowania Naszego Stanisław August, król.

https://pl.wikisource.org/wiki/Akt_abdykacji_Stanis%C5%82awa_Augusta_Poniatowskiego

6 A

Hubert Łaskiewicz, Boris Nosow

**Rosja i Rzeczpospolita:
odrębności struktur społecznych
i systemów politycznych**

Ogólna charakterystyka ustroju społecznego

Podstawę ustroju społecznego Rosji i Rzeczypospolitej tworzyły trzy stany społeczeństwa feudalnego. Stanem najwyższym w Rzeczypospolitej była szlachta. W Rosji odpowiednikiem szlachty było *dworianstwo* (bojarzy i ludzie na służbie państwowej (*służyłyje*¹) w Rosji). Głównym przywilejem stanowym szlachty i *dworianstwa* zarówno w Rosji, jak i w Rzeczypospolitej było wyłączne prawo do posiadania ziemi i chłopów poddanych, co w decydujący sposób określało ich dominującą pozycję.

Historycznie zarówno szlachta polska, jak i rosyjskie *dworianstwo* zobowiązani byli do służby wojskowej. Polska szlachta uwolniła się od tego obowiązku już w XIV w. Rosyjską szlachtę zwolniono z obowiązku służby wojskowej dopiero w 1762 r., jednakże prawie wszyscy pozostawali na służbie państwa do połowy XIX w. Zainteresowanie rosyjskiej szlachty w XVI-XVIII w. służbą państwową wynikało z faktu, że stanowiła ona jedyny sposób zapewnienia statusu stanowego i dobrobytu – dzięki możliwości otrzymania w użytkowanie ziem państwowych. W XVIII w. obszar szlacheckiej własności ziemi w Rosji praktycznie się podwoił – tylko poprzez bezpośrednie nadania carowie przekazali na własność szlachty ponad 2 miliony chłopów poddanych. Odwrotna sytuacja miała miejsce w Rzeczypospolitej, gdzie wielkość szlacheckiej własności ziemskiej w XVII-XVIII w. zmniejszyła się, co było wynikiem przede wszystkim poniesionych przez państwo strat terytorialnych.

Stanami uciskanymi, o ograniczonych prawach, obciążonymi podatkami byli mieszkańcy miast (w Polsce – mieszczenie, w Rosji – *posadskije ljudi*) i chłopci poddani, którzy stanowili absolutną większość ludności. Rosyjskie chłopstwo dzieliło się na szereg kategorii, z których najważniejsze to: chłopci należący do właścicieli ziemskich (dóbr państwowych i dóbr dziedzicznych), należący do państwa (*czarnosoznyje*), a także do dóbr dworu carskiego, których pod koniec XVIII w. nazwano *udzielnymi*. Ci ostatni byli osobistą własnością cara i znajdowali się pod zarządkiem jednego z urzędów jego dworu. Do dóbr dworu należały zwłaszcza podmoskiewskie wsie: Kołomienskoje, Priebrażenskoje, Siemionowskoje i Sokolniki, których nazwy do dziś zachowały się na mapie stolicy Rosji.

To właśnie na stany płacące podatki nałożone były główne obowiązki zarówno wobec szlachty/*dworianstwa* (pańszczyzna/pańszczyzna i obrok/czynsz), jak i państwa. W Rosji, szczególnie w XVIII w., świadczenia na rzecz państwa – podatek pogłówny i rekrutacja (pobór chłopów i mieszczan do wojska) – były w rzeczywistości bardziej uciążliwe niż zobowiązania na rzecz właścicieli ziemskich.

Oprócz trzech głównych stanów zarówno w Rosji, jak i w Rzeczypospolitej istniał szereg innych stanów i odrębnych grup społecznych posiadających własne prawa i przywileje: duchowieństwo, ludność kozacka, żołnierze i urzędnicy. Status odrębnego stanu posiadały również niektóre grupy etniczne, na przykład Ży-

¹ Kategoria ta obejmuje ludzi bardzo różnego pochodzenia: od bojarów po mieszczan, chłopów, a nawet niewolników. Bywa zastępowana inną, lepiej znaną nazwą: *dworianie*. Jest to załączek przyszłej rosyjskiej szlachty. W odróżnieniu od bojarów *służyłyje* otrzymywali nadziały ziemi nie dziedzicznie, ale w zależności od sprawowanej funkcji. Ich potomkowie mogli owe nadziały dziedziczyć, ale pod warunkiem, że pozostawali w służbie carskiej. Stanowiło to gwarancję lojalności tej warstwy wobec cara.

dzi czy Tatarzy w Rzeczypospolitej lub ludność autochtoniczna płacąca specjalny podatek – jasak (*jasacznyje*) – w Rosji.

Chłopi i mieszkańcy miast

Status prawny i gospodarczy chłopów w obydwu krajach był bardzo zróżnicowany. Cechę wspólną stanowiło ograniczone prawo do wolności osobistej oraz do własności i wolności gospodarczej. Skuteczność tych ograniczeń była jednak bardzo różna w zależności od regionu. (**Źródło nr 1:** *Księga sądowa wsi Iwkowej*). Na terenach peryferyjnych chłopi cieszyli się specjalnymi przywilejami – na przykład w dziedzinie handlu i pędzenia alkoholu – których nie posiadali chłopi żyjący w centralnych regionach tych państw. Ważnym czynnikiem kształtującym zróżnicowanie chłopów była ich przynależność religijna, etniczna, kulturowa, co jednak nie wpływało na położenie chłopów w Rosji jako grupy ludności zależnej.

Status prawny chłopskich mieszkańców Rosji europejskiej zależał od tego, czy zamieszkiwali oni dobra ziemskie należące do właścicieli świeckich, czy też do duchownych. System własności ziemskiej w Rosji, dzielący ją na dobra władcy używane osobom mu służącym (*pomiestia*) i dobra dziedziczne należące do właścicieli ziemskich (*wotcziny*), ewoluował i w XVII w. dobra dziedziczne (władcy i właścicieli ziemskich) stały się podstawowym typem własności. Zmianie uległ także system własności duchownej: dochody z ziem klasztornych, patriarchy, duchowieństwa parafialnego w coraz większym stopniu były przejmowane przez państwo, które wydzielalo część dochodów ze skarbu na utrzymanie Cerkwi.

W Rosji europejskiej prawa osobiste i gospodarcze chłopów ulegały ograniczeniu. Wyjątkiem były prawa chłopów na terenach południowej Rosji, przyłączonych w wyniku wojen rosyjsko-tureckich w XVIII w. Na tym obszarze położenie prawne chłopów rosyjskich i przybyłych z zagranicy kolonistów znacznie różniło się od położenia chłopów w centralnych guberniach rosyjskich. Osobny status posiadała ludność kozacka, której wspólnoty na obrzeżach państwa cieszyły się względną wolnością w zamian za pełnienie służby wojskowej na rzecz władcy. Na Syberii różne warstwy ludności wiejskiej długo jeszcze zachowywały swoje dawne prawa i obowiązki. Zależność od władz Rosji ludności zwanej *jasaczną* była natury symbolicznej. Uwzględniając różnorodność etniczną, religijną, historyczną i kulturową Rosji, szczególnie tych jej części, które zostały przyłączone od połowy XVI w. (zajęcia chanatów kazańskiego i astrachańskiego), można jednak mówić o grupie ludności poddanej, składającej się z chłopów i mieszkańców miast. Jej cechą wspólną było zobowiązanie do świadczenia pracy na rzecz państwa (XVII w.) i płacenie podatku pogłównego (XVIII w.). Zniesienie podatku pogłównego nastąpiło w Rosji dopiero w wyniku reform z lat sześćdziesiątych XIX w.

Mimo że w Rzeczypospolitej zróżnicowanie ludności było mniejsze, to jednak i tu występowały znaczące różnice pomiędzy poszczególnymi regionami Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zasadnicze znaczenie miała dominacja własności dziedzicznej (indywidualnej, rodowej) nad innymi typami własności. Status polityczny, gospodarczy i kulturalny szlachty, która od unii lubelskiej, przy wszystkich różnicach regionalnych, spajała się w jeden stan społeczny dysponujący nie tylko prawami, ale także narzędziami politycznymi do ich egzekwowania (samorząd regionalny i ogólnopaństwowe ciało przedstawicielskie: Sejm), zapew-

niał jej dominację nad chłopami poddanymi. (Źródło nr 2: Z. Ossoliński, *Pamiętnik*). Prawo właścicieli ziemskich do karania śmiercią swoich poddanych zostało zniesione w Rzeczypospolitej dopiero w 1764 r.

Pomiędzy wiekiem XVI i XVIII następowało stopniowe ograniczanie praw chłopów. Dopiero w Konstytucji 3 maja 1791 r. zapisano, że cała ludność chłopska ma być pod opieką rządu krajowego. (Źródło nr 3: Konstytucja 3 maja 1791). W XVI-XVII w. rozpoczyna się w Rzeczypospolitej proces modernizacji ekonomicznego zarządzania wsią: zamiast świadczeń w naturze wprowadzane są czynsze. Także w Rosji w XVIII w. wprowadzone zostały ograniczenia prawne dotyczące wymiaru pańszczyzny. (Źródło nr 4: Manifest Pawła I o trzydniowej pańszczyźnie).

Na ludność miejską – mieszczaństwo – składali się rzemieślnicy, kupcy i przedstawiciele niższych warstw ludności miejskiej, z których rekrutowano najemnych pracowników. Jednakże taki najem miał z reguły przymusowy charakter. W Rosji mieszkańcy miast (*posadskije ljudi*) mieli swoich przedstawicieli w niektórych soborach ziemskich, które zwoływano od połowy XVI do połowy XVII w.

W Rzeczypospolitej stanowisko w sprawie udziału mieszczan w działalności Sejmu zostało wyrażone w wielu utworach politycznych napisanych przez publicystów szlacheckich od połowy do końca XVIII w., a jako polityczne żądanie stanu zostało ono sformułowane dopiero w ostatnich latach istnienia Rzeczypospolitej szlacheckiej. Jednakże korporacje mieszczan² poszczególnych miast i ziem Rzeczypospolitej dzięki korzystaniu z praw magdeburskiego i chełmińskiego posiadały prerogatywy, których nie miała ludność miast rosyjskich. Zamożni kupcy z Krakowa, Wilna, Gdańska, Rygi i Moskwy, a później także z Petersburga, dysponowali szerokimi możliwościami realizacji swoich celów. Nie miał znaczenia fakt, że z formalnoprawnego punktu widzenia ta grupa społeczna była pozbawiona praw politycznych.

Obydwa państwa, szczególnie w XVII w., co pewien czas miały do czynienia z buntami ludowymi i chłopskimi na wielką skalę. Rosja przeżyła dotkliwy i długotrwały kryzys państwowości podczas epoki smuty. Wojny chłopskie pod przywództwem Iwana Bołotnikowa (lata 1606-1607), Stiepana Riazina (lata 1670-1671) i Jemieljana Pugaczowa (lata 1773-1775) były odpowiedzią niższych warstw społecznych na politykę władz polegającą na ograniczaniu wolności osobistych i gospodarczych oraz na ucisku ze strony właścicieli ziemskich. Ciąg powstań miejskich w Rosji, obejmujących XVII i początek XVIII w., zakończył się powstaniem astrańskim w 1705 r. Dla Rzeczypospolitej momentem przełomowym było powstanie Bohdana Chmielnickiego i następnie późniejsze długoletnie wojny w drugiej połowie XVII w.: ze Szwecją, Rosją i Turcją.

Szlachta

Największe różnice pomiędzy obydwojma państwami dotyczą jednak stanu szlacheckiego (*dworianstwa*). Dominujący stan Rzeczypospolitej – szlachta – wykształcił się w Królestwie Polskim, uzyskując bardzo duże prawa polityczne (do wyboru władcy

² Jednolity stan mieszczański nie został ustanowiony w Rzeczypospolitej do 1795 r. Postulaty utworzenia wspólnego statusu prawnego dla mieszkańców miast zostały wyrażone dopiero w czasie Sejmu Wielkiego w latach 1788-1792.

włącznie), gospodarcze i wolnościowe (przywilej *neminem captivabimus nisi iure victum*, niedopuszczający do uwięzienia szlachcica bez uprzedniego skazania wyrokiem sądowym). (Źródło nr 5: S. Starowolski, *Polska albo opisanie Królestwa Polskiego*). Mimo deklarowanego „braterstwa” równoprawnych szlachciców, dystans społeczny między magnatami a ich ubogą szlachecką klientelą był nadzwyczaj duży.

W odniesieniu do rosyjskich realiów o prawnym sformalizowaniu warstwy szlacheckiej (*dworianskiej*) można mówić dopiero w czasach Piotra I (Ukaz o majoratach z 1714 r., Tabela rang z 1722 r.) i Katarzyny II, której reformy zakończyły konsolidację prawną tej klasy. Warstwa szlachecka (*dworianska*) otrzymała nieograniczoną władzę nad ludnością poddaną, płacącą podatki. Jednakże w Rosji zachowała się pamięć o skomplikowanej genezie stanu szlacheckiego, do którego weszli *dworianie*, bojarzy, potomkowie książąt udzielnych, a także przedstawiciele elit narodów nierosyjskich. (Źródło nr 6: Generalny przywilej dla szlachty).

W Rosji – nawet po tym, jak we władzach lokalnych ważną rolę zaczęły odgrywać zebrania szlacheckie – szlachta rosyjska (*dworianie*) nie miała takich uprawnień, jak szlachta w Rzeczypospolitej. Jednakże dzięki tradycji wyboru panny młodej dla cara z przedstawicielek znamienitych rosyjskich rodów dynastia rządząca zawiązywała ścisłe relacje z rodem carycy, który uzyskiwał możliwość wpływania na sprawy państwowe. To właśnie takie powinowactwo Romanowów z Iwanem Groźnym było jednym z decydujących czynników wybrania na tron Michała Fiodorowicza w 1613 r.

W tym samym czasie, w XVIII w., w wyniku połączenia bojarów i *dworianstwa* w jedną warstwę szlachecką na skutek likwidacji ostatnich elementów przedstawicielstwa stanowego (Dumę Bojarską jako ciało przedstawicielskie zapewniające udział bojarów we władzy zniesiono w 1711 r., a w jej miejsce powołano Senat Rządzący jako najwyższą biurokratyczną instytucję imperium rosyjskiego) system polityczny Rosji kształtowało *dworianstwo*. Połączone w istocie z administracją wojskową i cywilną w jedną całość posiadało wręcz nieograniczoną władzę nad ludnością poddaną, na którą nałożono obowiązek płacenia podatku pogłównego. Fundamentalnymi podstawami tego systemu były zależność poddańcza chłopów, samodzierżawie i praktycznie dyktatura *dworianstwa* z pojawiającymi się od czasu do czasu okresami „oświeconego absolutyzmu”. Jednym ze znaczących przejawów dominującej roli szlachty rosyjskiej (*dworianstwa*), jej wręcz dyktatury, był ciąg przewrotów pałacowych w XVIII w., które niczego istotnego w życiu kraju nie zmieniały i były „tak banalne, że aż śmieszne”, ponieważ chodziło w nich jedynie o to, by zabrać władzę jednej grupie i przekazać ją drugiej. Na uwagę zasługuje fakt, że spośród wszystkich następców Piotra Wielkiego od 1725 do 1801 r. w sposób legalny na tronie zasiadło tylko dwóch: Piotr III w 1762 r. i jego syn Paweł I w 1796 r. Obaj zostali obaleni i zabici podczas przewrotów pałacowych.

Państwo a wyznania religijne

Zarówno Rosja, jak i Rzeczpospolita były krajami wielowyznaniowymi. Dla legitymizacji władzy politycznej było jednak ważne, że w Rzeczypospolitej władca był katolikiem, a w Rosji prawosławnym. Ustanowienie w 1589 r. patriarchatu w Moskwie w sposób znaczący podniosło prestiż państwa rosyjskiego i Cerkwi. Dodatkowym czynnikiem, który umocnił stanowisko prawosławia w Rosji, było współpanowanie cara Michała Fiodorowicza ze swoim ojcem, patriarchą moskiewskim Filaretem.

Równowaga pomiędzy obydwiema władzami (świecką i duchowną) załamała się w drugiej połowie XVII w., kiedy Cerkwią rosyjską wstrząsnęły reformy patriarchy moskiewskiego Nikona. Ich następstwem był podział Cerkwi, którego skutków nie przewyżczono do dzisiaj. Patriarcha Nikon, który potrafił zreformować obrzędy cerkiewne, poniósł klęskę w walce o polityczne panowanie Cerkwi nad państwem i w wyniku żądań nadwornych grup bojarów został, z inspiracji cara Aleksieja Michajłowicza, pozbawiony tytułu patriarchy przez Sobór powszechny patriarchów. Akt ten i zesłanie będącego w niełasce byłego patriarchy stały się symbolicznym znakiem zakończenia rywalizacji między władzą świecką i duchowną. Ostateczny cios patriarchatowi moskiewskiemu zadał Piotr I, który w 1721 r. zniósł go i wprowadził do Cerkwi rosyjskiej zarząd kolegialny: Najświętszy Synod. W ten sposób Cerkiew stała się jedną z części aparatu państwowego rosyjskiego imperium.

Na terenie Rosji występowały również religie niechrześcijańskie: islam, buddyzm, religie tradycyjne. W guberniach nadbałtyckich mieszkało wielu protestantów. Po rozbiorach Rzeczypospolitej wielkim wyzwaniem dla władz rosyjskich była obecność wśród poddanych imperium licznych katolików rzymskich, grekokatolików (unitów) i żydów.

W Rzeczypospolitej obok katolików rzymskich i protestantów mieszkali prawosławni, grekokatolicy, żydzi, karaimowie, muzułmanie. Religijnie i politycznie dominował Kościół rzymskokatolicki, co powodowało zmniejszanie się tolerancji, prześladowania przedstawicieli innych wyznań i doprowadziło do powstania tak zwanej kwestii dysydenckiej, której istotą było ograniczenie stanowych praw szlachty protestanckiej (dawnych katolików, którzy w epoce reformacji przyjęli luteranizm lub kalwinizm). W latach 1595-1596 w Rzeczypospolitej miała też miejsce unia kościelna (unia brzeska), która połączyła część wiernych i biskupów Cerkwi prawosławnej metropolii kijowskiej z Kościołem rzymskokatolickim. Unia brzeska podzieliła społeczność prawosławną Rzeczypospolitej na unitów i tak zwanych schizmatyków, którzy odmówili uznania unii i byli poddawani dyskryminacji. Wszystkie wymienione konflikty religijne wpłynęły negatywnie na dalsze losy Rzeczypospolitej.

Ustrój państwowy

Rosja i Rzeczpospolita były monarchiami. Jednak powstałe w wyniku unii lubelskiej w 1569 r. państwo polsko-litewskie było monarchią jedynie z prawnomiędzynarodowego punktu widzenia. Po śmierci ostatniego Jagiellona, Zygmunta II Augusta (1572 r.), przekształciło się ono w Rzeczpospolitą szlachecką. Sama nazwa „Rzeczpospolita” była tłumaczeniem na język polski łacińskiego terminu „respublica”. Na czele Rzeczypospolitej stał wybierany przez szlachtę król, panujący aż do swojej śmierci, po której w czasie elekcji był wybierany przez szlachtę nowy monarcha. Jednak w historii Rzeczypospolitej szlacheckiej miały miejsce przypadki, kiedy na skutek kryzysów wewnętrznych i międzynarodowych władcy abdykowali za swojego życia (co miało miejsce w przypadku Jana Kazimierza w 1668 r.) albo też na tronie przez krótki czas znajdowało się jednocześnie dwóch wybranych monarchów. Prerogatywy władzy królów polskich były mocno ograniczone.

Państwo polsko-litewskie nazywane było przez jemu współczesnych i historyków „szlachecką rzeczpospolitą na czele z królem”, albowiem pełnia władzy nale-

żała do Sejmu, który zgodnie z prawem państwowym Rzeczypospolitej łączył trzy „stany”: króla, Senat i Izbę Poselską. Ta ostatnia składała się z posłów wybieranych na sejmikach ziemskich przez szlachtę. Sejmiki ziemskie instruowały posłów, jak powinni głosować na posiedzeniach sejmiku walnego. Sprzeciw (*liberum veto*) jednego posła mógł unieważnić wszystkie postanowienia sejmiku, a nawet doprowadzić do jego rozejścia się. Każdy szlachcic miał zagwarantowaną przez prawo możliwość sprzeciwienia się decyzji jakiegokolwiek władzy, jeśli uważał, że jego prawa są naruszane. Zawiązujące się na tej podstawie konfederacje odegrały wyjątkowo ważną rolę w Rzeczypospolitej XVI-XVIII w. Jednym ze skrajnych przejawów szlacheckiej anarchii były skierowane przeciwko królowi bunty – rokosze. Szerokie prerogatywy szlachty i magnatów umożliwiały wymuszenie na królu abdykacji, jak w przypadku Jana Kazimierza w 1668 r.

Prawa rosyjskiego samodzierżcy formalnie nie były niczym ograniczone. Zdanie Soboru Ziemskiego lub Dumy Bojarskiej traktowano wyłącznie jako radę daną władcy, który mógł ją zignorować. Pełnia władzy rosyjskich carów i imperatorów była nieporównanie większa niż ich koronowanych polskich współbraci. (**Źródło nr 7:** G. Kotoszychin, *O Rosji za panowania Aleksego Michajłowicza*; **Źródło nr 8:** E. Pielgrzymowski, *Wielkie poselstwo Lwa Sapiehy 1600-1601 r. do Moskwy*). W Rosji władza monarchy była dziedziczna. Z elekcji korzystano tylko w wyjątkowych przypadkach na przełomie XVI-XVII w., kiedy to wybrano na carów Borysa Godunowa, Wasyla Szujskiego i Michała Romanowa. Pamięć o „cudownie zmartwychwstałych” w czasie smuty carewiczach była groźnym ostrzeżeniem dla władzy. Samodzierżawna władza pozwalała monarsze realizować najbardziej radykalne reformy, co też miało miejsce za panowania Iwana Groźnego i Piotra Wielkiego. W XVI-XVII w. przedstawiciele uprzywilejowanych warstw społecznych, poczynając od bojarów-książąt, a kończąc na służących w wojsku lub administracji dzieciach bojarskich – wszyscy określali się mianem *chołopów* (niewolników) cara. Prawny status stanu szlachta rosyjska otrzymała dopiero w XVIII w. (**Źródło nr 9:** S. M. Sołowjow, *Historia Rosji od czasów najdawniejszych*).

W obydwu państwach istniały instytucje przedstawicielskie: w Rosji – Duma Bojarska i Sobór Ziemski, w Rzeczypospolitej – Sejm (Izba Poselska i Senat). Jednak nie można ich uważać za analogiczne organy. O ile król nie był w stanie działać bez aprobaty Sejmu (**Źródło nr 5:** S. Starowolski, *Polska albo opisanie Królestwa Polskiego*), to car mógł ignorować zdanie Dumy (jednak rzadko korzystał z tej możliwości).

W Wielkim Księstwie Moskiewskim i następnie w Carstwie Rosyjskim na stanowiska administracyjne zarówno w stolicy, jak i na prowincji mianowano na czas określony, zaś w Rzeczypospolitej praktycznie na okres dożywotni. W pierwszym przypadku oznaczało to dużą zależność nominowanych od monarchy, a w drugim – czyniło ich w znacznej mierze niezależnymi od władzy królewskiej.

Kiedy w epoce Piotra I Rosja wstąpiła na drogę modernizacji, Duma Bojarska została w 1711 r. zastąpiona Senatem Rządzącym, który wprowadzał w życie wolę monarchy. Skomplikowany system dawnych urzędów centralnych (*prikazów*) zastąpiono dwunastoma kolegiami – ministerstwami z bardziej szczegółowym określeniem zadań i kompetencji; kolegia te wspólnie tworzyły zarząd centralny państwa.

W Rzeczypospolitej XVIII w. nastąpiła dezorganizacja administracji wojskowej i cywilnej, co według wielu historyków stało się jedną z przyczyn jej upadku. (**Źród-**

to nr 10: Dziedziczność tronu jako gwarancja stabilności politycznej Rzeczypospolitej). Natomiast Rosja w XVII-XVIII w., nie bacząc na poważne kryzysy dynastyczne i społeczne oraz wstrząsy w polityce zagranicznej, kontynuowała rozbudowę swojego potencjału wojskowego i aparatu administracji, rozszerzając przy tym możliwość mobilizacji zasobów ludzkich i materialnych. Rzeczpospolita znalazła się na drodze reform zbyt późno, dopiero w połowie XVIII w. W państwie polsko-litewskim szlachta i magnateria dominowały nad władzą królewską, negocjując z nią sprawy podatków, sukcesji tronu i polityki zagranicznej. Z kolei w Rosji monarcha i jego najbliższe otoczenie określali los kraju, narzucając swoją wolę całemu państwu. Ani pierwszy, ani drugi model nie gwarantował łatwej drogi rozwoju.

Po zawarciu unii lubelskiej państwo polsko-litewskie z państwowoprawnego punktu widzenia stało się „republiką dwojga narodów”. Status „narodu” przysługiwał wyłącznie polskiej i litewskiej szlachcie, które zachowywały odrębność. Znalazło to odzwierciedlenie w pracy Sejmu Rzeczypospolitej, który gromadził się raz w Warszawie i raz w Grodnie. Nieobecność posłów z Litwy podczas posiedzenia Sejmu czyniła go jednak nieważnym. Wysocy urzędnicy publiczni mianowani byli osobno dla Polski i dla Litwy. I tak – pospolitym ruszeniem z Korony i Litwy, a także wojskami koronnymi i litewskimi dowodzili odrębnie hetmani koronni i litewscy, sprawy państwowe należały odpowiednio do uprawnień koronnych i litewskich kanclerzy, odrębne resorty finansów były kierowane przez koronnych i litewskich podskarbic. Władza sądowa należała zaś do wybieranych osobno przez polską i osobno przez litewską szlachtę Trybunałów Koronnego i Litewskiego.

Władzę zwierzchnią zarówno wobec Polski, jak i Litwy miał wyłącznie Sejm Rzeczypospolitej, a także w ramach swoich nader ograniczonych pełnomocnictw – król. To on dożywotnio mianował senatorów (województw i kasztelanów), ministrów i osoby zajmujące stanowiska na dworze królewskim. Jednocześnie zachowała się swoista niezależność w zarządzaniu oddzielnymi prowincjami, województwami i ziemiami Korony (prowincja wielkopolska i małopolska) i Litwy, które powstały przed podpisaniem unii lubelskiej. Szczególny status miały Prusy Królewskie i Kurlandia.

Zasadniczo różniły się również systemy prawne. Rzeczpospolita jako państwo federalne nie miała jednego wspólnego zbioru praw. Kodyfikację prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego zawierały Statuty litewskie z 1529, 1566 i 1588 r. Ostatnie dwa obowiązywały do 1840 r., przetrwawszy rozbiory Rzeczypospolitej, i były wykorzystywane w praktyce sądowej Imperium Rosyjskiego jako pomocnicze zbioru praw na ziemiach litewskich, białoruskich i ukraińskich. Królestwo Polskie nie miało jednolitego systemu norm prawnych; jego rolę wypełniały konstytucje sejmowe. Były one podstawą do formowania regulacji prawnych, jednakże nie zawsze wchodziły w życie z powodu ograniczonych możliwości władzy królewskiej. Dla Rosji fundamentalne znaczenie miało Ułożenie soborowe cara Aleksego Michajłowicza z 1649 r., w którym poszczególne zarządzenia, mimo archaiczności, zachowały moc prawną aż do pierwszych dziesięcioleci XIX w. (**Źródło nr 11:** Ułożenie soborowe cara Aleksego Michajłowicza).

Porównując systemy społeczno-polityczne Rosji i Rzeczypospolitej XVI-XVIII w., należy wziąć pod uwagę fakt, że ulegały one istotnym zmianom. Intensywna ekspansja terytorialna Carstwa Rosyjskiego nie tylko wielokrotnie zwiększyła jego

zasoby ludzkie i materialne, ale też wymusiła na władzy carskiej i warstwach panujących poważne przedsięwzięcia w celu zwiększenia potencjału wojskowego i usprawnienia administracji państwowej, aby możliwe było podejmowanie decyzji w kwestiach polityki wewnętrznej i zagranicznej. W rezultacie w ciągu dwóch stuleci Rosja przeszła drogę od samodzierżawia z Dumą Bojarską i bojarską arystokracją do absolutyzmu, który opierał się na wojskowej i urzędniczej biurokracji oraz na dyktaturze rosyjskiej szlachty. W stosunku do peryferyjnych terytoriów Imperium Rosyjskiego władze potrafiły wykazywać elastyczność, zadowalając się w określonych przypadkach wyłącznie możliwością kontroli wojskowej i administracyjnej ważniejszych ośrodków i szlaków komunikacyjnych, jak to było na Syberii i Dalekim Wschodzie. Niebagatelną rolę odgrywały przy tym zesłania z powodów politycznych bądź za przestępstwa kryminalne. Osoby ścigane z przyczyn kryminalnych w europejskiej części Rosji, znalazłszy się w obcym środowisku za Uralem, wypełniały tam funkcję społecznych grup oparcia dla władzy carskiej.

Europeizacja praktyk administracyjnych, która w Rosji stała się kwestią priorytetową, prowadziła do centralizacji, biurokratyzacji i profesjonalizacji zarządzania. Struktura społeczeństwa, a także stosunki między rządzącymi a rządzonymi pozostawały niezmiennione. Istniały rażące kontrasty między europejskim Sankt-Petersburgiem a rosyjską prowincją, żyjącą w zgodzie z dawną tradycją.

W Rzeczypospolitej działo się inaczej. Niezwykle ciężkie wojny i konflikty wewnętrzne pierwszej połowy i połowy XVII w. doprowadziły do zmniejszenia się terytorium i znacznych strat ludnościowych Rzeczypospolitej szlacheckiej. Załamanie koniunktury na europejskim rynku zbóż po wojnie trzydziestoletniej 1618-1648 r. przesądziło o upadku polskiego eksportu zboża i negatywnie wpłynęło na sytuację gospodarczą szlachty. Republikański ustrój Rzeczypospolitej, egoizm stanowy magnatów i szlachty przeszkodziły w mobilizacji sił w celu zreformowania wojska i zarządzania państwem, co spowodowało opóźnienie rozwoju Rzeczypospolitej w stosunku do sąsiednich państw absolutystycznych.

Negatywną rolę w dziejach państwa polsko-litewskiego odegrała również polityka sąsiadujących z nim mocarstw oraz Francji, które dla własnej korzyści utrwały stan anarchii politycznej i słabość centralnej władzy w Rzeczypospolitej. W rezultacie już po wojnie północnej 1700-1721 r. Austria, Prusy, Rosja i Francja zawarły szereg porozumień dwustronnych, które ustanawiały zbiorowy protektorat nad Rzeczpospolitą, praktycznie pozbawiając ją suwerenności politycznej. Ponadto państwa te zobowiązały się nie dopuścić do reform wojskowych, administracyjnych i finansowych w Rzeczypospolitej. Mimo to w państwie polsko-litewskim w ramach porządku republikańskiego niejednokrotnie podejmowano próby reform, które były odrzucane pod naciskiem zagranicznych dworów przez opozycyjne ugrupowania magnackie. Najbardziej rozbudowany program reformatorski został sformułowany w połowie XVIII w. przez Stanisława Konarskiego.

Różnice społeczno-polityczne, rywalizacja polityczna i konflikty wojenne pomiędzy Rosją a Rzeczpospolitą, a także odrębności w zakresie wartości religijnych i kulturalnych obydwu społeczeństw znalazły odbicie we wzajemnym postrzeganiu się Rosjan i Polaków. Jednocześnie oba państwa były zainteresowane sojuszem, aby móc realizować ważne zadania polityki wewnętrznej i zagranicznej. Pomysł takiego sojuszu został sformułowany w okresie, gdy przystąpienie Rosji do wojny ze

Szwecją pozwoliło Rzeczypospolitej zatrzymać potop szwedzki. Zrealizowano go w 1686 r., gdy w życie wszedł pokój wieczysty (traktat Grzymułtowskiego). Idea ta była trwale obecna w stosunkach polsko-rosyjskich na przestrzeni całego XVIII w., aż do 1793 r., kiedy na sejmie grodzieńskim podpisano przymierze polsko-rosyjskie. Sprzeczności między kręgami rządzącymi Rosji i Polski nie pozwalały zrealizować założeń porozumienia, jednak samo jego ponad stuletnie funkcjonowanie świadczy o istnieniu jego obiektywnej podstawy.

Wielostronna historia stosunków polsko-rosyjskich znalazła odzwierciedlenie w publicystyce. W polskiej publicystyce historycznej i politycznej przeważało wyobrażenie o Rosji jako wrogu wolności, której uosobieniem jawiła się Rzeczpospolita szlachecka. Z perspektywy rosyjskiej podkreślano anarchię w państwie polsko-litewskim oraz skrajny ucisk najniższych warstw społecznych. Obie perspektywy wydają się jednostronne. Rzeczywistość historyczna była bardziej skomplikowana niż czarno-białe schematy teleologiczne, wróżące koniec historii – kres demokracji szlacheckiej lub rosyjskiej monarchii.

Zalecana literatura

- Augustyniak U., *Wazowie i „królowie rodacy”. Studium władzy królewskiej w Rzeczypospolitej XVII wieku*, Warszawa 1999.
- Bogucka M., Samsonowicz H., *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986.
- *Chronologia Sejmów polskich 1493-1793*, zest. i wstęp W. Konopczyński, Kraków 1948.
- Czerska D., *Sobornoje Ułożenije 1649 roku. Zagadnienia społeczno-ustrojowe*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970.
- Grala H., *Diaci i pisarze: wczesnonowozżytny aparat władzy w Państwie Moskiewskim i Wielkim Księstwie Litewskim (XVI – pocz. XVII w.)*, [w:] *Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia. Europa Środkowo-Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*, red. M. Dygo, S. Gawlas, H. Grala, Warszawa 1999.
- Kochman S., *Polsko-rosyjskie kontakty językowe w zakresie słownictwa w XVII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967.
- Konopczyński W., *Liberum veto. Studium porównawczo-historyczne*, Kraków 2002.
- *Konstytucja 3 Maja 1791. Statut Zgromadzenia Przyjaciół Konstytucji*, oprac. J. Kowicki, Warszawa 1983.
- Kriegseisen W., *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1991.
- Kutrzeba S., *Historia ustroju Polski w zarysie*, t. 1-2, Lwów–Warszawa 1925.
- Łaskiewicz H., *Grigorij Kotoszychin o polityce zagranicznej Moskwy w XVII wieku*, [w:] *Christianitas et cultura Europae. Księga jubileuszowa profesora Jerzego Kłoczowskiego*, cz. 1, red. H. Gapski, Lublin 1998.
- Łaskiewicz H., *Pojęcie honoru w Carstwie Moskiewskim i w Rzeczypospolitej w XVI-XVII wieku*, [w:] *Dusza polska i rosyjska. Spojrzenia współczesne*, red. A. de Lazzari, R. Bäcker, Łódź 2003.
- Pasek J. Ch., *Pamiętniki*, oprac. W. Czapliński, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979.

- Pilgrimovijus E., *Didžioji Leono Sapiegos pasiuntinybė į Maskva, 1600-1601 m.*, przygot. J. Kiaupienė, Vilnius 2002.
- Pipes R., *Rosja carów*, przeł. W. Jeżewski, Warszawa 2006.
- *Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648-1668. Publicystyka – eksorbitancje – projekty – memoriały*, oprac. S. Ochmann-Staniszevska, t. 3: 1665-1668, Wrocław-Warszawa 1991.
- Stanek W., *Konfederacje generalne koronne z XVIII wieku*, Toruń 1991.
- Starowolski Sz., *Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego*, oprac. A. Piskadło, Kraków 1976.
- Uspienski B. A., *Car i patriarcha. Charyzmat władzy w Rosji. Bizantyjski model i jego nowe rosyjskie ujęcie*, oprac. i tłum. H. Paprocki, Katowice 1999.
- Zernack K., *Polska i Rosja. Dwie drogi w dziejach Europy*, przeł. A. Kopacki, Warszawa 2000.

- Демидова Н. Ф., *Служилая бюрократия в России XVII в. и ее роль в формировании абсолютизма*, отв. ред. А. А. Преображенский, Москва 1987.
- Кареев Н. И., *Исторический очерк польского сейма*, Москва 1888. (*Очерки из истории европейских народов*, III).
- Кареев Н. И., *Польские реформы XVIII века*, Санкт-Петербург 1890. (*Очерки из истории европейских народов*, V).
- Кобрин В. Б., *Власть и собственность в средневековой России (XV-XVI вв.)*, Москва 1985.
- Котошихин Г. К., *О России в царствование Алексея Михайловича*, подгот. публ., введ. ст., коммент. и словник Г. А. Леонтьевой, Москва 2000. (*Русская историческая библиотека*).
- Леонтьев А. К., *Образование приказной системы управления в Русском государстве: из истории создания централизованного государственного аппарата в конце XV – первой половине XVI в.*, Москва 1961.
- Лукин П. В., *Народные представления о государственной власти в России XVII века*, Москва 2000.
- Марасинова Е. Н., *Психология элиты российского дворянства последней трети XVIII века: (По материалам переписки)*, Москва 1999.
- Носов Н. Е., *Становление сословно-представительных учреждений в России: изыскания о земской реформе Ивана Грозного*, Ленинград 1969.
- Сахаров А. М., *Образование и развитие Российского государства в XIV-XVII вв.*, Москва 1969.
- Синицына Н. В., *Третий Рим: истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV-XVI вв.)*, Москва 1998.
- Смыкалин А. С., *Судебная система Российского государства от Ивана Грозного до Екатерины II (XVI-XVIII вв.)*, „Вопросы истории”, № 8 (2004).
- *Соборное уложение 1649 года: текст, комментарии*, подгот. текста Л. И. Ивиной, коммент. Г. В. Абрамовича и др., руководитель авт. коллектива А. Г. Маньков, Ленинград 1987. (*Законодательные памятники русского централизованного государства XV-XVII веков*).
- Трепавлов В. В., *«Белый царь»: образ монарха и представления о подданстве у народов России XV-XVIII вв.*, Москва 2007.

- Успенский Б. А., *Царь и патриарх: харизма власти в России (Византийская модель и ее русское переосмысление)*, Москва 1998.
- Филюшкин А. И., *Титулы русских государей*, Москва – Санкт-Петербург 2006.
- Флоря Б. Н., *Централизация и модернизация Русского государства во второй половине XV – первой половине XVI в.*, [w:] *Modernizacja struktur władzy w warunkach odróżnienia. Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*, red. M. Dygo, S. Gawlas, H. Grala, Warszawa 1999.
- Хорошкевич А. Л., *Русское государство в системе международных отношений конца XV – начала XVI в.*, Москва 1980.
- Хорошкевич А. Л., *Царский титул Ивана IV и боярский «мятеж» 1553 года*, „Отечественная история”, № 3 (1994).
- *Царь и царство в русском общественном сознании: сб. ст.*, отв. ред. А. А. Горский, Москва 1999. (*Мировосприятие и самосознание русского общества*, вып. 2).
- Шмидт С. О., *Общественное самосознание российского благородного сословия: XVII – первая треть XIX в.*, Москва 2002.
- Шмидт С. О., *У истоков российского абсолютизма: исследование социально-политической истории времени Ивана Грозного*, Москва 1995.
- Юрганов А. Л., *Категории русской средневековой культуры*, Москва 1998.

6 B

Krzysztof Styczyński

Scenariusz lekcji
dla szkoły średniej

Temat:

Rosja i Rzeczpospolita: odrębności struktur społecznych i systemów politycznych

45 minut

ewentualnie 90 minut
przy większej liczbie źródeł

Cel ogólny lekcji:

- Charakterystyka odrębności struktur społecznych i systemów politycznych we wczesnonowożytnej Rosji i w Rzeczypospolitej oraz oddźwięku, jaki owe odrębności znalazły w źródłach i w historiografii.

Cele operacyjne:

Poziom I – Wiadomości

Kategoria A – Zapamiętanie wiadomości

Uczeń:

- wyjaśnia pojęcia: struktura społeczna i system polityczny;
- wie, jakie grupy społeczne funkcjonowały w Polsce i w Rosji;
- zna systemy ustrojowe w Polsce i w Rosji.

Kategoria B – Zrozumienie wiadomości

Uczeń rozumie:

- przyczyny zmian społecznych i politycznych w Polsce i w Rosji;
- proces narastania dominacji szlachty w Polsce;
- różnice w systemie monarchicznym Polski i Rosji.

Poziom II – Umiejętności

Kategoria C – Stosowanie wiadomości w sytuacjach typowych

Uczeń:

- umiejętnie korzysta z atlasu historycznego;
- umiejętnie korzysta z podręcznika i ze źródeł pozapodręcznikowych;
- umie odczytać teksty źródłowe i zastosować je do właściwej części tematu.

Kategoria D – Stosowanie wiadomości w sytuacjach problemowych

Uczeń:

- potrafi wyjaśnić różnice w stanowiskach wobec tego okresu zaprezentowane w źródłach;
- potrafi wyjaśnić różnice w interpretacji faktów odnoszących się do tematu;
- wykorzystując literaturę naukową i popularnonaukową, potrafi dokonać analizy i oceny przyczyn zachodzących procesów historycznych.

Metody:

- rozmowa nauczająca, problemowa – ujęcie tematu holistyczne.

Przebieg lekcji

Czas	Ogniwa lekcji	Czynności nauczyciela	Czynności ucznia	Uwagi
3 min	1. Czynności organizacyjno-porządkowe.	Sprawdzenie listy obecności.	Przygotowanie się do zajęć. Jeden z uczniów rozkłada mapę, a drugi rozdaje atlasy.	
5 min	2. Rekapitulacja wtórna.	Nauczyciel nawiązuje do lekcji – przypomina o różnych sposobach społecznego i politycznego funkcjonowania państw nowożytnej Europy.	Wyznaczeni przez nauczyciela uczniowie odpowiadają na pytania.	
3 min	3. Ogniwo wiążące.	Nauczyciel podaje temat lekcji oraz związane z nim zagadnienia. Następnie omawia jego cele. Wybiera karty pracy.	Uczniowie zapisują temat w zeszytach.	
25 min (ew. 2 x 25 min)	4. Tok lekcji właściwej.	Nauczyciel prosi o analizę tekstu źródłowego z karty pracy nr 1 i wykonanie dołączonego polecenia.	Uczniowie zauważają, chłopci w dobrach królewskich cieszyli się znacznym zakresem wolności w dysponowaniu majątkiem, który był ich własnością osobistą. Chłop gospodarz miał m.in. możliwość przekazywania go swoim potomkom na mocy zapisu/oświadczenia ustnego, które miało charakter testamentu.	
		Następnie nauczyciel prosi uczniów o przeczytanie tekstu z karty pracy nr 2 oraz wykonanie polecenia.	Uczniowie pracują samodzielnie. Po opracowaniu tekstu wyjaśniają, że decyzje podejmowane przez przedstawicieli szlachty na sejmiku dotyczyły zarówno spraw lokalnych, jak i całego państwa. W kwestii państwa najistotniejsze znaczenie miały uchwały w sprawach podatkowych.	
		Nauczyciel prosi o analizę materiału źródłowego z karty pracy nr 3 i wykonanie polecenia.	Uczniowie wyjaśniają, że na mocy Konstytucji chłopci otrzymali wolność osobistą, ale nie ekonomiczną.	
		Nauczyciel prosi o analizę tekstu z karty pracy nr 4 i wykonanie polecenia.	Uczniowie wskazują, że sytuacja chłopca w Polsce i w Rosji była podobna. W obu państwach był on uzależniony od pana i zmuszony do odrobku pańszczyźnianego.	

Przebieg lekcji

		Nauczyciel prosi klasę, aby zapoznała się z kartą pracy nr 5 i wykonała polecenia zamieszczone pod tekstem.	Uczniowie porównują przywileje szlacheckie szlachty polskiej i rosyjskiej, znajdują podobieństwa i dokonują oceny pozycji obu grup społecznych. Wyjaśniają pojęcia: samodzierżawie i imperatorstwo.
		Nauczyciel prosi uczniów, aby zapoznali się z kartą pracy nr 6 i wykonali dołączone polecenie.	Uczniowie, po przeczytaniu tekstu, porównują rosyjski system samodzierżawia i demokrację szlachecką w Polsce. Dokonują własnej oceny.
		Nauczyciel prosi o zapoznanie się z kartą pracy nr 7 i wykonanie polecenia zamieszczonego pod tekstem.	Uczniowie pracują samodzielnie i wyjaśniają, że jeszcze w XVII w. elekcyjność tronu w Rzeczypospolitej była uważana za „źrenicę wolności” szlacheckiej. W drugiej połowie XVIII w. zaszły poważne zmiany w szlacheckiej myśli politycznej. Odtąd tron dziedziczny staje się rozwiązaniem politycznym zapewniającym utrzymanie rządów prawa gwarantujących realizację wolności obywatelskich, a wolna elekcja – „okropnym i zwodniczym wolności teatrem”.
		Nauczyciel prosi uczniów o przeczytanie karty pracy nr 8 i wykonanie polecenia.	Uczniowie wskazują, co przedstawione postanowienia gwarantowały osobie cara.
		Jako podsumowanie lekcji nauczyciel prosi o wskazanie podobieństw i różnic w ustroju politycznym oraz społecznym Polski i Rosji.	Uczniowie dokonują posumowania lekcji i wymieniają podobieństwa oraz różnice w uwarunkowaniach położenia chłopów, szlachty polskiej i rosyjskiej oraz władców. Zauważają przenikanie się wpływów między oboma krajami.
5 min	5. Rekapitulacja pierwotna.	Nauczyciel inicjuje rekapitulację, zwracając uwagę na różnorodność spojrzeń na ważne wydarzenia historyczne i potrzebę odróżnienia opinii od faktów.	Uczniowie zajmują stanowisko, czy wobec takich źródeł jest im łatwiej czy trudniej zrozumieć dzieje i relacje w stosunkach polsko-rosyjskich.
2 min	6. Kontrola i ocena.	Pochwała najaktywniejszych uczniów – ewentualne oceny.	
2 min	7. Praca domowa.	Przygotowanie materiału do następnej lekcji.	Uczniowie zapisują pracę domową w zeszytach.

Karta pracy nr 1

Księga sądowa wsi Iwkowej

¹ Wieś w Małopolsce.

² Ława – sąd; w tym kontekście sąd wiejski.

³ Skromny dobytek; tu: gospodarstwo.

Anno Domini 1608 die 14 februari prawo wielkie rugowe odprawiane było we wsi Iwkowej¹ przy bytności jejmości pani Jadwigi z Gierałtowic Potocki dzierżawce wsi Iwkowej i bytności pana Stanisława Gębarzowskiego urzędnika jejmości i zupełny ławice²: Wojciecha Szota wójta iwkwowskiego, Grzegorza Dudy, Matysa Jaśka, Krzysztofa Hajda, Janawy Walantego, Jana Zięcia, Wojciecha Murka, Stanisława Przybyły.

Na tymże prawie stanąwszy oblicznie Jan Osuch społecznie z Janem Tucznem dobrowolnie, a nie przymuszenie zeznali, iż będąc przy śmierci robotnego Jakuba Osucha, zastawszy go przy pamięci, rozrządzenie domu od niego słyszeli. Który to pomieniony mając dzieci dwoje podzielił zostawiając syna Wojciecha przy chudobie³ swojej we wsi Iwkowej, to jest leżących za żywota swego one ruchomemi podzieliwszy. A siostrze jego, a dziewce swej za mężem już będący, powiedział, że się jej już dosyć stało, pokazując jej dobra macierzyste w Tymowej po matce jej należące. Które to świadki do wyznania urząd przyjął przysięgą ich obowiązawszy. Co prawu jawno uczynił.

Księga sądowa wsi Iwkowej 1581-1809, oprac. i wyd. S. Płaza, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969, s. 129.

Polecenia:

- Na podstawie tekstu wyjaśnij, jakie prawa mieli chłopi w dobrach królewskich do dysponowania majątkiem, który był ich własnością osobistą.

Karta pracy nr 2

Z. Ossoliński, *Pamiętnik*

Rok 1614

[...] A iż sejmik opatowski nadchodził, który był złożony z sejmu na to, aby województwo sandomirskie, którego posłowie nie chcieli zezwalać na one 6 poborów, mając w tej mierze *limitatam potestatem* na tym sejmiku, uważawszy *rationes* i komputy¹ innych województw. Przeto i ja pierwszy raz wojewodą do nich się stawić i porządzić im musiałem.

Zaczem gdy dzień sejmiku onego przyszedł, który był 17 *Januarii*, stawiłem się i ja z wielką kontentacją i gratulacją wszech radujących się, że im Pan Bóg mnie dał *tandem* rodaka ich i rodowitego między nimi i z ojca mego, kasztelana² sandomirskiego, województwu temu zasłużonego, co nie lada jako pomogło, że nietrudno na moje pierwsze perswazyje zezwolili na wszystkie uchwały sejmu przeszłego i pobory (co i królowi JM przez posła jego oświadczyć z łaski swojej ku mnie i onej swej miłości chcieli), dziękując przy tym wielce królowi JM za mnie. Taka wtenczas zaraz ich miłość ku mnie się pokazała.

Zbigniew Ossoliński, *Pamiętnik*, oprac. i wstęp J. Długosz, Warszawa 1983, s. 59-60.

Polecenie:

- Przedstaw, jakie kwestie były omawiane na sejmikach. Czy miały one wyłącznie charakter lokalny?

¹ Komput – liczba racji żywnościowych/ich ekwiwalentu w pieniądzu dla wojska wyptacanych ze skarbu Rzeczypospolitej. Źródłem powiększania własności magnackiej były z jednej strony dobra królewskie, z drugiej strony własne inwestycje i przemysłność. Tak jest i w tym przypadku. Dobra przekazane przez władzę zostały wymienione na inne, także królewskie, które posiadały lepsze położenie geograficzne i znajdowały się bliżej innych dóbr magnata. Ważnym elementem decyzji gospodarczej była też ocena możliwych do uzyskania dochodów z handlu drewnem z tych nowych dóbr.

² Kasztelan – początkowo pełnił rolę sędziego, zajmował się obroną i zbieraniem podatków na terenie kasztelanii (okręgu grodowego – jednostki administracyjnej prowincji, a następnie województwa). Po wprowadzeniu w miejsce kasztelanii podziału na powiaty kasztelan utracił znaczną część swoich kompetencji sądowych i administracyjnych, a jego urząd stał się wysokim urzędem honorowym, uprawniającym do zasiadania w Senacie.

Decyzje podejmowane przez przedstawicieli szlachty na sejmiku dotyczyły zarówno spraw lokalnych, jak i całego państwa. W kwestii państwa najistotniejsze znaczenie miały uchwały w sprawach podatkowych. Tekst pokazuje, w jaki sposób takie decyzje w sprawach podatkowych były podejmowane: duże znaczenie miał osobisty autorytet magnata, który jednocześnie pełnił funkcje urzędnicze – w tym wypadku chodzi o urząd wojewody, a więc urząd uprawniający do zasiadania w Senacie.

Karta pracy nr 3

Konstytucja 3 maja 1791

IV. Chłopi włościanie

Lud rolniczy, spod którego ręki płynie najobfitsze bogactw krajowych źródło, który najliczniejszą w narodzie stanowi ludność, a zatem najdzielniejszą kraju siłę, tak przez sprawiedliwość, ludzkość i obowiązki chrześcijańskie, jako i przez własny nasz interes dobrze zrozumiany, pod opiekę prawa i rządu krajowego przyjmujemy, stanowiąc, iż odtąd jakiebykolwiek swobody, nadania, umowy dziedzice z włościanami dóbr swoich autentycznie ułożyli, czyliby te swobody nadania i umowy były z gromadami, czyli też z każdym osobno wsi mieszkańcem zrobione, będą stanowić wspólny i wzajemny obowiązek, podług rzetelnego znaczenia warunków i opisu zawartego w takowych nadaniach i umowach, pod opiekę rządu krajowego podpadający.

Konstytucja 3 Maja 1791. Statut Zgromadzenia Przyjaciół Konstytucji, oprac. J. Kowecki, Warszawa 1991, s. 96-97.

Polecenie:

- Na podstawie fragmentu Konstytucji 3 maja wyjaśnij, jak zmieniła się pozycja chłopów.

Karta pracy nr 4

Manifest Pawła I o trzydniowej pańszczyźnie

Prawo boże, w dekalogu nam przepowiedziane, naucza nas, by siódmy dzień poświęcać Jemu [Stwórcy]...

Potwierdzić w całym cesarstwie naszym o dokładnym i koniecznym niniejszego prawa wypełnieniu, nakazując wszystkim i każdemu pilnować, aby nikt i pod żadnym pozorem nie ważył się w dni niedzielne zmuszać chłopów do prac, tym bardziej że dla wyrobów rolniczych ostające się w tygodniu sześć dni na równe liczby zostaje rozdzielone – jak dla chłopów właśnie, tak i do prac ich na korzyść niniejszych ziemian. Przy dobrym rozporządzeniu będą one wystarczające, by wypełnić wszelkie potrzeby gospodarcze.

Российское законодательство X-XX веков, в 9 т., т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма, отв. ред. Е. И. Индова, Москва 1987, s. 62.

Polecenie:

- Na podstawie źródła i wiedzy własnej wyjaśnij, jak wyglądała pozycja chłopów w Polsce i w Rosji.

Karta pracy nr 5

Generalny przywilej dla szlachty

21 kwietnia 1785

Z Bożej wspomagającej miłości, my, Katarzyna II, imperatorowa i samodzielnica całej Rosji [...].

Naczelników i dowódców takich Rosja w ciągu ośmiuset lat od swojego założenia znajdowała wśród swoich synów, zwłaszcza że za wszystkie czasy było, jest i z pomocą Bożą będzie tak, że szlachta rosyjska wyróżnia się cechami, które usposabiają znakomicie do dowództwa. Jest to niezaprzeczalnie udowodnione przez sukcesy, które doprowadziły Imperium Rosyjskie do poziomu jego obecnej wielkości, potęgi i chwały.

[...] I naśladując przykłady sprawiedliwości, miłosierdzia i umiłowania spoczywających w Bogu przodków naszych, które tron rosyjski ozdobiły i rozśławiły, i będąc prowadzona przez naszą matczyną miłość i doskonałą wdzięczność dla szlachty rosyjskiej, według naszej roztropności i woli imperatorskiej, nakazujemy, deklarujemy, zarządzamy i potwierdzamy na pamięć rodów i na użytek szlachty rosyjskiej dla służby imperium naszego następane artykuły na wieczne czasy i niezachwiane:

A. O przywilejach osobistych szlachty

Szlachecka godność jest dziedziczna.

2

Przyznaje się nie tylko imperium i tronowi, ale i sprawiedliwie jest, żeby urodzonej szlachty godny stan zachowywał się i zostawał potwierdzony niezachwianie i nierozzerwalnie; a dla tego, onegdaj, teraz i na wieki, urodzona szlachecka godność będzie nierozzerwalnie, dziedzicznie i w sposób potomny dla tych uczciwych rodzin, które cieszą się ją [...]

Szlachta jest sądzona przez sąd szlachecki.

12

Niech szlachcic nie będzie sądzony, poza swoich równych.

Niech szlachcic nie będzie pozbawiony szlachectwa lub honoru, lub życia bez [wiedzy] Senatu i zatwierdzenia Imperatorskiej Wysokości.

13

Niech sprawa szlachcica, który popadł w przestępstwo kryminalne i według prawa, zasługuje na pozbawienia szlacheckiej godności lub honoru, lub życia, nie została osiągnięta bez wprowadzenia do Senatu i potwierdzenia Imperatorskiej Wysokości.

	18	
Potwierdzenie możliwości pozostawiania na służbie lub prośby o zwolnienie z niej.	Potwierdzamy szlachcicom, którzy są na służbie, zezwolenie na kontynuowanie służby i na prośbę o zwolnienie ze służby zgodnie z ustalonymi regułami.	
	21	
Prawo szlachcica do przedstawiania się na piśmie jako właściciel albo <i>wotczinnik</i> ¹ swoich majątków i ojcowizn.	Szlachcic ma prawo, by nazywać się na piśmie właścicielem [<i>pomieszczik</i>] swoich majątków, tak i <i>wotczinnikiem</i> rodzinnych, odziedziczonych i otrzymanych ojcowizn.	
	23	
Dziedziczny majątek nie może zostać skonfiskowany za przestępstwo.	Niech dziedziczny majątek szlachcica, w przypadku skazania, nawet za największą zbrodnię, zostanie przekazany prawemu jego spadkobiercy lub spadkobiercom.	

¹Właściciel ojcowizny.

Исторические источники по истории России XVIII – начала XX в. на русском языке в Интернете (Электронная библиотека Исторического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова): www.hist.msu.ru.

Polecenia:

- Dokonaj analizy przywileju nadanego przez Katarzynę II i na podstawie tekstu oraz wiedzy własnej porównaj pozycję szlachty rosyjskiej z polską.
- Wyjaśnij, co oznacza tytuł carycy użyty we wstępie do przywileju.

Karta pracy nr 6

¹ Fiodor Aleksiejewicz panował w latach 1676-1682.

² Mowa o koronacji Jana III Sobieskiego.

³ Ferezja – tu: ferezjka (zdrobienie), wierzchnia część męskiego okrycia stroju szlacheckiego.

Sołowjow, *Historia państwa rosyjskiego od najdawniejszych czasów*

Język rosyjski upstrzony jest licznymi polonizmami: wystarczy tylko przywołać listy i donosy ruskiego rezydenta w Warszawie – Tiapkina, żeby utwierdzić się w przekonaniu o sile wpływu polskiego na język rosyjski i o tym, jak wpływ ten ujawnił się nieświadomie, wbrew woli ruskiego człowieka: Tiapkin, jak już widzieliśmy i jak jeszcze zobaczymy, był w pełni ruskim człowiekiem, umierał w Polsce z tęsknoty za ojczyzną, nie mógł dojść do ładu z Polakami, postrzegał ich w samych ciemnych barwach, a mimo wszystko zaczął pisać na wpół po polsku, posłał syna do polskiej szkoły, a ten zwracał się do króla w modnym ówczesnie języku, to jest w mieszaninie polskiego i łaciny. [...]

W pierwszych latach panowania Fiodora¹, ruskim rezydentem w Polsce pozostał Tiapkin, posyłający co i rusz Moskwie skargi na swoje godne pożałowania położenie (z Moskwy nie przysyłali mu pieniędzy, a w Polsce żywić go nie mieli zamiaru). „Do Krakowa na koronację² nie mam za co się udać – pisał on z Lwowa – nie obędzie się bez zastawu, a zastawiać nie ma czego, jedną miałem sobolową ferezjkę³ przesywaną złotem, ale teraz ona w Warszawie u mieszczanina w zastawie przepada, bo wykupić jej nie ma za co. Chcąc nie chcąc na koronację nie pojedę, jeżeli pieniędzy na wykup nie dobędę. Miałem ja jedną dobrą kobyłkę, na której jeździłem na dwór królewski i między panów, ale i ta teraz padła, między ludzi nie ma na czym wyjechać, przyjdzie i samemu zdechnąć od nędzy; od starych ran nieustannie chory. Nie takie tu porządki jak w państwie moskiewskim, gdzie niczym najjaśniejsze słońce na niebie jedyny władca i pan wszechświata oświeca nas i swoim władczyim nakazem, niczym promieniami słonecznymi, wszystko jeden opromienia; jednego tylko słuchamy, jednego się obawiamy, jednemu wszyscy służymy, jeden tylko daje i jeden tylko odbiera podług otrzymanego od niebios błogosławieństwa. A tu każdy dzban to pan, nie boją się tu nawet samego Stworzyciela, a nie tylko obranego pana swojego; nie uznasz, gdzie, u kogo doprosić się rozwiązania sprawy, wszystkie pany polskie chciwością swe dusze przysłoniły”.

C. М. Соловьёв, *Сочинения*, в 18 кн., кн. 7: *История России с древнейших времен: т. 13-14*, Москва 1991, s. 175, 208.

Polecenia:

- Na podstawie tekstu wyjaśnij, jaki obraz funkcjonowania państwa polskiego i rosyjskiego został pokazany w przedstawionej relacji. Na podstawie wiedzy własnej zajmij stanowisko, czy się z nim zgadzasz. Krótko uzasadnij.
- Przedstaw, jak przenikały się kulturowo dzieje Polski i Rosji.

Karta pracy nr 7

Dziedziczność tronu jako gwarancja stabilności politycznej Rzeczypospolitej. Głos anonimowego publicysty po uchwaleniu Konstytucji 3 maja 1791 r.

Mysł obywatela o nowej Konstytucji [lato 1791 r.] [...]

O wprowadzeniu monarchii dziedzicznej

Nie warto udowadniać, że niezbędna jest monarchia dziedziczna w Polsce, ponieważ elekcja królów była bolączką życia politycznego Rzeczypospolitej, która wyłącznie szkodziła jej narodowi. Wystarczająco smutne doświadczenie i świadectwo polskiej historii pokazujące, że tron elekcyjny w Polsce był nie tylko stanowiskiem [na który naznaczały] sąsiadujące państwa, a zwłaszcza Rosja; dla znamienitszych rodów był on obiektem zawisłości lub nieuczciwego handlu, a dla ubogiej szlachty – przerażającym i obłudnym teatrem wolności, gdzie życie składano w ofiarę ambicjom panów maniących je fałszywym blaskiem wolności; dla biednego ludu natomiast, ugniatanego przez tysiące arystokratów i wrogów ojczyzny, – szczególnym symbolem nieszczęścia. Jednym słowem było to fatum, które zgubiło miliony ludzi, żeby wywyższyć jednego.

Oświecenie w Europie uznało za obowiązkowy system, przy którym trwałość rządów kraju zależy od stabilności i bezpieczeństwa osoby panującej. Dziedziczny król według prawa urodzenia swojego spokojnie i pewnie wstępuje na tron, zasiadając na nim nie skropiwszy go krwią przeciwników swoich, ale okrażony tomami praw, które powinny nim kierować.

Za czy przeciw Ustawie Rządowej. Walka publicystyczna o Konstytucję 3 Maja. Antologia, oprac. A. Grzeškowiak-Krwawicz, Warszawa 1992, s. 36.

Polecenie:

- Wyjaśnij, jak widzi ustrój Rzeczypospolitej polski publicysta i na podstawie wiedzy własnej uzasadnij, czy się z nim zgadzasz.

Karta pracy nr 8

Ułożenie soborowe cara Aleksego Michajłowicza – kodeks praw przyjętych przez Sobór Ziemski w latach 1648-1649.

Ułożenie soborowe cara Aleksego Michajłowicza

O czci Jego Wysokości lub jak Jego Wysokości zdrowie chronić.

1. Będzie ktoś miał jakimś zamiarem dopuścić się złego czynu na zdrowie Jego Wysokości i ktoś o tym złym czynie zawiadomi, i według tego zawiadomienia o złym zamiarze poddany śledztwu do pełnego wyjaśnienia sprawy, że on na Jego Cesarską Mość zamysła i wykonać chce zły czyn: i takowy podlega karze śmierci.

2. Również jeśli będzie ktoś na władzę Jego Cesarskiej Mości, zechce Państwem Moskiewskim zawładnąć i Władcą być, i do tego swojego złego zamiaru zacznie wojsko gromadzić, lub jeśli ktoś z nieprzyjaciółmi Jego Cesarskiej Mości zacznie się przyjaźnić i pisma będzie posyłać pisma z radami kompetentnymi, i udzielać im wszelkiej pomocy, żeby tymi Cesarskimi nieprzyjaciółmi, poprzez swą łączność, Państwem Moskiewskim zawładnąć lub jakieś zło uczynić; i jeśli o tym ktoś zawiadomi i według tego zawiadomienia o złym zamiarze zostanie poddany śledztwu do pełnego wyjaśnienia sprawy, i takowy zdrajca również podlega karze śmierci.

3. A jeśli ktoś Jego Wysokości nieprzyjaciółom miasto odda zdradą, lub jeśli kto w miasto Jego Wysokości przyjmie innych państw cudzoziemców w celu zdrady, będzie poddany śledztwu do pełnego wyjaśnienia sprawy, i takowi zdrajcy również podlegają karze śmierci.

4. A jeżeli będzie kogoś zamiarem i zdradą miasto podpalić lub pałace, i w tym czasie lub po tym, podpalacz pojmany będzie, zostanie poddany śledztwu do pełnego wyjaśnienia sprawy: i sam spalony zostanie bez miłosierdzia żadnego.

5. A dobytek ziemski i dziedzictwo i życie zdrajcy przejmuje Jego Wysokość.

6. A żona i dzieci takich zdrajców, który o tej zdradzie wiedzieli: będą oni z tego powodu skazani na śmierć...

10. A będą oni poddani śledztwu do wyjaśnienia sprawy, i okaże się, że o tej zdradzie nie wiedzieli: skazani na śmierć nie zostaną, i dóbr ziemskich i dziedzictwa i życia nie będą pozbawieni...

14. A ludzi wszelkich rang, którzy zaczną powoływać się na sprawę lub słowo Jego Wysokości, a potem zaczną mówić, że mają nie sprawy i słowa Jego Wysokości, a powoływali się na Jego Mości sprawę lub słowo, należy bić lub pijackim zwyczajem – bić ich batem, i bijąc batem oddać temu, czyj to człowiek...

17. A jeżeli będzie ktoś donosił Jego Wysokości o ważnym postępku lub zdradzie, a śledztwo wykaże, iż sprawę tą wymyślił gołosłownie, to ten informator będzie poddany takiej karze, jakiej byłby poddany ten, na którego on donosił.

Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое, т. 1: С 1649 по 1675, Санкт-Петербург 1830, s. 3-5.

Polecenie:

- Wyjaśnij, jaki cel miały sankcje uchwalone przez Sobór.

6 c

Źródła historyczne
i opracowania naukowe

Źródło nr 1:
Księga sądowa wsi Iwkowej

Chłopi w dobrach królewskich cieszyli się znacznym zakresem wolności w dysponowaniu majątkiem, który był ich własnością osobistą. Chłop gospodarz miał możliwość przekazywania go swoim potomkom na mocy zapisu/oświadczenia ustnego, które miało charakter testamentu.

¹ Wieś w Małopolsce.

² Ława – sąd; w tym kontekście sąd wiejski.

³ Skromny dobytek; tu: gospodarstwo.

Anno Domini 1608 die 14 februari prawo wielkie rugowe odprawiane było we wsi Iwkowej¹ przy bytności jejmości pani Jadwigi z Gierałtowic Potocki dzierżawce wsi Iwkowej i bytności pana Stanisława Gębarzowskiego urzędnika jejmości i zupełny ławice²: Wojciecha Szota wójta iwkowskiego, Grzegorza Dudy, Matysa Jaśka, Krzysztofa Hajda, Janawy Walantego, Jana Zięcia, Wojciecha Murka, Stanisława Przybyły.

Na tymże prawie stanąwszy oblicznie Jan Osuch społecznie z Janem Tucznem dobrowolnie, a nie przymuszenie zeznali, iż będąc przy śmierci robotnego Jakuba Osucha, zastawszy go przy pamięci, rozrządzenie domu od niego słyszeli. Który to pomieniony mając dzieci dwoje podzielił zostawiając syna Wojciecha przy chudobie³ swojej we wsi Iwkowej, to jest leżących za żywota swego one ruchomemi podzieliwszy. A siostrze jego, a dziewczce swjej za mężem już będący, powiedział, że się jej już dosyć stało, pokazując jej dobra macierzyste w Tymowej po matce jej należące. Które to świadki do wyznania urząd przyjął przysięgą ich obowiązawszy. Co prawu jawno uczynił.

Księga sądowa wsi Iwkowej 1581-1809, oprac. i wyd. S. Plaza, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969, s. 129.

Źródło nr 2:
Z. Ossoliński, *Pamiętnik*

Dał mi był król po śmierci pana wojnickiego, Tęczyńskiego, Laszki u Lwowa w roku 1593, na którą to wieś jako odległą na przyległą, to jest Śmierdzinę, a najwięcej dla drzew, frymarczyłem się z panem Stanisławem Mroczkem z Miogonowic. Wyjednałem tedy sobie i żenie wtórej, Firlejównie, *consens* u króla *datum Varsaviae 3 Aprilis 1596*, za którym nam pan Mroczek cedował z prawa swego *Varsaviae in actis conventualis feria 2 post Dominicam Reminiscere 1597*. Zatem i przywilej swój dał, który z innymi listy, kwiatami, intercyzami od tej wsi należącymi.

Rok 1614

[...] A iż sejmik opatowski nadchodził, który był złożony z sejmu na to, aby województwo sandomirskie, którego posłowie nie chcieli zezwalać na one 6 poborów, mając w tej mierze *limitatam potestatem* na tym sejmiku, uważywszy *rationes* i komputy¹ innych województw. Przeto i ja pierwszy raz wojewodą do nich się stawić i porządzić im musiałem.

Zaczem gdy dzień sejmiku onego przyszedł, który był 17 *Januarii*, stawiłem się i ja z wielką kontentacją i gratulacją wszech radujących się, że im Pan Bóg mnie dał *tandem* rodaka ich i rodowitego między nimi i z ojca mego, kasztelana² sandomirskiego, województwu temu zasłużonego, co nie lada jako pomogło, że nietrudno na moje pierwsze perswazyje zezwolili na wszystkie uchwały sejmu przeszłego i pobory (co i królowi JM przez posła jego oświadczyć z łaski swojej ku mnie i onej swej miłości chcieli), dziękując przy tym wielce królowi JM za mnie. Taka wtenczas zaraz ich miłość ku mnie się pokazała.

Z. Ossoliński, *Pamiętnik*, oprac. i wstęp J. Długosz, Warszawa 1983, s. 59-60, 162.

¹ Komput – liczba racji żywnościowych/ich ekwiwalentu w pieniądzu dla wojska wyptacanych ze skarbu Rzeczypospolitej. Źródłem powiększania własności magnackiej były z jednej strony dobra królewskie, z drugiej strony własne inwestycje i przemysłność. Tak jest i w tym przypadku. Dobra przekazane przez władzę zostały wymienione na inne, także królewskie, które posiadały lepsze położenie geograficzne i znajdowały się bliżej innych dóbr magnata. Ważnym elementem decyzji gospodarczej była też ocena możliwych do uzyskania dochodów z handlu drewnem z tych nowych dóbr.

² Kasztelan – początkowo pełnił rolę sędziego, zajmował się obroną i zbieraniem podatków na terenie kasztelanii (okregu grodowego – jednostki administracyjnej prowincji, a następnie województwa). Po wprowadzeniu w miejsce kasztelanii podziału na powiaty kasztelan utracił znaczną część swoich kompetencji sądowych i administracyjnych, a jego urząd stał się wysokim urzędem honorowym, uprawniającym do zasiadania w Senacie.

Zbigniew Ossoliński (1555-1623)

– polityk, uczestnik wojny o niepodległość, wojewoda podlaski i sandomierski.

Decyzje podejmowane przez przedstawicieli szlachty na sejmiku dotyczyły zarówno spraw lokalnych, jak i całego państwa. W kwestii państwa najistotniejsze znaczenie miały uchwały w sprawach podatkowych. Tekst pokazuje, w jaki sposób takie decyzje w sprawach podatkowych były podejmowane: duże znaczenie miał osobisty aurytet magnata, który jednocześnie pełnił funkcje urzędnicze – w tym wypadku chodzi o urząd wojewody, a więc urząd uprawniający do zasiadania w Senacie.

Źródło nr 3: Konstytucja 3 Maja 1791

Konstytucja, uchwalona na Sejmie Czteroletnim (1788-1792), była jedną z pierwszych konstytucji na świecie. Zgodnie z filozofią Oświecenia ustanawiała trójpodział władzy, wprowadzała dziedzicność tronu i znacząco ograniczała demokrację szlachecką. Konstytucja została uchylona w 1793 r. pod naciskiem Rosji i Prus.

IV. Chłopi włościanie

Lud rolniczy, spod którego ręki płynie najobfitsze bogactw krajowych źródło, który najliczniejszą w narodzie stanowi ludność, a zatem najdzielniejszą kraju siłę, tak przez sprawiedliwość, ludzkość i obowiązki chrześcijańskie, jako i przez własny nasz interes dobrze zrozumiany, pod opiekę prawa i rządu krajowego przyjmujemy, stanowiąc, iż odtąd jakiebykolwiek swobody, nadania, umowy dziedzice z włościanami dóbr swoich autentycznie ułożyli, czyliby te swobody nadania i umowy były z gromadami, czyli też z każdym osobno wsi mieszkańcem zrobione, będą stanowić wspólny i wzajemny obowiązek, podług rzetelnego znaczenia warunków i opisu zawartego w takowych nadaniach i umowach, pod opiekę rządu krajowego podpadający.

Konstytucja 3 Maja 1791. Statut Zgromadzenia Przyjaciół Konstytucji, oprac. J. Kowecki, Warszawa 1991, s. 96-97.

Źródło nr 4: Manifest Pawła I o trzydniowej pańszczyźnie

Prawo boże, w dekalogu nam przepowiedziane, naucza nas, by siódmy dzień poświęcić Jemu [Stwórcy]...

Potwierdzić w całym cesarstwie naszym o dokładnym i koniecznym niniejszego prawa wypełnieniu, nakazując wszystkim i każdemu pilnować, aby nikt i pod żadnym pozorem nie ważył się w dni niedzielne zmuszać chłopów do prac, tym bardziej że dla wyrobów rolniczych ostające się w tygodniu sześć dni na równe liczby zostaje rozdzielone – jak dla chłopów właśnie, tak i do prac ich na korzyść niniejszych ziemian. Przy dobrym rozporządzeniu będą one wystarczające, by wypełnić wszelkie potrzeby gospodarcze.

Российское законодательство X-XX веков, в 9 т., т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма, отв. ред. Е. И. Индова, Москва 1987, s. 62.

Paweł I – cesarz rosyjski w latach 1796-1801.

Manifest jest datowany na 5 kwietnia 1797 r.

Źródło nr 5

S. Starowolski, *Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego*

Szymon Starowolski (1588-1656) – polski pisarz i historyk, autor wielu prac poświęconych różnym dziedzinom wiedzy. Przytoczony tekst ma charakter przewodnika. Został opublikowany w Kolonii w 1632 r. po łacinie pod tytułem *Polonia*, a następnie był wielokrotnie przedrukowywany.

Szlacheckie przywileje

Naród polski najpierw dzieli się na stan rycerski, czyli szlachtę, oraz pospólstwo, dalej na stan duchowny i świecki. Szlachcie rządy oraz obrona ojczyzny w udziale przypadają, pospólstwu rolnictwo, handel i rzemiosła; z jednych i drugich natomiast kapłani do służby Bożej powstają.

Szlachta, dawniej nazywana rycerstwem, teraz powszechnie nazywana jest jazdą, od służby w jeździe, do której jest zobowiązana. I cieszy się licznymi a poważnymi przywilejami, które po części szczodrością królów i władców zostały jej zapewnione, po części w drodze zwyczajów i tradycji nabrały mocy. Zaliczani zaś do szlachty ci tylko być mogą, których przodkowie, za męstwo do tego stanu wprowadzeni, znakiem rodowym byli obdarowani albo którzy teraz sami męstwem swoim klejnot uzyskali i publicznie, za postanowieniem senatu Królestwa, do służby wojskowej i stanu szlacheckiego są wpisani. Za znakomitsze jednak uważane jest szlachectwo z urodzenia niż nadane. Urodzeni zaś winni być z ojca i matki zarazem szlacheckich, prawowitym połączonych małżeństwem: niesłubni bowiem szlacheccy synowie, choćby i najznamienitszego urodzenia, nie są zaliczani do rodziny i nie korzystają z przywilejów szlacheckich. A znowu traci się szlachectwo tymi dwoma sposobami: na mocy, naturalnie, królewskiego dekretu, za popełnienie czynu haniebnego lub ohydnej jakiej zbrodni albo za pospolitą chęć zarobkowania, jeśli ktoś mianowicie, poniechawszy wojska i ziemiańskiego zajęcia, kupiectwem się zajmie bądź karczmarstwem czy sztuce jakiej mechanicznej się poświęci.

Jest zaś godnością równa sobie cała polska szlachta i żadne starszeństwo czy tytuły hrabiów albo książąt różnicy nie czynią: wszyscy równym prawem i wolnością się cieszą, wszyscy co do jednego razem króla sobie wybierają, prawa na sejmie przez swoich posłów ustanawiają, wojny sąsiadom wypowiadają, przymierza z nimi zawierają, podatki ustalają, sposób bicia monety zalecają i całą zupełnie Rzeczypospolitej administrację w rękach swoich dzierżą. [...]

Władza polityczna

Władza w Polsce składa się z trzech podstawowych i prostych form republiki, które zakładają rządy albo jednego, albo kilku, albo wielu, czyli wszystkich do pewnego stopnia, w oparciu o równość praw. Mamy tedy króla nie z dziedzictwa, lecz w drodze elekcji kreowanego, który jest najwyższym wykonawcą praw ustanowionych na sejmach. Mamy senat ze znaczniejszej szlachty wybrany i do przestrzegania tychże praw powołany. Mamy posłów sejmowych, obranych w wolnym głosowaniu każdej prowincji, a wyznaczonych do uchwalania na sejmie praw, jakoby trybunów jakichś, którzy i władzę króla, i senatu nadmierny autorytet ograniczają.

I tak za jednomyślnym staraniem wszystkich w określonych zaiste a nader wąskich granicach zamknięta jest władza królewska nad stanami duchownym i szlacheckim tudzież nad ich poddanymi i dobrami. A w każdym razie nad duchowieństwem, już od chwili przyjęcia religii chrześcijańskiej, król żadnego zgoła prawa nie ma. Natomiast o głowie

i honorze szlachty jedynie na sejmie z senatem rozstrzyga, z wyjątkiem niektórych tylko spraw. Bez rady zaś senatu i posłów nie może ani wojny jakiegokolwiek wypowiedzieć, jakośmy wyżej rzekli, ani przymierza w imieniu państwa z kimkolwiek zawrzeć, ani podatków czy danin nowych ustanawiać, ani praw nowych spisywać albo monetę bić, ani odstępować komu cokolwiek z dóbr Królestwa, ani podnosić kogokolwiek do stanu szlacheckiego, ani rozstrzygać rzeczy jakiegóś ważniejszej, dotyczącej spraw Rzeczypospolitej. Sam natomiast zupełnie biskupów i opatów mianuje, wojewodów i kasztelanów, marszałków, kanclerzy, podskarbich i wodzów wojska; dochodami korony zarządza i starostwa rozdziela, sejmy zwołuje, na wszystkie urzędy i na sędziów wyznacza. Słowem – wszystkie w Rzeczypospolitej godności sam wedle swej woli i upodobania rozdaje, i ma w ręku wszelkie sposoby wynagradzania i obdarowywania dobrami, kogokolwiek zechce.

S. Starowolski, *Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego*, przeł. z jęz. łac. i komentarze A. Piskadło, Kraków 1976, s. 126-127, 130-131.

Źródło nr 6:
Generalny przywilej dla szlachty

21 kwietnia 1785

Z Bożej wspomagającej miłości, my, Katarzyna II, imperatorowa i samodzielnica całej Rosji [...].

Naczelników i dowódców takich Rosja w ciągu ośmiuset lat od swojego założenia znajdowała wśród swoich synów, zwłaszcza że za wszystkie czasy było, jest i z pomocą Bożą będzie tak, że szlachta rosyjska wyróżnia się cechami, które usposabiają znakomicie do dowództwa. Jest to niezaprzeczalnie udowodnione przez sukcesy, które doprowadziły Imperium Rosyjskie do poziomu jego obecnej wielkości, potęgi i chwały.

[...] I naśladowując przykłady sprawiedliwości, miłosierdzia i umiłowania spoczywających w Bogu przodków naszych, które tron rosyjski ozdobiły i rozślawiły, i będąc prowadzona przez naszą matczyną miłość i doskonałą wdzięczność dla szlachty rosyjskiej, według naszej roztropności i woli imperatorskiej, nakazujemy, deklarujemy, zarządzamy i potwierdzamy na pamięć rodów i na użytek szlachty rosyjskiej dla służby imperium naszego następane artykuły na wieczne czasy i niezachwiane:

A. O przywilejach osobistych szlachty

Szlachecka godność jest dziedziczna.	2 Przyznaje się nie tylko imperium i tronowi, ale i sprawiedliwie jest, żeby urodzonej szlachty godny stan zachowywał się i zostawał potwierdzony niezachwianie i nierozzerwalnie; a dla tego, onegdaj, teraz i na wieki, urodzona szlachecka godność będzie nierozzerwalnie, dziedzicznie i w sposób potomny dla tych uczciwych rodzin, które cieszą się ją [...]
Szlachta jest sądzona przez sąd szlachecki.	12 Niech szlachcic nie będzie sądzony, poza swoich równych.
Niech szlachcic nie będzie pozbawiony szlachectwa lub honoru, lub życia bez [wiedzy] Senatu i zatwierdzenia Imperatorskiej Wysokości.	13 Niech sprawa szlachcica, który popadł w przestępstwo kryminalne i według prawa, zasługuje na pozbawienia szlacheckiej godności lub honoru, lub życia, nie została osiągnięta bez wprowadzenia do Senatu i potwierdzenia Imperatorskiej Wysokości.
Potwierdzenie możliwości pozostawania na służbie lub próśby o zwolnienie z niej.	18 Potwierdzamy szlachcicom, którzy są na służbie, zezwolenie na kontynuowanie służby i na prośbę o zwolnienie ze służby zgodnie z ustalonymi regułami.

21

Prawo szlachcica do przedstawiania się na piśmie jako właściciel albo *wotczinnik*¹ swoich majątków i ojcowizn. Szlachcic ma prawo, by nazywać się na piśmie właścicielem [*pomieszczik*] swoich majątków, tak i *wotczinnikiem* rodzinnych, odziedziczonych i otrzymanych ojcowizn.

23

Dziedziczny majątek nie może zostać skonfiskowany za przestępstwo. Niech dziedziczny majątek szlachcica, w przypadku skazania, nawet za największą zbrodnię, zostanie przekazany prawemu jego spadkobiercy lub spadkobiercom.

Исторические источники по истории России XVIII – начала XX в. на русском языке в Интернете (Электронная библиотека Исторического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова): www.hist.msu.ru.

¹Właściciel ojcowizny.

Źródło nr 7:
G. Kotoszychin, *O Rosji za panowania Aleksiego Michajłowicza*

Grigorij Karpowicz Kotoszychin (ok. 1630-1667) – poddiaczny Poselskiego prikazu. W 1664 r. uciekł najpierw do Wielkiego Księstwa Litewskiego, stamtąd do Szwecji. W latach 1666-1667 na zamówienie władz szwedzkich napisał dzieło, które w pierwszej połowie XIX w. zostało zatytułowane *O Rosji za panowania Aleksiego Michajłowicza*. Ścięty za zabójstwo.

¹ Autor nie jest w tym miejscu dokładny. Podbój chanatu kazańskiego miał miejsce w 1552 r. przy osobistym udziale Iwana IV, chanat astrachański zajęli wojewodowie rosyjscy w 1556 r., a podporządkowanie Syberii rozpoczęło się od wyprawy Kozaków atamana Jerma-ka Timofiejewicza w 1581 r.

² Mowa o czasach opryczniny w państwie rosyjskim w latach 1565-1572.

³ Chodzi o jedną z wersji śmierci syna Iwana IV w 1581 r. i o zamordowanie przez oprychników metropolity moskiewskiego Filipa w 1569 r.

Wielki książę Iwan Wasiljewicz moskiewski Groźny ze swoimi licznymi książętami i z bojarami chodził wojować z licznym [też] wojskiem na carstwa Kazańskie, Astrachańskie i Sybirskie¹. I z woli Boga brał do niewoli carów tych carstw z ich państwami, i ziemiami, i osadził w tych państwach i ziemiach licznych chrześcijan dla umocnienia [swojej władzy], i od tego czasu uczynił się on, wielki książę państwa moskiewskiego, carem w tych zdobytych państwach i w dawnych księstwach, carem Iwanem Wasiljewiczem wszystkich Rusi; w ten sposób na ziemiach rosyjskich rozpoczęło się carstwo...

Rządził jako książę ten wielki książę, a potem jako car i kierował państwem swoim we wściekłości i gniewie w bardzo tyrański sposób, i miał z państwami sąsiednimi wojny i niezgodę. A kiedy nie miał z nimi wojny i niezgody, wtedy obracał w niewolę poddanych swoich jednowierców chrześcijan i wiele okrucieństw czynił wobec kniaziów i bojarów swoich i prostych ludzi². W ten sposób i syna swego wyprawił na tamten świat, przebiwszy go swą królewską łaską (*osnom*), i jednego metropolitę kazał zadusić poduszką³. Panował ten car i umarł.

G. К. Котошихин, *О России в царствование Алексея Михайловича*, подгот. публ., введ. ст., коммент. и словник Г. А. Леонтьевой, Москва 2000, s. 22.

Źródło nr 8:

E. Pielgrzymowski, *Wielkie poselstwo Lwa Sapiehy 1600-1601 do Moskwy*

Notatka strony rosyjskiej wręczona litewskim posłom 3 grudnia 1600 r.

A naszej carskiej wysokości król Zygmunt w swoich hramotach i wy posłowie jego w czasie poselstwa do nas mówiąc nasze carskie miano niepełnym carskim tytułem, czyli „carem i samodzierzcą” nie nazywacie, i naszego carskiego tytułu nie opisujecie w pełni, zgodnie z naszym carskim dostojęstwem, które nam wielkim gospodarom Bóg dał od poprzednich wielkich gospodarów carów rosyjskich począwszy od wielkiego gospodarza Włodzimierza Monomacha, który od Greków wysokie dostojęstwo i cześć przyjął i został uwieczniony carskim wieńcem i diademem przez wielkich gospodarów, konstantynopolskich carów, za radą najświętszych, powszechnych, czterech patryjarchów i całego Soboru powszechnego i nazwany został carem tenże wielki książę Włodzimierz Monomach; toż i do wielkiego gospodarza cara Iwana Wasiljewicza całej Rusi i samodzierzcy, i mściciela nieprawdy, i staraniem prarodzicielskim pana ziem i mnogich mużułmańskich carstw opiekuna i władcy, a potem Bożym, sprawiedliwym, wyrokiem ten najwyższy carski tytuł jego wysokości także i do nas, wielkiego gospodarza cara, i wielkiego księcia Borysa Fiodorowicza całej Rusi samodzierzcy [przeszedł], nie tylko dlatego, że rosyjskiego gospodarstwa carski tytuł Bóg nam podarował, i mużułmańskich gospodarstw carstwa kazańskiego i astrachańskiego, i sybirskiego, i mnogich chrześcijańskich i mużułmańskich carów na swoich carstwach naszej carskiej wysokości uczynił posłusznymi, i ci nam, wielkiemu gospodarowi, służą, ale także stał się nasz najwyższy carski tytuł jego wysokości znany i czczony wszędzie i powszechnie przez wszystkich wielkich gospodarów. I wszyscy wielcy gospodarowie, cesarz rzymski i król hiszpański, wszyscy chrześcijańscy gospodarowie i królowie, i najjaśniejszy papież rzymski i mużułmańscy gospodarowie, szach perski i sułtan turecki, i ci mużułmańscy gospodarowie, i wszyscy inni opisują nasze carskie imię z pełnym carskim tytułem „cara i samodzierzcy” i tytuł naszej carskiej wysokości opisuje każdy z nich, zgodnie z naszą carską godnością.

Odpowiedź posłów litewskich

Mówiliście o tym, że najjaśniejszy i wielki gospodar król polski i wielki książę litewski, gospodar nasz w piśmie swoim gospodarskim nie opisał i my posłowie wielcy w czasie poselstwa naszego nie nazywaliśmy wielkiego gospodarza, wielkiego księcia Borysa Fiodorowicza całej Rusi „carem i samodzierzcą”, i innych tytułów jego, tak jak on sam się nazywa, nie opisano i nie powiedzieliśmy, bo jakoby wielki gospodar włodzimierski Monomach od wielkich gospodarów, od konstantynopolskich carów, cześć przyjął i został uwieczniony carskim wieńcem i diademem, za radą czterech patryjarchów i całego powszechnego soboru i został nazwany carem wielki książę Włodzimierz Monomach, po którym jakby wszyscy gospodarowie ruscy tytułu carskiego używali aż do wielkich gospodarów Iwana Wasiljewicza całej Rusi i syna jego Fiodora Iwanowicza całej Rusi. Nie słyszeliśmy o tym od nikogo, tylko od was i nie czytaliśmy tego w żadnych kronikach, w których są opisane wszystkie dzieje, co się na świecie kiedykolwiek działo, a przecież tego by tam nie pominięto. I soborów powszechnych wy sami tylko siedem uznajecie. A one wszystkie

Zapis rozmów z lat 1600-1601 poselstwa Lwa Sapiehy w Rosji.

Poselstwo polsko-litewskie z Lwem Sapiehą, wielkim kanclerzem litewskim na czele, przybyło do Moskwy w 1600 r. na negocjacje dotyczące przedłużenia rozejmu oraz zawarcia unii pomiędzy Rzeczpospolitą i Rosją. Sekretarzem poselstwa był Eliasz Pielgrzymowski. Pozostawił on cenne świadectwo na temat prowadzonych negocjacji, którego fragment jest tutaj przytoczony. Wynikiem rozmów było przedłużenie rozejmu na następne 20 lat; strona rosyjska odrzuciła jednak projekt unii. W skład delegacji rosyjskiej wchodziłi bojarzy, książę F. I. Mścistawski, książę F. M. Trubecki, S. T. Godunow, I. W. Godunow, książę F. A. Nogotkow-Oboleński, dumny diak W. Ja. Szczetkałow.

W źródle jest wymieniony Włodzimierz Monomach, wielki książę kijowski w latach 1113-1125, Wzmianka o jego carskiej koronacji jest związana z legendą o tak zwanej czapce Monomacha – carskiej koronie, jednym z głównych symboli rosyjskiego samodzierzawia, który ma, z całą pewnością, wschodnie (tatarskie) pochodzenie. Po raz pierwszy legenda ta pojawia się w pierwszej połowie XVI w. w *Opowieści o książętach włodzimierskich*.

miały miejsce zanim kraj tutejszy przyjął wiarę chrześcijańską. Dajmy jednak temu spokój, bo wiemy na pewno, że poprzedni wielcy gospodarowie, wasi wszyscy, od przodków swoich od dawna, nigdy tego tytułu carskiego nie tylko u wielkich gospodarów i wielkich książąt litewskich nie domagali się, ale i sami jego nie używali i w pismach swoich nie opisywali, co znajdziecie w pismach dawnych rozejmowych. A chociaż wielki gospodar, i wielki książę, Iwan Wasiljewicz, niedawno zmarły, tego domagał od króla jego miłości Zygmunta Augusta i od króla jego miłości Stefana, otrzymać tego nie mógł, chociaż był własnym potomkiem dawnych przodków swoich i po ojcu swoim na gospodarstwie zasiadł, i jego królewska miłość, gospodar nasz, niczego z dawnych tytułów gospodarów waszych nie opuścił ani odmienił, ale zwykły tytuł daje gospodarowi waszemu, tak jak to przedtem było. Piszecie jakoby to wszyscy gospodarowie chrześcijańscy, cesarz rzymski, król hiszpański i wszyscy chrześcijańscy gospodarowie, i sam najświętszy namiestnik Jezusa Chrystusa, pasterz najwyższy i wszystkich Kościołów powszechnych papież rzymski obecnego hospodara waszego „carem” nazywa. My tego nie wiemy, ale uważamy, że do wielkiego hospodara waszego, wielkiego księcia, Borysa Fiodorowicza, całej Rusi, od Stolicy Apostolskiej od najświętszego papieża rzymskiego posłów i poselstwa żadnego nie było, także od króla hiszpańskiego, francuskiego, od cesarza tureckiego, i od innych, bo ich droga do Moskwy wiedzie przez Koronę Polską i przez Wielkie Księstwo Litewskie; wiedzielibyśmy od nich, kiedy by do was jechali. I dzięki temu dobrze wiemy, jako i wy sami, jaki tytuł pisze najświętszy papież rzymski, a także inni gospodarowie chrześcijańscy waszemu gospodarowi.

Elijas Pilgrimovijus [Eliasz Pielgrzymowski], *Didžioji Leono Sapiegos pasiuntinybė į Maskvą, 1600-1601 m.*, parengė J. Kiaupienė, Vilnius 2002 [Historiae Lituaniae Fontes Minores, IV], s. 37-38; 39.

Źródło nr 9:

S. M. Sołowjow, *Historia państwa rosyjskiego od najdawniejszych czasów*

Język rosyjski upstrzony jest licznymi polonizmami: wystarczy tylko przywołać listy i donosy ruskiego rezydenta w Warszawie – Tiapkina, żeby utwierdzić się w przekonaniu o sile wpływu polskiego na język rosyjski i o tym, jak wpływ ten ujawnił się nieświadomie, wbrew woli ruskiego człowieka: Tiapkin, jak już widzieliśmy i jak jeszcze zobaczymy, był w pełni ruskim człowiekiem, umierał w Polsce z tęsknoty za ojczyzną, nie mógł dojść do ładu z Polakami, postrzegał ich w samych ciemnych barwach, a mimo wszystko zaczął pisać na wół po polsku, posłał syna do polskiej szkoły, a ten zwracał się do króla w modnym ówczesnie języku, to jest w mieszaninie polskiego i łaciny. [...]

W pierwszych latach panowania Fiodora¹, ruskim rezydentem w Polsce pozostał Tiapkin, posyłający co i rusz Moskwie skargi na swoje godne pożałowania położenie (z Moskwy nie przysyłali mu pieniędzy, a w Polsce żywić go nie mieli zamiaru). „Do Krakowa na koronację² nie mam za co się udać – pisał on z Lwowa – nie obędzie się bez zastawy, a zastawiać nie ma czego, jedną miałem sobolową ferezijkę³ przesywaną złotem, ale teraz ona w Warszawie u mieszczanina w zastawie przepada, bo wykupić jej nie ma za co. Chcąc nie chcąc na koronację nie pojedę, jeżeli pieniędzy na wykup nie dobędę. Miałem ja jedną dobrą kobyłkę, na której jeździłem na dwór królewski i między panów, ale i ta teraz padła, między ludzi nie ma na czym wyjechać, przyjdzie i samemu zdechnąć od nędzy; od starych ran nieustannie chory. Nie takie tu porządki jak w państwie moskiewskim, gdzie niczym najjaśniejsze słońce na niebie jedyny władca i pan wszechświata oświeca nas i swoim władczym nakazem, niczym promieniami słonecznymi, wszystko jeden opromienia; jednego tylko słuchamy, jednego się obawiamy, jednemu wszyscy służymy, jeden tylko daje i jeden tylko odbiera podług otrzymanego od niebios błogosławieństwa. A tu każdy dzban to pan, nie boją się tu nawet samego Stworzyciela, a nie tylko obranego pana swojego; nie uznasz, gdzie, u kogo doprosić się rozwiązania sprawy, wszystkie pany polskie chciwością swe dusze przysłoniły”.

S. M. Соловьёв, *Сочинения*, в 18 кн., кн. 7: *История России с древнейших времен: т. 13-14*, Москва 1991, s. 175, 208.

Siergiej Michajłowicz Sołowjow (1820–1879) – wielki rosyjski historyk, którego główne dzieło, *Historia państwa rosyjskiego od czasów najdawniejszych*, zostało opublikowane w 29 tomach w latach 1851-1879. Opowieść doprowadzono w niej do 1774 r.

Fragment opisuje działalność w Polsce rosyjskiego rezydenta B. M. Tiapkina w latach 1674-1677.

¹Fiodor Aleksiejewicz panował w latach 1676-1682.

²Mowa o koronacji Jana III Sobieskiego.

³Ferezja – tu: ferezjka (zdrobnie), wierzchnia część męskiego okrycia stroju szlacheckiego.

Źródło nr 10:
Dziedziczność tronu jako gwarancja
stabilności politycznej Rzeczypospolitej

Jeszcze w XVII w. elekcyjność tronu w Rzeczypospolitej była uważana za „źrenicę wolności” szlacheckiej. W drugiej połowie XVIII w. zaszyły poważne zmiany w szlacheckiej myśli politycznej. Odtąd tron dziedziczny staje się rozwiązaniem politycznym zapewniającym utrzymanie rządów prawa gwarantujących realizację wolności obywatelskich, a wolna elekcja „okropnym i zwodniczym wolności teatrem”.

Autor tego tekstu nie jest znany. Wprowadzenie monarchii dziedzicznej przewidziano w Konstytucji 3 maja 1791 r.

¹ Namiestnictwem.

² Przekupnym.

Dziedziczność tronu jako gwarancja stabilności politycznej Rzeczypospolitej. Głos anonimowego publicyisty po uchwaleniu Konstytucji 3 maja 1791 r.

Myśli obywatela o nowej Konstytucji [lato 1791 r.] [...]

O sankcji sukcesji tronu

Próżno bym chciał dowodzić, że sukcesja tronu w Polsce jest nader potrzebną, że elekcje królów były to polityczne Rzeczypospolitej choroby, które niszczyły naród. Dostyc jest bowiem smutnego doświadczenia i świadectwa z historii polskiej, że tron elekcyjny w Polsce pretorstwem¹ był tylko sąsiedzkich potencji, szczególnie Moskwy, dla domów pierwszych frymarcznym² arystokracji targowiskiem lub zawiści obiektem, dla ubogiej szlachty okropnym i zwodniczym wolności teatrem, na którym życia ofiara poświęcała się ambicji panów uwodzących ją fałszywym blaskiem wolności, dla ludu zaś biednego tysiącami rąk arystokratów i nieprzyjaciół kraju uciemianego szczególnym była nieszczęścia bożyszczem. Słowem było to fatum, ażeby milion ludzi ginęło dla wyniesienia jednego.

Oświecenie Europy uznało już za konieczną tę systemę, że trwałość rządu krajowego zawisała od trwałości i bezpieczeństwa głowy panującej. Król sukcesyjny prawem urodzenia swego spokojnie i bezpiecznie wstępuje na tron, siada na nim bynajmniej nie zbroczony krwią przeciwników swoich, znajduje się wraz otoczony księgami praw, które nim rządzić mają. [...]

Za czy przeciw Ustawie Rządowej. Walka publicystyczna o Konstytucję 3 Maja. Antologia, oprac. A. Grześkowiak-Krwawicz, Warszawa 1992, s. 36.

Źródło nr II: Ułożenie soborowe cara Aleksego Michajłowicza

O czci Jego Wysokości lub jak Jego Wysokości zdrowie chronić.

1. Będzie ktoś miał jakimś zamiarem dopuścić się złego czynu na zdrowie Jego Wysokości i ktoś o tym złym czynie zawiadomi, i według tego zawiadomienia o złym zamiarze poddany śledztwu do pełnego wyjaśnienia sprawy, że on na Jego Cesarską Mość zamyśla i wykonać chce zły czyn: i takowy podlega karze śmierci.

2. Również jeśli będzie ktoś na władzę Jego Cesarskiej Mości, zechce Państwem Moskiewskim zawładnąć i Władcą być, i do tego swojego złego zamiaru zacznie wojsko gromadzić, lub jeśli ktoś z nieprzyjaciółmi Jego Cesarskiej Mości zacznie się przyjaźnić i pisma będzie posyłać pisma z radami kompetentnymi, i udzielać im wszelkiej pomocy, żeby tymi Cesarskimi nieprzyjaciółmi, poprzez swą łączność, Państwem Moskiewskim zawładnąć lub jakieś zło uczynić; i jeśli o tym ktoś zawiadomi i według tego zawiadomienia o złym zamiarze zostanie poddany śledztwu do pełnego wyjaśnienia sprawy, i takowy zdrajca również podlega karze śmierci.

3. A jeśli ktoś Jego Wysokości nieprzyjaciółom miasto odda zdradą, lub jeśli kto w miasto Jego Wysokości przyjmie innych państw cudzoziemców w celu zdrady, będzie poddany śledztwu do pełnego wyjaśnienia sprawy, i takowi zdrajcy również podlegają karze śmierci.

4. A jeżeli będzie kogoś zamiarem i zdradą miasto podpalić lub pałace, i w tym czasie lub po tym, podpalacz pojmany będzie, zostanie poddany śledztwu do pełnego wyjaśnienia sprawy: i sam spalony zostanie bez miłosierdzia żadnego.

5. A dobytek ziemski i dziedzictwo i życie zdrajcy przejmuje Jego Wysokość.

6. A żona i dzieci takich zdrajców, którzy o tej zdradzie wiedzieli: będą oni z tego powodu skazani na śmierć...

10. A będą oni poddani śledztwu do wyjaśnienia sprawy, i okaże się, że o tej zdradzie nie wiedzieli: skazani na śmierć nie zostaną, i dóbr ziemskich i dziedzictwa i życia nie będą pozbawieni...

14. A ludzi wszelkich rang, którzy zaczną powoływać się na sprawę lub słowo Jego Wysokości, a potem zaczną mówić, że mają nie sprawy i słowa Jego Wysokości, a powoływali się na Jego Mości sprawę lub słowo, należy bić lub pijackim zwyczajem – bić ich batem, i bijąc batem oddać temu, czyj to człowiek...

17. A jeżeli będzie ktoś donosił Jego Wysokości o ważnym postępku lub zdradzie, a śledztwo wykaże, iż sprawę tą wymyślił gołosłownie, to ten informator będzie poddany takiej karze, jakiej byłby poddany ten, na którego on donosił.

Ułożenie soborowe cara Aleksego Michajłowicza – kodeks praw przyjętych przez Sobór Ziemski w latach 1648-1649.

Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое, т. 1: С 1649 по 1675, Санкт-Петербург 1830, s. 3-5.

7 A

Hubert Łaskiewicz, Filip Wolański, Aleksiej Wasiliew

Wzajemne oddziaływanie kultury polskiej i rosyjskiej w XVI-XVIII wieku

Periodyzacja wzajemnego oddziaływania kulturowego

W wiekach XVI i XVII polsko-rosyjskie więzi kulturowe zacieśniały się i stawały się coraz bardziej intensywne. Sarmatyzm, głoszący pochodzenie polskiej szlachty od starożytnych Sarmatów, skłaniał do zwrócenia uwagi na ziemie leżące na wschód od Rzeczypospolitej. (**Źródło nr 1:** W. Tomkiewicz, *Kultura artystyczna*). W Rosji natomiast kultura polska budziła coraz większe zainteresowanie, czemu towarzyszyło przekonanie o konieczności dokonania niezbędnej modernizacji i zapoznania się z osiągnięciami zachodniego świata w dziedzinie nauki i oświaty. To właśnie Rzeczpospolita stała się dla Rosji pierwszym „oknem na Europę”.

Na początku XVIII w. Rosja odkryła jednak nowe, północno-zachodnie „okno”. Miejsce Rzeczypospolitej – jako głównego pośrednika w kontaktach z Europą – zajęły Holandia, Anglia, a potem Niemcy i Francja. W warunkach głębokiego kryzysu państwowości w Rzeczypospolitej sarmatyzm nabrał charakteru ideologii defensywnej i zarazem ksenofobicznej. Przeciwny mu obóz „oświeconych” w stosunkach międzykulturowych był zorientowany na Francję. W tym czasie Polacy postrzegali Rosję przede wszystkim jako uosobienie siły militarnej i potęgi realizującej politykę imperialną, a nie partnera w dialogu międzykulturowym. Nowy rozdział w polsko-rosyjskich kontaktach kulturowych rozpoczął się w wieku XIX – w epoce romantyzmu i w znacznie zmienionej sytuacji geopolitycznej.

XVI wiek: „wiek rosyjskiej samotności” i „złoty wiek” Polski

Rosyjski historyk Aleksandr M. Panczenko nazwał XVI w. „wiekiem rosyjskiej samotności”. Wcześniej istniał jednolity obszar *Slavia Orthodoxa*, jednoczony przez prawosławną kulturę i język cerkiewnosłowiański. Po upadku Bizancjum w 1453 r. i ostatecznym przekształceniu się Bałkanów w część Imperium Osmańskiego, sytuacja się zmieniła. Wielkie Księstwo Moskiewskie, uzyskawszy w 1480 r. niezależność od Złotej Ordy, a także Gruzja, która w drugiej połowie XV w. rozpadła się na kilka części, pozostawały jedynymi niezależnymi państwami prawosławnymi. Rosja zaczęła mieć świadomość swojego miejsca i misji w świecie. W latach 1519-1524 mnich z monasteru Przemienienia Pańskiego Eleazara Pskowskiego – Filoteusz – stworzył teologiczno-historiozoficzną koncepcję Moskwy – Trzeciego Rzymu, w myśl której Moskwa (Rosja) miała być, w perspektywie eschatologicznej, trzecim i zarazem ostatnim, po Rzymie i Bizancjum, ośrodkiem „prawdziwej wiary”. W 1547 r. Iwan IV koronował się na cara – do tej pory tytułu tego używano tylko w stosunku do władcy Bizancjum oraz chana Złotej Ordy. Ponieważ stosowano go także w odniesieniu do Boga (Cara Niebios), władza rosyjskiego monarchy nabywała odtąd wymiaru sakralnego. „On sam stał się dla siebie świątynią i w myślach swoich stworzył całą teologię politycznego samouwielbienia” – pisał o Iwanie Groźnym historyk Wasyl O. Kluczewski. W tym czasie kształtuje się też rosyjskie samodzierżawie, oparte na modelu „władca – *chołopi*”¹; mające ogromny wpływ zarówno na kulturę polityczną Rosji, jak i na stosunki polsko-rosyjskie.

XVI stulecie było „złotym wiekiem” Polski, okresem rozkwitu kultury i gospodarki. Polska stała się wówczas największym dostawcą zboża i innych produktów

¹ Tu: niewolnicy, poddani.

rolnych do Europy Zachodniej, co gwarantowało właścicielom ziemskim znaczne dochody. Towarzyszyło temu zjawisko tak zwanego wtórnego poddaństwa, w rezultacie którego chłopci zostali pozbawieni jakichkolwiek praw publicznych. Zgodnie z koncepcją szlacheckich ideologów chłopci i mieszczaństwo nie byli uważani za część „polskiego (szlacheckiego) narodu”, pełnili zaledwie rolę sług. Jako uzasadnienie takiego stanu rzeczy przywoływano sarmatyzm, zakładający – o czym już wspomniano – pochodzenie szlachty od starożytnych Sarmatów. Mieli oni w dawnych czasach pokonać miejscową ludność, która zgodnie z prawem podboju powinna zostać na wieki podporządkowana szlachcie.

W 1569 r. zostaje zawarta unia lubelska między Królestwem Polskim a Wielkim Księstwem Litewskim, w wyniku czego powstaje Rzeczpospolita Obojga Narodów. Niedługo po śmierci ostatniego Jagiellona zaczęła się epoka królów elekcyjnych. Utrwaliła się zasada, zgodnie z którą „król panuje, ale nie rządzi”. Do powszechnego obiegu weszło pojęcie „sarmackiej (szlacheckiej) złotej wolności”. Szlachecka demokracja była traktowana jako ideał usankcjonowany przez Opatrzność. Realizowała klasyczne typy władzy, łącząc elementy trzech form rządzenia – monarchii (król), oligarchii (senat) i demokracji (naród). W tej politycznej konfiguracji za „naród” uważano wyłącznie stan szlachecki.

W ten sposób w Europie Środkowej i Wschodniej powstały dwa silne państwa z całkowicie różnym systemem wartości, stanowiącym podstawę ich kultury politycznej, a także z odmienną ideą mesjanistyczną. Z jednej strony funkcjonował model samodzierżawia, któremu towarzyszyła koncepcja poddaństwa *chołopów* i bezwarunkowy szacunek dla pochodzącej od Boga władzy monarszej. Z drugiej strony – model „kontraktowy” w odniesieniu do stosunków panujących między „ludem szlacheckim” a królem, którego władza była ściśle ograniczona przez system aktów prawnych, a w przypadku naruszenia umowy mogła być ona zerwana. (**Źródło nr 2:** J. M. Łotman, *Szkice z historii kultury rosyjskiej XVIII – początku XIX wieku*). To, co w Rzeczypospolitej stało się praktyką polityczną w XVI w., grupa rosyjskich arystokratów próbowała bezskutecznie wprowadzić w roku 1730, żądając od wstępującej na tron Anny Iwanowny podpisania tzw. „Kondycji”.

Konflikt światopoglądowy między tymi modelami władzy był nieunikniony. Rzeczpospolita przyciągała przeciwników samodzierżawia w Rosji. Pierwszym słynnym dysydem był książę Andrzej Kurbski – wojewoda w czasie wojen inflanckich, który w 1564 r. uciekł na Litwę i w swoich listach krytykował tyranię Iwana Groźnego. To właśnie w polemice z nim pierwszy car sformułował swoją definicję samodzierżawia. Na Litwie funkcjonował skupiony wokół Kurbskiego krąg intelektualistów zajmujących się przekładem na język cerkiewnosłowiański autorów antycznych i chrześcijańskich. Z drugiej strony, pochodzący z Wielkiego Księstwa Litewskiego Iwan Pierieswietow, który zdobył spore doświadczenie w trakcie licznych podróży po krajach Europy Środkowej, w Rosji stał się propagatorem idei silnej władzy monarchy w oparciu o posłuszną szlachtę.

W Europie wiek XVI naznaczony był krwawymi wojnami religijnymi, prześladowaniami innowierców i polowaniami na czarownice. W okresie reformacji Rzeczypospolitej nie dotknęły te problemy. W 1554 r. z Moskwy uciekł na Litwę i znalazł tam zwolenników Fieodosij Kosoj – głoszący radykalne poglądy religijne w duchu protestantyzmu, rozwijające idee „niezachłannych” (*niestiażatieli*).

W 1573 r., ku niezadowoleniu duchownych katolickich, akt konfederacji warszawskiej wprowadził w Rzeczypospolitej zasadę tolerancji i wolności religijnej, którą później, w okresie kontrreformacji, naruszano, co wywoływało wzrost konfliktów o podłożu religijnym.

Od końca XV w. w Rosji toczyła się polemika między *osiflanami* – zwolennikami zachowania majątków ziemskich przez monasteria i ścisłego związku Cerkwi z władzą świecką oraz zdecydowanego prześladowania heretyków – a „niezachłannymi”, którzy głosili przeciwstawne wobec *osiflan* poglądy. W połowie XVII w. istotne stało się pytanie o relacje między carem a duchowieństwem. Zwierzchnictwo władzy duchownej nad świecką nieskutecznie popierał patriarcha Nikon, którego działania zmierzające do uporządkowania praktyk liturgicznych doprowadziły do rozłamu w rosyjskim prawosławiu i pojawienia się licznej grupy staroobrzędowców, którzy znaleźli się poza oficjalną Cerkwią i byli okrutnie prześladowani przez państwo.

W Polsce utrwaliły się wyobrażenia o „moskiewskiej tyranii” i ciężącym na Rosjanach historycznym fatum despotycznej władzy. Należy jednak podkreślić, że przeciwstawność kultur politycznych nie wykluczała możliwości dialogu. Wystarczy przypomnieć choćby takie stwierdzenie Polaków: „Moskale – jeden naród z nami” (Piotr Mycielski). Koncepcja sarmatyzmu miała nie tylko wymiar polityczny, ale i aspekt etniczny, wykorzystywany do uzasadnienia słowiańskiej jedności. Na przełomie XV i XVI w. ideolodzy sarmatyzmu obejmowali tym pojęciem wszystkich Słowian, zarówno Sarmatów, jak i mieszkańców Wielkiego Księstwa Moskiewskiego. W „Kronice polskiej” Marcina Kromera (1555) Sarmaci utożsamiani są ze Słowianami, a w „Kronice polskiej, litewskiej, żmudzkiej i wszystkiej Rusi” Macieja Strykowski (1582) Moskwa jest nawet nazywana praojczyzną Sarmatów-Słowian.

Znana jest datowana na drugą połowę XV w. korespondencja moskiewskiego kupca Wasilija Jermolina z pisarzem Wielkiego Księstwa Litewskiego Jakubem, w której ten ostatni prosi o przygotowanie dla niego w Moskwie kopii licznych ksiąg. Polscy historycy dobrze znali i wykorzystywali w swoich pracach staroruskie latopisy. Jako pierwszy do tych źródeł sięgnął w drugiej połowie XV w. Jan Długosz. W jego historii Polski widać wykorzystanie źródeł ruskich, zwłaszcza „Powieści minionych lat”, „Traktat o dwóch Sarmacjach” (1517) i „Kronika polska” (1519, 1521) Macieja Miechowity w znacznym stopniu bazowały na staroruskich tekstach i przyczyniły się do upowszechnienia wiedzy na temat historii Rusi wśród polskich wykształconych warstw społeczeństwa.

Od końca XV w. polskie księgi zaczęto przekładać na język ruski. W latach sześćdziesiątych XVI w. przetłumaczono „Kronikę wszystkiego świata” Marcina Bielskiego i „Kronikę polską, litewską, żmudzką i wszystkiej Rusi” Strykowski (w przekładzie nosiła tytuł „Latopis Macieja Strykowski od początku świata pracowitością ojców i kronikarzy wielu dana uprzednio w języku polskim”). Z dziełami Strykowski zapoznał się nawet Iwan Groźny. Przekładano także filozoficzno-moralizatorskie księgi i teksty użytkowe z dziedziny prawa, medycyny itd. Na przykład w 1588 r. w Sierpuchowie z nakazu wojewody przełożono na język rosyjski kompendium wiedzy medycznej Hieronima Spiczyńskiego „O ziołach; o nalewkach i wódkach; o rybach w morzu i w rzekach; o nauce filozoficz-

nej; o upuszczaniu krwi; o sztuce aptekarskiej”. Wśród przekładów znajdowała się także literatura piękna.

Z czasem wiodącą rolę w kontaktach kulturowych między dwoma państwami zaczęła odgrywać książka drukowana. Druk zrewolucjonizował Europę XV-XVI w. Pierwsze drukowane cyrylicą księgi pojawiły się pod koniec XV w. w Krakowie. Tamtejszy drukarz Sz wajpolt Fiol w 1491 r. wydał prawosławne księgi liturgiczne: „Brewiarz” („Czasosłowiec”) i „Triodion postny”. W pierwszej połowie XVI w. wydania z drukarni Fiola dość szeroko rozpowszechniły się w Rosji. Nie ma bezpośrednich dowodów na to, że pierwszy rosyjski drukarz Iwan Fiodorow (zmarł w 1583 r.) znał te księgi, zauważalna jest jednak zbieżność wykorzystywanych wówczas technik drukarskich. Prawdopodobne jest także to, że przy projekcji „Brewiarza” („Czasownik”) w 1565 r. Fiodorow wykorzystał jako wzór kapitałki z książki *Vivificae Passionis Christi Hystorica Explanatio* („Wyłożenie historii życiodajnej męki Chrystusa”) autorstwa Jana Leopoliensis, a także polską Biblię z 1561 r. Istnieją również nie do końca potwierdzone informacje, że pierwszy rosyjski drukarz był w Krakowie na samym początku swojej działalności wydawniczej i nawet pobierał nauki na Uniwersytecie Jagiellońskim.

Po wyjeździe z Rosji do Wielkiego Księstwa Litewskiego, Iwan Fiodorow i Piotr Mścislawiec utrzymywali ścisły kontakt ze zwolennikiem idei słowiańskiej jedności i ważną postacią kultury Rzeczypospolitej XVI w., w pierw kalwińskim, a potem ariańskim radykałem Szymonem Budnym (1530-1593). Przygotowując wydawane po polsku księgi, Budny wykorzystywał moskiewskie wydania Fiodorowa, a zwłaszcza porównywał polski przekład „Apostoła” z książką tego drukarza. Na terytorium Rzeczypospolitej funkcjonowały ośrodki skupiające prawosławne wydawnictwa: Akademia Ostrogska oraz funkcjonujące w Wilnie i we Lwowie szkoły brackie. Prawosławni skrybowie nie tylko zajmowali się przekładami, ale też tworzyli oryginalne utwory polemiczne broniące prawosławia przed katolicyzmem i unią. Ich prace trafiały również do Rosji. W ten sposób w XVI w. w przeżywającej najbardziej dynamiczny rozwój przestrzeni komunikacji międzykulturowej, jaką była publikacja ksiąg, kultura Rosji i Rzeczypospolitej były ze sobą ściśle powiązane.

Rozkwit polsko-rosyjskich kontaktów kulturalnych w XVII wieku

W tym stuleciu w losach sąsiadujących ze sobą państw znajdujemy liczne podobieństwa (smuta w Rosji na początku stulecia i katastrofa potopu szwedzkiego w Rzeczypospolitej w połowie wieku). Wiek XVII nazywano w Rosji „wiekiem buntów” („бунташный век”), również w Polsce okres ten był przepełniony niepokojami. Burzliwe lata sprawiły, że liczni mieszkańcy Rzeczypospolitej przybywali do Rosji i mieli możliwość, by osobiście poznać charakter i zwyczaje mieszkańców tego kraju. W połowie wieku wojska cara Aleksego Michajłowicza prowadziły działania wojenne skierowane przeciw polsko-litewskiemu państwu. Początkowa radość, jaką okazywali prawosławni mieszkańcy Rzeczypospolitej z interwencji swoich rosyjskich współwyznawców, nierzadko zmieniała się w rozczarowanie i idący za tym sprzeciw, na przykład mieszczan, którzy dotychczas korzystali z wolności wynikających z obowiązującego w Rzeczypospolitej prawa magdeburskiego. Pojmani w niewolę Polacy nie zawsze wracali do ojczyzny, wielu z nich osiedliło się w Rosji, wnosząc z czasem wkład w rozwój tamtejszej kultury. Warto zauważyć, że w prze-

ciwieństwie do innych cudzoziemców, których ogólnie nazywano „Niemcami”, Polacy nie gromadzili się w Moskwie, w Niemieckiej Słobodzie – ich domy były rozlokowane w różnych częściach miasta lub mieszkali przy rosyjskich rodzinach. Wielu uczonych mających katolickie lub prawosławne wykształcenie zachodnioruskie znalazło się w Moskwie i stało się pośrednikami w krzewieniu europejskich wpływów kulturowych w Rosji.

Rzeczpospolita przetrwała okres wojen XVII w. Jednak w drugiej połowie tego stulecia państwo przeżywało upadek, a na początku XVIII w. stało się obiektem manipulacji ze strony sąsiadów. Równocześnie szlacheccy publicyści nie przestawali mówić o sile i potędze Rzeczypospolitej, jej wyjątkowości, idealnym ustroju społeczno-politycznym, wyróżnieniu narodu przez Boga i misji historycznej. W wyobraźni *panów szlachty* ich państwo rosło i umacniało się, w rzeczywistości zaś przekształcało się w organizm poddany oligarchicznym interesom, a każdy magnat prowadził własną politykę wewnętrzną i zagraniczną.

Sarmatyzm stawał się coraz bardziej hermetyczny i nabierał coraz bardziej religijnego charakteru. Jako ideologia stanowa uporczywie podkreślał, że do „narodu sarmackiego” należy tylko i wyłącznie szlachta. W wymiarze religijnym stał się on jedną z podstaw kontrreformacji, której początki datowane są na przełom XVI i XVII w. Rzeczpospolitą ogłoszono przedmurzem chrześcijaństwa (łac. *antemurale christianitatis*), utożsamianego z katolicyzmem, oraz tarczą chroniącą Europę przed wyznawcami protestantyzmu, prawosławia i islamu. Utrwalił się wzorzec „Polak-szlachcic-katolik”, co nie sprzyjało społeczno-kulturowej integracji społeczeństwa. Wyraźnie naruszona została zasada tolerancji. Po zawarciu w 1596 r. unii brzeskiej prawosławie w Rzeczypospolitej zaczęło podlegać ograniczeniom i powtarzającym się prześladowaniom, w wyniku czego zaistniał tzn. problem dysydentów (kwestia ochrony praw prawosławnych), co miało wpływ na upadek Rzeczypospolitej Obojga Narodów. W Rosji zaczęto walczyć z rozpowszechnianiem ksiąg unickich i szerzej z polskimi wpływami kulturowymi.

Głównym pośrednikiem w dialogu międzykulturowym Rosji i Rzeczypospolitej stała się w tym czasie Akademia Kijowsko-Mohylańska. (**Źródło nr 3:** G. Fłorowski, *Drogi teologii rosyjskiej*). Została ona zorganizowana na wzór polskich kolegiów i uniwersytetów. Wykłady prowadzono po łacinie, ale wszyscy studenci znali język polski. Za rządów Aleksego Michajłowicza proces europeizacji, zorientowanej na polski i katolicki model kulturowy, przebiegał w Rosji w sposób spontaniczny i bez przymusu, w przeciwieństwie do czasów Piotra I, który wybrał protestancki model kultury. Z ziem ukraińskich i białoruskich w połowie XVII w. przejęty został barokowy model kultury, który w Rosji spełnił rolę renesansu, umacniając antropocentryzm oraz burząc średniowieczny, religijny wizerunek świata. (**Źródło nr 4:** B. Zientara, *Dawna Rosja*).

Od początku XVII w. w Rosji pojawiało się coraz więcej tekstów literackich przetłumaczonych z języka polskiego. Drukowane były książki filozoficzne, historyczne, teologiczne, powieści rycerskie, utwory dotyczące etykiety, uprawy ziemi, wojskowości, nauk prawnych, anatomii czy medycyny. Z dużym opóźnieniem, w latach czterdziestych XVII w. przetłumaczono na język rosyjski „Rozmowę Mistrza Polikarpa ze Śmiercią” – moralistyczno-dydaktyczny tekst z elementami satyry. Przekładów dokonywano najczęściej w monasterze św. Józefa Wołokołamskiego.

Wspomniany utwór miał popularną dla staroruskiej literatury formę moralizatorskiej powieści-przypowieści; wykreślono w nim jednak fragmenty satyryczne i dodano wypowiedzi Ojców Kościoła wschodniego o przemijalności życia i nieuchronności śmierci. (**Źródło nr 5:** A. I. Rogow, *Główne cechy rozwoju polsko-rosyjskich stosunków kulturowych*). W 1677 r. przełożono na język rosyjski polski pseudoarystotelesowski traktat Andrzeja z Kobylina pt. „Problemata Aristotelis. Gadki o składności człowieczych członków”, wydany po raz pierwszy w 1535 r.

Różnice wyznaniowe nie były przeszkodą nie do pokonania. Na przykład w 1643 r. pojawił się rosyjski przekład książki jezuitę Jeremiasza (Hieronima) Drexeliusa „Wizerunek wieczności”. Pod koniec wieku rozpowszechnił się tam natomiast gatunek powieści rycerskiej, którą reprezentuje znana z polskiego przekładu włoska legenda „Powieść o Piotrze Złote Klucze” („Повесть о Петре Златых Ключей”).

W 1649 r. faworyt cara Aleksego Michajłowicza Fiodor Rtiszczew założył przy klasztorze św. Andrzeja w Moskwie uczelnię wzorowaną na ukraińskich szkołach brackich, w której wykładali absolwenci Akademii Kijowsko-Mohylańskiej, na czele z Epifaniuszem Sławienieckim. W Moskwie powstał krąg humanistów, pozostających na służbie państwowej, stworzony przez „latynizujących” absolwentów uczelni z Rzeczypospolitej oraz z innych krajów Europy. Zazwyczaj mieli oni w swoim życiu epizody przynależności do Kościoła rzymskokatolickiego lub unickiego. Można tu przywołać takie osoby jak Symeon Połocki, Dymitr Rostowski, Stefan Jaworski i Teofan Prokopowicz.

Najbardziej znaczącym pośrednikiem między kulturą polsko-łacińską a rosyjską w drugiej połowie XVII w. był Symeon Połocki (1629-1680). Po przybyciu do Moskwy w 1664 r., został nadwornym poetą, uczył carskie dzieci: Fiodora i Zofię, tłumaczył, pisał dla Aleksego Michajłowicza oficjalne przemowy, był nadwornym astronomem. Symeon korzystał z łacińskich i polskich ksiąg. W „Ogrodzie wielu kwiatów” i swoich innych utworach wprowadził do rosyjskiej literatury kanon polskiego baroku. Wzorując się na „Psałterzu” wybitnego polskiego poety renesansowego Jana Kochanowskiego, Symeon Połocki napisał jeden ze swoich najsłynniejszych utworów – „Psałterz rymowany”.

Popularność zyskał w Rosji zbiór opowiadań i legend „Wielkie zwierciadło”, należący do średniowiecznych moralitetów. Polski przekład tej książki dobrze znał Symeon Połocki, który wykorzystał jej fabułę w „Ogrodzie wielu kwiatów”. Pod wpływem Połockiego w 1677 r. „Wielkie zwierciadło” zostało przetłumaczone na język rosyjski. W przekładzie tym opuszczono treści katolickie związane z czyszczeniem i kultem łacińskich świętych. Wątki „Wielkiego zwierciadła” wykorzystano w malowidłach cerkiewnych w Moskwie i Jarosławiu, łubkach (grafikach) ludowych i bajkach. „Wielkiego zwierciadła” nie wydrukowano w Rosji, ale był rozpowszechniany w kopiach.

W drugiej połowie XVII w. język polski stał się modny na dworze carskim. Po polsku biegle mówił uczeń Symeona Połockiego, car Fiodor Aleksiejewicz (sprawował rządy w latach 1676-1682). W pewnej mierze dzięki jego żonie Agafii, córce szlachcica smoleńskiego, język polski upowszechnił się w środowisku dworskim. (**Źródło nr 6:** P. W. Siedow, *Zmierzch państwa moskiewskiego*).

W 1687 r. w Moskwie otwarto Akademię Słowiańsko-Grecko-Łacińską – pierwszą wyższą uczelnię w Rosji, kierowaną przez pochodzących z Grecji mnichów – bra-

ci Lichudich, absolwentów uniwersytetu w Padwie we Włoszech. Wśród nauczanych w akademii języków znajdował się także polski. Dlatego jeden z wychowanków uczelni Michaił W. Łomonosow (1711-1765) – naukowiec i encyklopedysta, inicjator założenia Uniwersytetu Moskiewskiego w 1755 r. – władał językiem polskim.

W kierowanej przez Rtiszczewa szkole przy monasterze św. Andrzeja i u patriarchy Nikona w monasterze Nowa Jerozolima byli chórzyci z Polski. Patriarcha Nikon zaprosił do swojego chóru kapelmistrza Marcina Mielczewskiego z Krakowa. Za rządów Fiodora Aleksiejewicza przyjechał do Rosji regent chóru Mikołaj Dylecki – urodzony w Kijowie absolwent jezuickiej Akademii Wileńskiej, pionier śpiewu polifonicznego (śpiew „partiesny” w tradycji rosyjskiej) w muzyce cerkiewnej. Jego „Gramatyka muzyczna” została przetłumaczona i przystosowana do użytku w Rosji. Do słów Symeona Połockiego zaczęto tworzyć kantyczki zgodne z polsko-katolicką tradycją.

Pod koniec XVII w. doszło do ostrej rywalizacji między łacinnikami (Symeon Połocki, Sylwester Miedwiediew) a grekofilami (Epifaniusz Sławieniecki, mnich Jewfimij). Rządy Fiodora Aleksiejewicza i carówny Zofii (panowała w latach 1682-1689) przyniosły szczytowy moment wpływów kultury polskiej w Rosji. Po obaleniu carówny Zofii na pewien czas przewagę zdobyli na dworze grekofile, lecz na przełomie XVII i XVIII w. w kulturze rosyjskiej ponownie górę wzięli zwolennicy kultury łacińskiej. Po śmierci patriarchy Adriana w 1700 r. jego nieformalnym następcą (jako *locum tenens*, lecz nie z godnością patriarchy) został metropolita Stefan Jaworski, który później stanął na czele Najświętszego Synodu (jego zastępcą został natomiast Teofan Prokopowicz). (**Źródło nr 7:** A. M. Panczenko, *Kultura rosyjska w przededniu reform Piotra I*; **Źródło nr 8:** J. Orłowski, *Z dziejów antypolskich obsesji w literaturze rosyjskiej*).

W okresie reform Piotra I znaczenie polsko-łacińskich wpływów jako czynnika rozwoju kultury rosyjskiej znacząco się zmniejszyło. Pod koniec panowania tego władcy została podjęta decyzja o utworzeniu Akademii Nauk i Sztuk Pięknych w Sankt Petersburgu, wśród członków której przez dłuższy czas znajdowała się wyjątkowo liczna grupa zachodnioeuropejskich uczonych.

Dialog kultur w epoce Oświecenia

Zarówno Rzeczpospolita, jak i Rosja były w tym czasie peryferyjnymi częściami wspólnej przestrzeni kultury europejskiego Oświecenia. Wzorcem dla obydwu kultur było Oświecenie francuskie. To właśnie w dialogu z nim kształtuje się w ten czy inny sposób kultura w Polsce i w Rosji przez prawie cały wiek XVIII. W obydwu państwach formują się środowiska sympatyków Oświecenia zorientowanych na wzorce francuskie. Przedstawiciele Oświecenia w Polsce odnoszą się do sarmatyzmu w sposób drwiący i pogardliwy. Przeciwwagą dla zwolenników Oświecenia są idee rozwijane przez konserwatystów i tradycjonalistów. Można również odnotować pierwsze próby połączenia oświeceniowej edukacji z wiernością narodowej tradycji kulturowej (w przypadku Polski będzie to „oświecony sarmatyzm”). Ponadto postępują procesy sekularyzacji i demokratyzacji kultury.

Duże znaczenie miał polityczny kontekst rozwoju idei oświeceniowych. W Rzeczypospolitej w związku z charakterem jej ustroju społecznego i politycznego nie mogło mieć miejsca nic, co przypominałoby przejawy absolutnej samowoli car-

skiego samodzielnia wobec przedstawicieli rosyjskiego Oświecenia: Wasilija Triediakowskiego, Nikołaja Nowikowa i Aleksandra Radiszczewa. Polski przedstawiciel Oświecenia Hugo Kołłątaj, który prezentował poglądy radykalne i zyskał miano „polskiego Robespierre’a”, nie tylko nie był prześladowany przez władze, ale wręcz znajdował się w otoczeniu bliskich współpracowników ostatniego polskiego króla Stanisława Augusta i miał zdecydowany wpływ na sferę kultury i edukacji.

Należy zaznaczyć, że europejski charakter zarówno polskiej, jak i rosyjskiej kultury z punktu widzenia Zachodu, gdzie w XVIII w. utrwaliły się wyobrażenia o „wschodnim barbarzyństwie”, wcale nie był bezsporny. Europa Zachodnia budowała niejako obraz „Wschodu” na podstawie znajomości Polski i Rosji. Warto zwrócić uwagę na to, że w XVIII w. polskie wpływy cywilizacyjne w Rosji dotyczyły zjawisk kulturowych związanych z tradycją i przeszłością. Na przykład w dziedzinie budownictwa okrętowego i techniki język rosyjski został wzbogacony o holenderskie i niemieckie terminy, które na gruncie rosyjskim pojawiły się wraz z odpowiadającymi im innowacjami, natomiast w terminologii heraldycznej pojawiły się w Rosji zapożyczone z języka polskiego słowa: „klejmo”, „hasło”, „korona”, „zbroja”.

Nawet sam stan szlachecki w Rosji jeszcze długo, praktycznie do czasów Katarzyny II, nazywał siebie „szlachtą”, „szlachectwem”. Używanie pojęcia *dworianstwo* było w tym okresie problematyczne, gdyż kojarzyło się jeszcze ze swoim pierwotnym znaczeniem, które odnosiło się do zaledwie jednej z kategorii ludzi pełniących służbę wojskową. Oczywiście, pamięć kulturowa w Rosji nie pozwalała, by nazwać szlachcicem (*dworianinem*) potomka znamienitego rodu bojarskiego. Utworzone za carycy Anny Iwanowny (panowała w latach 1730-1740) i carycy Elżbiety Piotrowny (panowała w latach 1741-1761) szlacheckie szkoły nazwane zostały korpusami szlacheckimi (ich absolwenci byli kierowani jako oficerowie do wojska lub do służby cywilnej jako urzędnicy).

Utrzymujący się, choć słabnący już, wpływ kultury polskiej i ukraińskiej widoczny był w Rosji zwłaszcza na przykładzie stworzonego pod kierunkiem ukraińskiego mistrza Iwana Piotrowicza Zarudnego ikonostasu w soborze twierdzy Pietropawłowskiej. W pracowni Zarudnego powstały także barokowe ikonostasy dla cerkwi w zespole pałacowym Oranienbaum i dla soboru Przemienienia Pańskiego w Rewlu (współczesny Tallin). Historyk sztuki Igor E. Grabar pisał, że Zarudny „tworząc [...] ikonostas, opierał się na tych skomplikowanych kompozycjach dekoracyjnych, które trafiły z katolickiej Polski na Ukrainę i pozostawały w sprzeczności z tradycjami prawosławnych ikonostasów Rusi”.

Polacy wciąż odwiedzali Rosję i opisywali swoje wrażenia. Jeden z ważnych polskich opisów Sankt Petersburga pochodzi od uczestników poselstwa, które odwiedziło miasto w 1720 r. Inny opis reprezentowany jest na przykład przez „Dziennik podróży z Wilna do Petersburga i pobytu tam Jaśnie Oświeconego Pana Sapiehy, starosty bobrujskiego, a obecnie feldmarszałka wojsk rosyjskich” (1726).

Literatura polska nadal była tłumaczona na język rosyjski. (Źródło nr 9: P. Lewin, *Literatura staropolska a literatury wschodniosłowiańskie*). Na przykład dygnitarz z czasów Katarzyny II, Akim Iwanowicz Apuchtin, przełożył sztuki koryfeusza polskiego teatru, jezuita, Franciszka Bohomolca: „Marnotrawca”, „Małżeństwo z kalendarza” i in. Jednak wersyfikacja sylabiczna, która przyszła z Rzeczypospolitej

i wymagała równej ilości sylab w wersach, w połowie XVIII w. wywołała w Rosji krytykę. Górę wziął inny system metryczny, lepiej uwzględniający właściwości języka rosyjskiego.

W latach 1773-1794 w Rzeczypospolitej aktywnie działała pod kierunkiem Hugona Kołłątaja Komisja Edukacji Narodowej – pierwsze w Europie ministerstwo kultury i oświaty. Komisja postawiła przed sobą zadanie wprowadzenia obowiązkowej nauki dla wszystkich warstw społecznych w celu uformowania jednolitego narodu polskiego. Działalność Komisji sprzyjała polonizacji mieszkańców ziem białorusko-litewskich i ukraińskich Rzeczypospolitej. Kształtował się system świeckiej oświaty w języku polskim. Uniwersytetom („szkołom głównym”) były podporządkowane okręgi naukowe, w których działały akademickie (narodowe) szkoły, prowadzące z kolei nadzór nad szkołami parafialnymi. Kiedy w 1803 r. Aleksander I przeprowadzał reformę systemu oświaty w Rosji, za wzorzec posłużył mu właśnie ten system.

Zalecana literatura

- Augustyniak U., *Wazowie i „królowie rodacy”. Studium władzy królewskiej w Rzeczypospolitej XVII wieku*, Warszawa 1999.
- Chrzanowski T., *Kresy czyli Obszary tęsknot*, Kraków 2001.
- Dmitriew M. W., *Łacina jako medium wpływów zachodnich w kulturach wschodniosłowiańskich XVI i XVII wieku*, [w:] *Łacina jako język elit*, red. J. Axer, Warszawa 2004.
- *Katolicyzm w Rosji i Prawosławie w Polsce (XI-XX w.)*, red. J. Bardach, Warszawa 1997.
- Konopczyński W., *Liberum veto. Studium porównawczo-historyczne*, Kraków 2002.
- Łotman J., *Kultura – historia – literatura*, wybór, przekład i wstęp B. Żyłko, Gdańsk 2017.
- Małek E., *Narracje staropolskie w Rosji XVII i XVIII wieku*, Łódź 1988.
- *On the Border of the Worlds. Essays about the Orthodox and Uniate Churches in Eastern Europe in the Middle Ages and the Modern Period*, red. A. Gil, W. Bobryk, Lublin–Siedlce 2010.
- Opaliński E., *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587-1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie*, Warszawa 1995.
- Orłowski J., *Z dziejów antypolskich obsesji w literaturze rosyjskiej. Od wieku XVIII do roku 1917*, Warszawa 1992.
- Radyszewskij R., *Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku*, cz. 1: *Monografia*, Kraków 1996.
- „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 9 (2011), z. 3: *Rzeczpospolita vs Carstwo – spór cywilizacyjny czy walka imperiów?*
- Serczyk W. A., *Kultura rosyjska XVIII wieku*, Wrocław 1984.
- Sowa J., *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*, Kraków 2012.
- Tazbir J., *Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit – upadek – relikty*, Poznań 2013.
- *Tradycja i współczesność. Powinowactwa literackie polsko-rosyjskie*, red. B. Galster, Wrocław 1978.
- Ulewicz T., *Sarmacja. Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w.*, Kraków 1950.
- Wierzbicki A., *Groźni i wielcy. Polska myśl historyczna XIX i XX wieku wobec rosyjskiej despotii*, Warszawa 2001.
- Zientara B., *Dawna Rosja. Despotyzm i demokracja*, Warszawa 1995.

- Аугустыняк У., *Польско-русские отношения в политической публицистике Речи Посполитой XVI-XVII вв. К вопросу о генезисе стереотипа*, [w:] *Россия, Польша, Германия: история и современность европейского единства в идеологии, политике и культуре*, [сост. Б. В. Носов, отв. ред. Б. Н. Флоря], Москва 2009.
- *Барокко в славянских культурах*, редкол. А. В. Липатов и др., Москва 1982.
- Берков П. Н., *Русско-польские культурные связи в XVIII в.*, Москва 1958.
- Богданов А. П., *Московская публицистика последней четверти XVII века*, Москва 2001.
- *Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII в.*, ч. 1: *Брестская уния 1596 г. Исторические причины*, отв. ред. Б. Н. Флоря, Москва 1996. (Библиотека Института славяноведения и балканистики, 6).
- *Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – первой половине XVII в.*, ч. 2: *Брестская уния 1596 г. Исторические последствия события*, отв. ред. Б. Н. Флоря, Москва 1999. (Библиотека Института славяноведения, 12).
- Булычев А. А., *История одной политической кампании XVII века: законодательные акты второй половины 1620-х годов о запрете свободного распространения «литовских» печатных и рукописных книг в России*, Москва 2004. (*Studia historica: Малая серия*).
- Вульф Л., *Изобретая Восточную Европу: карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения*, пер. с англ. И. Федюкин, Москва 2003. (*Historia Rossica*).
- Дмитриев М. В., *Православие и Реформация. Реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI века*, Москва 1990.
- Еленев Ф. П., *Польская цивилизация и ее влияние на Западную Русь*, Москва 1863.
- Елеонская А. С., *Русская публицистика второй половины XVII века*, Москва 1978.
- Ерусалимский К., «Народ московский»: *московиты-эмигранты в Речи Посполитой*, „Родина”, № 10 (2010).
- Зентара Б., *Старая Россия: деспотизм и демократия*, пер. с пол. И. Мороз, Великий Новгород 2015. (*Polonica Novgordensia*, 3).
- *История культур славянских народов*, в 3 т., отв. ред. Г. П. Мельников, т. 1: *Древность и средневековье*, Москва 2003; т. 2: *От барокко к модерну*, Москва 2005.
- Краснобаев Б. И., *Очерки истории русской культуры XVIII века: книга для учителя*, изд. 2-е, Москва 1987.
- *Культура народов Центральной и Юго-Восточной Европы в эпоху Просвещения*, отв. ред. В. И. Злыднев, Москва 1988.
- *Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в.: проблемы взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения*, ред. Б. А. Рыбаков, Москва 1976.
- *Культурные связи России и Польши XI-XX вв.*, редкол. Я. Н. Щапов, С. М. Фалькович, Н. И. Щавелева, Москва 1998.
- Лаппо-Данилевский А. С., *История русской мысли и культуры XVII-XVIII вв.*, Москва 1990.
- Лескинен М. В., *Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Речи Посполитой*, Москва 2002.

- Липатов А. В., *Кирилло-мефодиевская традиция, истоки польской литературы и проблемы славянской взаимности (о взаимодействии латинского Запада и византийского Востока)*, „Известия Академии наук. Серия литературы и языка”, № 6 (1995).
- Липатов А. В., *Литература в кругу шляхетской демократии: (Позднее Барокко. Просвещение. Предромантизм)*, Москва 1993.
- Ю. М. Лотман, *Очерки по истории русской культуры XVIII – начала XIX века*, [w:] *Из истории русской культуры*, изд. 2-е, [в 5 т.], т. IV: (XVIII – начало XIX века), Москва 2000.
- *Миф Европы в литературе и культуре Польши и России*, редкол. М. В. Лескинен, В. А. Хорев, Москва 2004.
- Мыльников А. С., *Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы*, Санкт-Петербург 2016.
- Немировский Е. Л., *Издания Ш. Фиоля, Ф. Скорины и И. Федорова в книгохранилищах Варшавы и Кракова*, „Советское славяноведение”, № 5 (1975).
- Николаев С. И., *Польско-русские литературные связи XVI-XVIII вв. Библиографические материалы*, Санкт-Петербург 2008.
- Панченко А. М., *Русская культура в канун петровских реформ*, отв. ред. Д. С. Лихачев, Ленинград 1984.
- Панченко А. М., *Русская стихотворная культура XVII века*, Ленинград 1973.
- *Польская и русская душа. Современный взгляд*, ред. А. де Лазари, Р. Бэкер, Лодзь 2003.
- *Поляки и русские в глазах друг друга*, [отв. ред. В. А. Хорев], Москва 2000.
- Пушкарев Л. Н., *Общественно-политическая мысль России. Вторая половина XVII века: Очерки истории*, Москва 1982.
- Рогов А. И., *Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрыйковский и его Хроника)*, Москва 1966.
- *Россия – Польша. Образы и стереотипы в литературе и культуре*, [отв. ред. В. А. Хорев], Москва 2002.
- Свирида И. И., *Между Петербургом, Варшавой и Вильно: художник в культурном пространстве. XVIII – середина XIX вв.*, Москва 1999.
- Симеон Полоцкий и его книгоиздательская деятельность, подгот. В. К. Былинин, В. П. Гребенюк, О. А. Державина и др., ред. А. Н. Робинсон, Москва 1982. (*Русская старопечатная литература (XVI – первая четверть XVIII в.)*).
- Софронова Л. А., *Поэтика славянского театра XVII – первой половины XVIII в.: Польша, Украина, Россия*, Москва 1981.
- Тананаева Л. И., *Сарматский портрет: из истории польского портрета эпохи барокко*, Москва 1979.
- Успенский Б. А., Живов В. М., *Царь и Бог (Семиотические аспекты сакрализации монарха в России)*, [w:] Б. А. Успенский, *Избранные труды*, изд. 2-е, испр. и перераб., [в 3-х т.], т. 1: *Семиотика истории. Семиотика культуры*, Москва 1996.
- Флоровский Г., *Пути русского богословия*, Москва 2009.
- *Формирование национальных культур в странах Центральной и Юго-Восточной Европы: [сборник статей]*, отв. ред. В. И. Злыднев, Москва 1977. (*Центральная и Юго-Восточная Европа в эпоху перехода от феодализма к капитализму. Проблемы истории и культуры*).

7 B

Marek Chodowski

Scenariusz lekcji
dla szkoły średniej

Temat:

Wzajemne oddziaływanie kultury rosyjskiej i polskiej w XVI-XVIII wieku

45 minut

Możliwe sposoby realizacji:

- koła przedmiotowe z historii i języka rosyjskiego dla uczniów poszerzających wiadomości, przygotowujących się do olimpiad i konkursów przedmiotowych.

Cele zajęć:

Uczeń:

- zapoznaje się z historią wzajemnych odniesień i oddziaływania kultury polskiej i rosyjskiej w okresie od XVI do XVIII w.;
- analizuje materiały źródłowe dotyczące tematu;
- ćwiczy umiejętności budowania argumentacji historycznej i analizowania różnych rodzajów źródeł historycznych;
- ćwiczy umiejętności posługiwania się mapą historyczną.

Metody i formy pracy:

- elementy wykładu;
- praca ze źródłami pisanymi i ikonograficznymi dołączonymi do scenariusza;
- praca z mapą.

Środki i materiały dydaktyczne:

- atlasy historyczne;
- źródła dołączone do scenariusza.

Faza wprowadzająca

- Po zakończeniu czynności organizacyjno-porządkowych nauczyciel podaje temat lekcji i główne zagadnienia do omówienia:
  - XVI wiek: „wiek rosyjskiej samotności” i „złoty wiek” Polski;
  - Rozkwit polsko-rosyjskich kontaktów kulturalnych w XVII w.
  - Dialog kultur w epoce Oświecenia.

Faza realizacyjna

- Nauczyciel, posługując się esejem historycznym H. Łaszkiwicza, F. Wolańskiego, A. Wasiliewa pt. „Wzajemne oddziaływanie kultury polskiej i rosyjskiej w XVI-XVIII wieku”, przedstawia w formie wykładu treści dotyczące tematu zajęć z podziałem na zagadnienia podane na początku lekcji.
- Uczniowie mają za zadanie prześledzić zmiany terytorialne na mapach pokazujących stosunki polsko-rosyjskie od XVI do XVIII w. Nauczyciel zwraca uwagę na to, jak zmiany polityczne w relacjach polsko-rosyjskich mogły wpływać na wzajemne oddziaływanie kulturowe.
- Nauczyciel prosi o analizę źródła: A. I. Rogow, „Główne cechy rozwoju polsko-rosyjskich stosunków kulturowych w epoce renesansu” i odpowiedzi na pytania (karta pracy nr 1).

- Nauczyciel prosi o obejrzenie dwóch źródeł ikonograficznych: portretu króla Jana III Sobieskiego oraz portretu cara Iwana V Romanowa. Uczniowie dokonują analizy źródeł, udzielając odpowiedzi na pytanie (karta pracy nr 2).
- Nauczyciel prosi o przeczytanie źródła: J. Orłowski, „Z dziejów antypolskich obsesji w literaturze rosyjskiej” i odpowiedzi na pytanie (karta pracy nr 3).

Faza rekapitulacji pierwotnej

- Uczniowie wskazują najistotniejsze elementy we wzajemnych relacjach kulturowych Polski i Rosji w omawianych stuleciach.

Praca domowa

- Uczniowie mają przygotować informacje na temat koncepcji politycznej „Moskwa – Trzeci Rzym”.

Karta pracy nr 1

A. I. Rogow, *Główne cechy rozwoju polsko-rosyjskich stosunków kulturowych w epoce renesansu*

Aleksandr Iwanowicz Rogow (1935-1996) – rosyjski historyk i slawista, specjalista w zakresie stosunków kulturowych okresu średniowiecza i renesansu.

Dmitrij Siergiejewicz Lichaczow (1906-1999) – rosyjski filolog, badacz dziejów literatury i kultury dawnej Rusi.

W końcu wieku XV i w XVI wieku polsko-rosyjskie stosunki kulturowe charakteryzowały się specyficznymi właściwościami o fundamentalnym znaczeniu. Jeśli do tego czasu kultura obydwu narodów była w ten czy inny sposób średniowieczna, przy wszystkich różnicach związanych ze wschodnio- i zachodniochrześcijańską drogą jej rozwoju, to podczas rozważanego okresu Polska była bliska przyjęciu kultury renesansowej, a Rosja, mimo że nawiązywała nader ożywione stosunki z krajami odznaczającymi się wysoko rozwiniętą kulturą renesansu, wciąż jeszcze zachowywała w swojej kulturze cechy średniowiecza.

Zaznaczony wyżej charakter rozwoju polsko-rosyjskich stosunków kulturowych w końcu XV i w XVI wieku pozwala zrozumieć, dlaczego w Rosji z większością dokonania polskiego renesansu zapoznano się dopiero w XVII wieku i to przede wszystkim już w związku z przyjęciem kultury baroku, która pełniła w Rosji, według słusznej uwagi Dymitra Siergiejewicza Lichaczowa, oświeceniowo-renesansowe funkcje. W wieku XVI [...] w Rosji wciąż jeszcze wykazywano zainteresowanie utworami średniowiecznej kultury polskiej.

A. И. Рогов, *Основные особенности развития русско-польских культурных связей в эпоху Возрождения*, [w:] *Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в.: проблемы взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения*, red. Б. А. Рыбаков, Москва 1976, s. 166.

Pytania:

- Na czym polegała, według autora, różnica między rozwojem kultury polskiej i rosyjskiej na przelomie XV i XVI w.?
- Jakie były konsekwencje różnic w zakresie rozwoju kulturowego w obydwu krajach w XVII w.

Portret króla Jana III Sobieskiego

Źródło: Wikipedia.

Portret cara Iwana V Romanowa

Źródło: Wikipedia.

Pytanie:

- Porównując portrety władców z tego samego okresu, wskaż elementy podobne w wyglądzie postaci.

Karta pracy nr 3

Jan Orłowski (ur. 1932) – polski literaturoznawca, specjalista w zakresie historii literatury rosyjskiej.

J. Orłowski, *Z dziejów antypolskich obsesji w literaturze rosyjskiej*

Pisarze rosyjscy wieku XVIII nie tworzyli jeszcze fikcyjnych postaci Polaków, przedstawiali przede wszystkim polskie postacie historyczne. Posługiwali się też – zwłaszcza w poezji końca stulecia – uogólnionym pojęciem Sarmaty, a nazwa ta miała potwierdzać zarzucane Polakom już wówczas wyobcowanie i oderwanie od świata słowiańskiego. W piśmiennictwie staroruskim – szczególnie w wieku XVII – charakteryzowano Polskę epitetami należącymi do sfery życia religijnego (heretycka, niewierna, bezbożna), natomiast w wieku XVIII zaczęto już posługiwać się odmiennymi określeniami. Polakom przypisuje się w owym czasie buntowniczość, zuchwałość, podstępność, chytryść itp. Podobne cechy miały się składać na kształtujący się wówczas stereotyp Polaka buntownika i intryganta, który ostatecznie utrwaliła literatura następnego stulecia.

J. Orłowski, *Z dziejów antypolskich obsesji w literaturze rosyjskiej. Od wieku XVIII do roku 1917*, Warszawa 1992, s. 49.

Pytanie:

- Wskaż różnice pomiędzy określeniami dotyczącymi Polski występującymi w rosyjskim piśmiennictwie w XVII i XVIII w.

7c

Źródła historyczne
i opracowania naukowe

Źródło nr 1:
W. Tomkiewicz, *Kultura artystyczna*

Jan III Sobieski (1629-1696) – hetman wielki koronny, a od 1674 r. król polski i wielki książę litewski.

W 1683 r. na czele koalicji państw europejskich rozbił wojsko Imperium Osmańskiego pod Wiedniem, w wyniku czego została powstrzymana ekspansja turecka w Europie.

Miron Costin (Kostyn) (1633-1691) – kanclerz mołdawski, dyplomata i kronikarz piszący w języku mołdawskim i polskim; zwolennik polsko-mołdawskiego sojuszu przeciw Imperium Osmańskiemu. Autor *Laptopisu Ziemi Mołdawskiej*.

Fiodor Borysowicz Godunow (1589-1605) – syn cara Borysa Godunowa, panował od 13 (23) kwietnia do 1 (11) czerwca 1605 r. Otrzymał dobre wykształcenie; znany jako jeden z pierwszych rosyjskich kartografów. Zabity podczas przewrotu pałacowego.

Zofia Aleksiejewna (1657-1704) – córka cara Aleksieja Michajłowicza, w latach 1682-1689 regentka przy swoich młodszych braciach Iwanie i Piotrze.

Wasilij Wasiljewicz Golicyn (1643-1714) – książę, dygnitarz i dyplomata. Faktyczny władca Rosji w okresie regencji carówny Zofii. Zwolennik europeizacji Rosji i polsko-rosyjskiego zbliżenia politycznego.

Różnorodność i kontrastowość posiadały ten walor, iż pozostawiały możliwość wyboru. Dlatego chyba właśnie w dobie sarmatyzmu kultura polska stała się atrakcyjna dla sąsiadów, a kraj nasz w pewnej mierze przejął rolę pośrednika między Zachodem a Wschodem. W czasach Jana III bojarzy mołdawscy w znacznej mierze poddawali się wpływowi kultury polskiej, a Miron Costin, który wszedł do obu literatur, historię ojczystej Mołdawii napisał po polsku. W Rosji Fiodora II zaczęto uprawiać malarstwo portretowe typu sarmackiego. Regentka Zofia wprowadziła w Moskwie do obyczaju dworskiego język polski, a głośny książę Golicyn zgromadził bibliotekę utworów polskich i zorganizował w swym pałacu teatr polski.

W. Tomkiewicz, *Kultura artystyczna*, [w:] *Polska XVII wieku. Państwo – społeczeństwo – kultura*, red. J. Tazbir, Warszawa 1974, s. 335-336.

Władysław Tomkiewicz (1899-1982) – polski historyk i historyk sztuki, specjalista w zakresie dziejów XVII w. i sztuki epoki baroku.

Źródło nr 2:

J. M. Łotman, *Szkice z historii kultury rosyjskiej XVIII – początku XIX wieku*

[W kulturze rosyjskiej] paktowanie jest możliwe tylko z siłą piekielną albo z jej pogańskim odpowiednikiem [...] pakt taki nie ma wartości w kulturze. Na Rusi pakt jest pojmowany jako pochodzący z porządku ludzkiego (a więc przeciwny „boskiemu”).

W tradycji rosyjskiej umowa¹ czerpie siłę ze świętości, ponieważ umowa taka należy do świętego porządku i przez świętość jest chroniona. Pakt nie uświęcony autorytetem władzy nietradycyjnej, duchowej, siły nie ma. Służba sankcjonowana taką umową jest służbą złą.

Służba oparta na takim pakcie – to służba nieszczera, zaś jedyną uczciwą służbą jest „jakby się Bogu służyło”, a więc służba z przekonania. Porównanie władcy i Boga nie jest przypadkowe, ma ono głębsze korzenie. Władzę scentralizowaną budowano według modelu religijnego w sposób znacznie doskonalszy niż na Zachodzie.

W *Domostroju*² opisano izomorficzny model: Bóg panuje nad wszechświatem, car nad państwem, ojciec panuje w rodzinie – odzwierciedlało to trzy stopnie pełnego poddaństwa każdego człowieka i przenosiło porządek religijny na poziom doczesny. Pojęcie „służby państwowej”, które pojawiło się w tych warunkach, zakładało brak jakichkolwiek reguł, które strony zobowiązane byłyby wypełniać: jednej pozostawało tylko pełne i bezwarunkowe oddanie się i podległość, druga bywała łaskawa i litościwa [...]. Na monarchę przenoszono uczucia religijne, służba monarsze stawała się posługą. Szlachetność władcy polegała na jego łaskawości.

Ю. М. Лотман, *Очерки по истории русской культуры XVIII – начала XIX века*, [w:] *Из истории русской культуры*, изд. 2-е, [в 5 т.], т. IV: *(XVIII – начало XIX века)*, Москва 2000, s. 31-34.

Jurij Michajłowicz Łotman (1922-1993) – rosyjski kulturoznawca i literaturoznawca, jeden z założycieli tartusko-moskiewskiej szkoły semiotyki.

¹Tu: umowa rozumiana w porządku transcendentnym.

²Jeden z wielkich pomników literatury ruskiej XVI w.

Źródło nr 3:
G. Fłorowski, *Drogi teologii rosyjskiej*

Georgij Wasiljewicz Fłorowski (1893-1979) – protojerej, czołowy rosyjski teolog prawosławny, działacz ekumeniczny; przebywał na emigracji najpierw w Europie, potem w USA.

Wasilij Osipowicz Kluczewski (1841-1911) – czołowy rosyjski historyk końca XIX w., autor fundamentalnego „Kursu historii rosyjskiej”.

¹ Termin, początkowo stosowany w mineralogii, w sferze kultury charakteryzuje zjawisko, którego forma zewnętrzna nie odpowiada wewnętrznej treści. Fłorowski ma tu na myśli efekt obcych, zachodnich wpływów na prawosławie.

Tutaj stoją przed nami nie przypadkowe i nie powiązane ze sobą fakty, ale właśnie związek faktów. I nie jest ważne to, że w XVII wieku do moskiewskiego obiegu wchodziły różne zachodnie naleciałości. Ale zmienia się sam styl czy też „obrzęd życia”, zmieniają się nawyki i potrzeby psychologiczne, wprowadzona zostaje nowa „kurtuazja”. Wpływ zachodni jeszcze bardziej nasila się w samym życiu cerkwi. I główna droga tego wpływu wiedzie z Kijowa. „Zachodniorosyjski” mnich, wyuczony w łacińskiej albo w rosyjskiej szkole, zorganizowanej według jej wzorca był pierwszym przewodnikiem nauki zachodniej, wezwanym do Moskwy (W. O. Kluczewski) [...].

Wraz z końcem wieku następuje pseudomorfoza¹ również w moskiewskim oświeceniu [...]. Moskwa walczy z nadchodzącym z Kijowa łacinofilstwem. Ale nie można było temu niczego przeciwstawić ze swoich zleżałych i poplątanych zasobów. Wzywani Grecy okazali się niezbyt pewni, przy całej ich erudycji [...]. I wygrywa Kijów [...].

Г. Флоровский, *Пути русского богословия*, [w:] *Из истории русской культуры*, [в 5 т.], т. III: (XVII – начало XVIII века), Москва 1996, s. 320, 329.

Źródło nr 4:
B. Zientara, *Dawna Rosja. Despotyzm i demokracja*

Wiek XVII to ciekawy okres rozwoju Rosji, w którym społeczeństwo stara się zapewnić sobie wpływ na rządy państwem. [...] Społeczeństwo wahało się między ksenofobią i szacunkiem do idealizowanej *stariny* a chciwością nowych rzeczy i nowych myśli. O ile dwór chętnie sięgał po wzorce do krajów luteranckich, to bojarsko-*dworianskie* i mieszczańskie społeczeństwo z większym upodobaniem korzystało z bliższych i bardziej zrozumiałych przykładów polskich, zwłaszcza poprzez kontakty z prawosławnym duchowieństwem i szlachtą ruską z terenów Rzeczypospolitej. Te właśnie kręgi, najmniej ideologicznie podejrzane, pośredniczyły w szerzeniu się w Rosji polskich obyczajów, mody, języka, literatury, sztuki. Z tymi wpływami przenikały do państwa moskiewskiego myśli o przekształceniu jego ustroju, jeżeli nie w pełną „demokrację szlachecką” na wzór Rzeczypospolitej, to choćby w system współrzędów cara, dumy bojarskiej i soboru ziemskiego, jako przedstawicielstwa *dworianstwa* i miast. Udział miast, i to aktywny udział w obradach soborów ziemskich XVII wieku, korzystnie wyróżniał tę instytucję od sejmku polskiego – monopolistycznego przedstawicielstwa szlachty.

B. Zientara, *Dawna Rosja. Despotyzm i demokracja*, Warszawa 1995, s. 105-106. [Wydanie pierwsze ukazało się w czasach stanu wojennego, poza cenzurą].

Benedykt Zientara (1928-1983) – polski historyk, mediewista, autor m.in. „Świtu narodów europejskich” i syntezy dziejów powszechnych średniowiecza. Napisał również pracę pt. „Dawna Rosja. Despotyzm i demokracja”, wydaną pierwotnie poza cenzurą.

Źródło nr 5:
A. I. Rogow, *Główne cechy rozwoju polsko-rosyjskich
stosunków kulturowych w epoce renesansu*

Aleksandr Iwanowicz Rogow (1935-1996) – rosyjski historyk i slawista, specjalista w zakresie stosunków kulturowych okresu średniowiecza i renesansu.

Dmitrij Siergiejewicz Lichaczow (1906-1999) – rosyjski filolog, badacz dziejów literatury i kultury dawnej Rusi.

W końcu wieku XV i w XVI wieku polsko-rosyjskie stosunki kulturowe charakteryzowały się specyficznymi właściwościami o fundamentalnym znaczeniu. Jeśli do tego czasu kultura obydwu narodów była w ten czy inny sposób średniowieczna, przy wszystkich różnicach związanych ze wschodnio- i zachodniochrześcijańską drogą jej rozwoju, to podczas rozważanego okresu Polska była bliska przyjęciu kultury renesansowej, a Rosja, mimo że nawiązywała nader ożywione stosunki z krajami odznaczającymi się wysoko rozwiniętą kulturą renesansu, wciąż jeszcze zachowywała w swojej kulturze cechy średniowiecza.

Zaznaczony wyżej charakter rozwoju polsko-rosyjskich stosunków kulturowych w końcu XV i w XVI wieku pozwala zrozumieć, dlaczego w Rosji z większością dokonaniań polskiego renesansu zapoznano się dopiero w XVII wieku i to przede wszystkim już w związku z przyjęciem kultury baroku, która pełniła w Rosji, według słusznej uwagi Dymitra Siergiejewicza Lichaczowa, oświeceniowo-renesansowe funkcje. W wieku XVI [...] w Rosji wciąż jeszcze wykazywano zainteresowanie utworami średniowiecznej kultury polskiej.

A. И. Рогов, *Основные особенности развития русско-польских культурных связей в эпоху Возрождения*, [w:] *Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в.: проблемы взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения*, ред. Б. А. Рыбаков, Москва 1976, s. 166.

Źródło nr 6:

P. W. Siedow, *Zmierzch państwa moskiewskiego: dwór carski w końcu XVII wieku*

Poważne zmiany w kobiecym ubiorze dworskim nastąpiły wraz z przybyciem do pałacu pierwszej żony cara Fiodora Aleksiejewicza – Agafii Siemionowny Gruszeckiej [...]. Według świadectwa żyjącego wówczas Polaka, caryca Agafia „przekonała” cara, by znieść ochabień¹, „strzyc włosy i golić brody, nosić szable z boku i ubierać się w polskie kontuszce”. Za młodą carycą podążyły też młodsze carówny: „Katarzyna – nosi czapkę i suknię w polskim stylu [...], zrzuciła moskiewskie kaftany, przestała zaplatać włosy w jeden warkocz. Maria jest piękniejsza niż Katarzyna, lecz również ona ubiera się po polsku”.

Nowe dane ze zbiorów zbrojowni kremłowskiej pozwalają potwierdzić to świadectwo ówczesnego Polaka. W księgach ewidencyjnych krojczych i księgach wydatków pracowni w Carycynie z lat 1680-1682 natykamy się na szereg wzmianek o uszyciu dla carycy i carówn czapek „na polską modłę” [...].

Pierwsza wzmianka o „polskich” czapczkach carycy Agafii odnosi się do 19 września 1680 roku. Tego dnia w pałacu obchodzono imieniny carówny Zofii Aleksiejewny i dla Agafii Siemionowny została skrojona „czapka ze szkarłatnego aksamitu na polską modłę, w otoku pary soboli [...]”. Prace wykonał Polak z Nowomieszczańskiej Słobody, Siemion Wasiliew, syn Karszeńców. Jemu też zlecono uszycie drugiej czapki [...]”. Jak można zauważyć, wykonanie zamówienia zostało zleczone nie nadwornym rzemieślnikom, lecz mieszkającemu w Moskwie polskiemu czapnikowi/krawcowi.

П. В. Седов, *Закат Московского царства: царский двор конца XVII века*, Санкт-Петербург 2008, s. 516.

¹Ochabień – długopola męska i damska odzież wierzchnia.

Źródło nr 7:

A. M. Panczenko, *Kultura rosyjska w przededniu reform Piotra I*

Aleksandr Michajłowicz Panczenko (1937-2002) – rosyjski filolog, specjalista w dziedzinie literatury i kultury rosyjskiej XVII-XVIII w.

Ale powiedzieć wówczas „orientacja prozachodnia” – to znaczy jeszcze nic nie powiedzieć. Ważne, by zrozumieć, w jaki sposób znajdowała ona odbicie w kulturze rosyjskiej w przededniu reform. Z tą orientacją związane są takie nowe zjawiska, jak zawód pisarski i pisarska elitarność. W czasie ostatniego ćwierćwiecza XVII wieku pisarze bezsprzecznie stanowili elitę inteligencji moskiewskiej. Byli tego świadomi i podkreślali to – nie bez powodu, jako że w tej epoce niepodzielnie dominowała kultura mówiona. Wzorcem dla okcydentalistów była Polska z jej prozą oratorską, z jej wspaniałą polską i łacińską poezją. Nieprzypadkowo język polski, na równi z łaciną, umożliwił w Rosji XVII wieku dostęp do kultury europejskiej. Polska mowa przenikała do nadwornego obiegu, prawie wszyscy poeci tworzyli w języku polskim.

W epoce reform Piotr I odrzucił apologetów Słowa. Zresztą nie obyło się to bez wahania. W 1689 roku, po obaleniu carówny Zofii, Piotr był zmuszony oddać zwierzchność nad kulturą „staromoskiewskiej” grupie patriarchy Joachima i Eutyusza Czudowskiego. Dziesięć lat później, po powrocie z pierwszej podróży zagranicznej, Piotr wysunął na przedni plan polonofilów i łacinników: Stefana Jaworskiego i Dymitra Rostowskiego. Ta decyzja wymaga komentarza. Dlaczego car okazał zaufanie ludziom ze stronnictwa kniazia Wasilija Wasiljewicza Golicyna i Sylwestra Miedwediewa, popleczników zniechęconej przez niego przyrodniej siostry-rywalki? [...].

Być może pewną rolę odegrał tu wojenny sojusz z Polską, ale wątpliwe, czy rola ta była zauważalna. Po prostu Piotr nie miał wyboru. Potrzebując po europejsku wykształconych współpracowników, car musiał przede wszystkim oprzeć się na polonofilach – innego oparcia w Rosji nie było [...].

Alians z łacinnikami nie był długi. Co zadecydowało o jego zerwaniu? Piotra w „łacinnikach” mierzyła elitarność, poczucie kulturalnej nieomyślności, twórcza autarkia. Podzielali oni katolicką ideę „usprawiedliwienia przez uczynki”, twórczość była dla nich „uczynkiem”, od którego zależało zbawienie wieczne lub piekielne męki. Car szukał bystrych i gorliwych wykonawców, a Stefan Jaworski, zasłaniając się autorytetem pism apostołskich, protestował, że dobry uczynek, jeśli jest wynikiem rozkazu, a nie wolnej woli, nie jest uważany za zasługę moralną. Kiedy Piotr zerwał z tą grupą, natychmiast pogodziła się ona z poprzednim najgorszym wrogiem – grupą „staromoskiewską”. Obydwie zjednoczyły się wokół carewicza Aleksieja.

Dla kultury konsekwencje tego zerwania były bardzo znaczące. Profesjonalistom starego, ukształtowanego jeszcze przez Symeona Połockiego, typu Piotr przeciwstawił pisarza „urzędowego”, który tłumaczy i tworzy na zamówienie. W tym samym czasie nastąpiła deprofesjonalizacja literatury. Jeśli za carów Aleksieja Michajłowicza i Fiodora Aleksiejewicza pisarstwo było prerogatywą i przywilejem ludzi o odpowiednim wykształceniu humanistycznym, to za Piotra szybko rozmnożyło się plemię dyletantów [...].

A. M. Панченко, *Русская культура в канун петровских реформ*, [w:] *Из истории русской культуры*, [в 5 т.], т. 3: (XVII – начало XVIII века), Москва 1996, s. 225-227.

Źródło nr 8:

J. Orłowski, *Z dziejów antypolskich obsesji w literaturze rosyjskiej*

Pisarze rosyjscy wieku XVIII nie tworzyli jeszcze fikcyjnych postaci Polaków, przedstawiali przede wszystkim polskie postacie historyczne. Posługiwali się też – zwłaszcza w poezji końca stulecia – uogólnionym pojęciem Sarmaty, a nazwa ta miała potwierdzać zarzucane Polakom już wówczas wyobcowanie i oderwanie od świata słowiańskiego. W piśmiennictwie staroruskim – szczególnie w wieku XVII – charakteryzowano Polskę epitetami należącymi do sfery życia religijnego (heretycka, niewierna, bezbożna), natomiast w wieku XVIII zaczęto już posługiwać się odmiennymi określeniami. Polakom przypisuje się w owym czasie buntowniczość, zuchwałość, podstępność, chytrość itp. Podobne cechy miały się składać na kształtujący się wówczas stereotyp Polaka buntownika i intrYGanta, który ostatecznie utrwalił literatura następnego stulecia.

J. Orłowski, *Z dziejów antypolskich obsesji w literaturze rosyjskiej. Od wieku XVIII do roku 1917*, Warszawa 1992, s. 49.

Jan Orłowski (ur. 1932) – polski literaturoznawca, specjalista w zakresie historii literatury rosyjskiej.

Źródło nr 9:

P. Lewin, *Literatura staropolska a literatury wschodniosłowiańskie*

Antioch Kantemir (1708-1744) – syn mołdawskiego hospodara, Dmitrija Kantemira, rosyjski dyplomata i literat. Miał znaczący wpływ na rozwój rosyjskiego języka literackiego i systemu wersyfikacji.

Wasilij Kiryłłowicz Trediakowski (1703-1769) – rosyjski poeta, tłumacz, reformator systemu rosyjskiej wersyfikacji. Ukończył szkołę katolicką, studiował w Akademii Słowiańsko-Grecko-Łacińskiej w Moskwie i na paryskiej Sorbonie.

Michaił Wasiljewicz Łomonosow (1711-1765) – wybitny rosyjski uczyony, encyklopedysta. Zajmował się naukami przyrodniczymi, wniósł wielki wkład w rozwój fizyki, chemii, astronomii, geografii, mineralogii itp. Jeden z pionierów nauki rosyjskiej, inicjator założenia Uniwersytetu Moskiewskiego. Poeta, teoretyk literatury, autor tekstów o retoryce, rosyjskiej gramatyce i historii.

Aleksandr Pietrowicz Sumarokow (1717-1777) – rosyjski dramaturg i poeta, pionier w zakresie nowożytnej dramaturgii rosyjskiej i wydawca pierwszego rosyjskiego czasopisma literackiego.

Sowizdrzał – Dyl Sowizdrzał, *Till Eulenspiegel*, żartowniś występujący w literaturze ludowej epoki wczesnonowożytnej. Bohater poematu symfonicznego Richarda Straussa.

O wciąż jeszcze dobrej znajomości na Rusi języka polskiego i polskiej literatury świadczą np. takie fakty, jak wydany w 1722 r. w Supraślu słownik słowiańsko-polski, nauczanie języka polskiego w Akademii Kijowsko-Mohylańskiej, twórczość polska Stefana Jaworskiego i Teofana Prokopowicza, polonica w bibliotekach uczonych i wybitnych duchownych Kościoła prawosławnego, którzy za czasów Piotra I przybywali do Rosji, napisany przez Antiocha Kantemira epigramat polski itd. Język polski znali Trediakowski i Łomonosow. W XVIII w. ukazuje się drukiem (bez daty) pierwszy rosyjski przekład *Sowizdrzala*, z adnotacją w tytule, że jest to przekład z polskiego. Polski oryginał tego tekstu nie został jednak dotąd odnaleziony. Rosyjska wersja miała pięć edycji w ciągu 20 lat. W latach 1778-1779 przetłumaczono dla petersburskiej sceny trzy komedie Bohomolca, a w następnym dwudziestoleciu jeszcze kilka utworów polskich. Z rosyjskiego na polski tłumaczy się w XVIII w. tragedie klasycysty rosyjskiego Sumarokowa.

P. Lewin, *Literatura staropolska a literatury wschodniosłowiańskie. Stan badań i postulaty badawcze*, [w:] *Literatura staropolska w kontekście europejskim. (Związki i analogie)*, red. T. Michałowska, J. Ślaski, Wrocław 1977, s. 163.

Paulina Lewin (1922-2015) – polsko-amerykańska literaturoznawczyni specjalizująca się w badaniu literatury wschodniosłowiańskiej i teatru epoki baroku.

Supraśl – miasto w województwie podlaskim. W XVI-XVIII w. duży ośrodek kulturalny; monaster Zwiastowania Przenajświętszej Bogurodzicy w Supraślu posiadał dużą bibliotekę i drukarnię.

8 A

Filip Wolański, Maria Leskinen

Zmiany we wzajemnym
postrzeganiu Polaków i Rosjan
w XVI-XVIII wieku

Jak dowodzą badania naukowe, w systemie kultury ludowej stosunek do innych narodów budowany jest w oparciu o zasadę etnocentryzmu; u jego podstaw leży uniwersalna opozycja swój – obcy. „Swój” zawsze wyposażony jest w zalety i cnoty moralne, a „obcy” uosabia przede wszystkim cechy negatywne. Porównanie, w którym nie da się uniknąć owego przeciwstawienia, jest konieczne nie tyle do ujawnienia prawdziwych cech „obcego”, ile do umocnienia identyfikacji własnej narodu (etosu, nacji). Dlatego też własny obraz w kulturze jest nierozzerwalnie związany z obrazem „obcych”, stanowiącym swoiste „zwierciadło”, odbijające i kształtujące za pomocą tego odbicia wyobrażenie o „swoich”. Obrazy innych/obcych w kulturze tradycyjnej (tj. przednowoczesnej), bez względu na różnice w wariantach przypisanych choćby innym grupom społecznym, budowane są na archaicznych modelach, w których istotne miejsce zajmuje zestawianie cudzoziemców lub innowierców z bohaterami mitologicznymi i wyposażanie ich w cechy zoomorficzne lub demoniczne. Najbardziej wyraziste wyróżniki zewnętrzne i charakterystyki pozwalające na odróżnienie „obcych” w kulturze ludowej zachowały się w przysłowia, porzekadłach, anegdotach itp.

Specyfika relacji Słowian Wschodnich (późniejsze narody: Rosjanie, Ukraińcy, Białorusini) i Polaków, które wpłynęły na ich wzajemne postrzeganie, wynika nie tylko z długotrwałych bezpośrednich kontaktów historycznych, ale też z różnej przynależności konfesyjnej. Należy podkreślić, że mająca istotne znaczenie idea wspólnoty słowiańskiej i pokrewieństwa plemiennego Polaków i Rosjan (w tej wczesnej formie, w jakiej funkcjonowała do czasów Oświecenia) była stopniowo niwelowana przez akcentowanie różnic między tradycjami kościelnymi i dogmatyczno-religijnymi. Do XVIII w. czynnik religijny w stosunkach Polaków i Rosjan odgrywał kluczową rolę, pochodzenie etniczne w istocie było zastępowane wyznaniem religijnym. Dlatego w środowisku prawosławnym katolicyzm nazywano „wiarą polską”, a jej wyznawców pochodzenia polskiego – „przekłętymi łacinnikami”, podczas gdy Polacy nazywali prawosławnych (zarówno mieszkańców Rusi Moskiewskiej, jak i „Rusinów” ze wschodnich rubieży Rzeczypospolitej) „schizmatykami” lub wyznawcami „wiary ruskiej”. W średniowieczu wzajemne postrzeganie Polaków i mieszkańców ziem ruskich było wpisane w ogólniejsze wyobrażenia o tradycji wschodnio- i zachodniochrześcijańskiej w Europie.

W społeczeństwie etnicznie polskim obraz mieszkańców państwa moskiewskiego – różniących się od przedstawicieli wspólnoty wschodniosłowiańskiej zasiedlającej Wielkie Księstwo Litewskie – zaczyna kształtować się nie wcześniej niż w XVI w. Jeśli prawosławni mieszkańcy Rzeczypospolitej zwani byli „Rusinami” (a także „Rutenami” lub „ruskimi”, później tego pojęcia używano wyłącznie do określania Białorusinów i Ukraińców), to poddanych księcia moskiewskiego (cara) nazywano zgodnie z przynależnością państwową „Moskwicinami” lub „moskwą” (oba te etnonimy nie posiadały konotacji negatywnych, jakie później, w XVIII-XIX w., otrzymało określenie „Moskal”).

Obraz mieszkańca Rusi Moskiewskiej (Moskowie) w staropolskim obrazie świata przybiera konkretny kształt dopiero w ostatnim trzydziestolecu XVI w., tj. po ostatecznym połączeniu Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego w jednolite państwo – Rzeczpospolitą Obojga Narodów (1569). Od tej chwili Polska staje się sąsiadem państwa moskiewskiego w sensie dosłownym, nawiązuje

z nim stosunki polityczne i dyplomatyczne; szczególnie intensywne kontakty miały miejsce w związku z wojnami inflanckimi Zygmunta Augusta i Stefana Batorego prowadzonymi z Iwanem Groźnym. W XVI-XVII w. na kształtowanie wzajemnego postrzegania przez narody polski (w sensie państwowo-politycznym, a nie etnicznym, ponieważ i polsko-litewskie państwo Jagiellonów, i Rzeczpospolita były tworami wielonarodowymi i polikonfesyjnymi) i rosyjski wpływ miała przewaga starć i kampanii wojennych nad związkami handlowymi i kulturowymi. W ciągu półtora wieku – od wojen Iwana III i Aleksandra Jagiellończyka zapoczątkowanych w 1492 r. aż do rozejmu andruszowskiego w 1667 r. – nie ustawały konflikty zbrojne na poziomie państwowym.

Szesnastowieczni historycy i publicyści polscy (M. Miechowita, M. Strykowski, R. Heidenstein, A. Gwagnin), a także obcego pochodzenia (Z. Herberstein, A. Possevino, H. von Staden, A. Kurbski i in.) stworzyli kompleks obszernych opisów etnogeograficznych wschodniego sąsiada. Były one dobrze znane w polskim społeczeństwie i służyły za pewnego rodzaju przewodniki nie tylko dla dyplomatów i kupców, lecz także dla wojskowych. Zawarto w nich informacje z dziedziny geografii i historii Rusi Moskiewskiej, opisano ustrój polityczny, wojskowość i perspektywy handlowe, specyfikę warunków życia i obyczajów „Moskwiczinów”. Obserwacje dotyczyły praktyk religijnych, życia codziennego, charakteru obyczajów „północnego” narodu (determinowanego przede wszystkim przez klimat). Najważniejszą różnicą pozostawało wyznanie: Rosjanie opisywani byli jako schizmatycy i heretycy, Polacy zaś w rosyjskich tekstach z tego okresu jako łacinnicy.

Najbardziej szczegółowe opisy dotyczyły życia politycznego monarchii, jej struktury społecznej i praw, które w państwie moskiewskim były zupełnie inne niż w Rzeczypospolitej. Jedynowładztwo i związany z nim stosunek do cara wyższych warstw – bojarów i szlachty, którzy, zdaniem polskich autorów, znajdowali się w takim samym poddańczym położeniu jak chłopci czy pospolita czerń – były nietypowe dla ustroju Rzeczypospolitej i wywoływały negatywne skojarzenia. Należy podkreślić, że pejoratywne postrzeganie mieszkańców Moskiewii w ostatnim trzydziestoleciu XVI – pierwszej połowie XVII w. wynikało z wyobrażeń mieszkańców Rzeczypospolitej, zwłaszcza szlachty, na swój temat i przekonania o szczególnej wartości stanowej i politycznej „złotej wolności szlacheckiej”.

W literaturze i publicystyce politycznej tego okresu ugruntowała się idea narodowej wyjątkowości Polaków. Polak-szlachcic był wyobrażany jako obrońca jedynej prawdziwej (tj. katolickiej) wiary przed zamachami innowierców różnych orientacji. Szlachcica opisywano jako nosiciela cnót rycerskich i chrześcijańskich, a Rzeczpospolita miała znajdować się pod opieką Boga i Bogurodzicy, stanowiąc jednocześnie idealny typ ustroju społecznego – republikę szlachecką („Polska zewsząd doskonała jest tak, iż jej nic przydać ani ująć nic nie może” – pisał w XVI w. Stanisław Orzechowski).

Należy zauważyć, że Polaków tego okresu cechował brak akceptacji dla cudzoziemców, nie tylko dla Rosjan, co przybierało charakter ksenofobii. Dlatego motywem przewodnim w opisach Carstwa Moskiewskiego i jego mieszkańców staje się zniewolenie („niewola”) rosyjskich poddanych i despotyzm („tyrania”) rosyjskich władców; najbardziej jaskrawym tego przykładem było panowanie cara Iwana IV Groźnego. (Nie przeszkadzało to jednak szlachcie brać tego ostatniego pod uwagę

jako jednego z kandydatów do objęcia polskiego tronu po śmierci Zygmunta Augusta, a jego syna Fiodora – po ucieczce do Francji wybranego na polskiego króla Henryka Walezego). Niezależnie od tego, że w polskiej publicystyce Moskowia i jej mieszkańcy byli opisywani jako konkretnie umiejscowiony geograficznie etnos, co pociągało za sobą określone konsekwencje, wyraźnie występował w niej motyw przeciwstawiania zachodniego świata łacińskiego i kultury wysokiej – barbarzyńskiej Północy, republiki szlacheckiej – monarchii despotycznej, co sprzyjało kształtowaniu się idei przewagi cywilizacyjnej Polaków. (Źródło nr 1: W. W. Moczłowa, *Wizerunek Rosji*). To wyobrażenie, rozwijane później w kulturze, ostatecznie przerodziło się w stereotyp związany z postrzeganiem Rosjan przez Polaków na przestrzeni kolejnych trzech stuleci. Komplet tych tekstów o państwie moskiewskim stał się w polskiej świadomości fundamentem widzenia wschodniego sąsiada, wpłynął nie tylko na powstanie negatywnych wyobrażeń, lecz także na ewolucję uprzedzeń, co wiązało się ze wzajemnym silnym oddziaływaniem na siebie obu kultur na początku XVII w.

W okresie, gdy Iwan Groźny umacniał samodzierżawie, a w Inflantach rozwijał się polsko-moskiewski konflikt zbrojny, dla cara ważna stała się legitymizacja własnych ambicji. Dążył do udowodnienia, że nie tylko stoją za nim interesy polityczne, ale też że kieruje się racjami religijnymi – walki prawosławnego carstwa i chrześcijańskiego władcy z antychrześcijańskim złem („pseudochrześcijaństwem”). W swoich orędziach pisał on o grzechu dumy króla polskiego, a jego samego oraz jego wielmożów i wojskowych nazywał „bezbożnikami”, „złoczyńcami”, „zmijami”, „bluźniercami świętej prawdy” itp., ponieważ uważał „wiarę łacińską” za odstępstwo od chrześcijaństwa. (Źródło nr 2: List Iwana Groźnego do Stefana Batorego). Ustrój polityczny Rzeczypospolitej i zasada wybieralności króla przez szlachtę były mu dobrze znane, ale to ustrój jedynowładczy uważał za jedyną usankcjonowaną przez Boga, legalną formę rządów chrześcijańskich. (Źródło nr 3: List Iwana Groźnego do Andrzeja Kurbskiego).

W rosyjskiej świadomości społecznej XVI – połowy XVII w. obraz Polaka – podobnie jak poprzednio – determinowała nie etniczna, ale konfesyjna obcość. Polacy (zarówno Polacy etniczni, jak i obywatele państwa polskiego) dla mieszkańców państwa moskiewskiego byli nie do odróżnienia od innych przedstawicieli świata zachodniochrześcijańskiego aż do czasów Wielkiej Smuty, kiedy doszło do bezpośredniego kontaktu obu narodów. Dało to impuls do przewartościowania wyobrażeń, co znalazło odzwierciedlenie w rosyjskich zabytkach piśmiennictwa z XVII w., opisujących wydarzenia wojny domowej i wmieszanie się Rzeczypospolitej w sprawy wewnętrzne państwa carów.

W tekstach tworzonych przez duchowieństwo prawosławne (na przykład w opowieściach Abrahama Palicyna o obronie Ławry Troicko-Siergijewskiej) stosunki Rosjan i Polaków przedstawiane były jako konfrontacja międzykonfesyjna wyznawców prawosławia (wiary prawdziwej) i agresorów-innowierców („bezbożnych heretyków”) z Rzeczypospolitej (litewskich protestantów – „przeklętych luteranczyków” i polskich katolików – „antychrystów”). Ponieważ za wyznawców „prawdziwego chrześcijaństwa” uznawano tylko prawosławnych, wierni wszystkich innych Kościołów chrześcijańskich byli identyfikowani z „wrogami chrześcijaństwa”, „szatań-

ską watahą”, „demonami”, „bluźniercami”, „kaznodziejami Antychrysta” itp. (**Źródło nr 4:** A. Palicyn, *Opowieść o obłączeniu klasztoru*).

Zbzczeszczenie rosyjskich cerkwi i świątyń oraz rozgrabienie ich majątku, podobnie jak obłączenie Ławry Troicko-Siergijewskiej, przedstawiano jako dowód na istnienie tak niegodziwego celu, jak zniszczenie prawosławnego chrześcijaństwa, mimo tego, że – jak wiadomo – w działaniach tych brali udział prawosławni poddani polskiego króla – Kozacy.

Zdrajców-bojarów, którzy dołączyli do Polaków, ówcześni pisarze, nawet ci niezwiązani ze stanem duchownym, retorycznie określali „wrogami krzyża Chrystusowego”, a Maryna Mniszech nie była dla nich chrześcijanką, bo nie była prawosławna („luterskiej wiary dziewczka”). „Wyznanie heretyckie” porównywano przy tym do pogaństwa. Z tym też wiąże się stały motyw współdziałania Polaka-katolika z siłami demonicznymi, dlatego i Maryna Mniszchówna, i Dymitr Samozwaniec, i ich zwolennicy byli oskarżani o uprawianie czarów, rzucanie uroków, a nawet wilkołactwo – w całkowitej zgodności z tradycyjnym obrazem świata opisanym wyżej. Trzeba podkreślić, że podobne traktowanie wroga-innowiercy, dybiącego na niepodległość państwową, było uniwersalne w XVI-XVII w. (tak więc Polacy podczas potopu szwedzkiego, tj. wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655-1660, również nazywali protestanckich Szwedów poganami i heretykami, oskarżając ich o związki z siłą nieczystą i sprzyjanie diabłu).

W rosyjskojęzycznej literaturze poruszającej tematykę związaną ze smutą Polakom coraz częściej zaczęto przypisywać nowe wady. Należały do nich przede wszystkim duma/pycha, rozumiana jako wyniosłość, chępliwość, a także chytróść/przebiegłość, pod czym kryło się szerokie spektrum znaczeń związanych z wiarolomstwem, oszukaństwem i sprytem. Aż do końca XVII w. wielki niesmak wywoływał u mieszkańców Moskwy obyczaj golenia brody. Zgolenie brody było przez prawosławnych uważane za grzech, naruszenie przykazań boskich; uszkodzenie brody kwalifikowano jako ciężką zniewagę, przestępstwo. Polacy wiedzieli o tym i czasami celowo poniżali jeńców w straszliwy dla nich sposób – przez zgolenie brody. Brak brody traktowany był także jako przejaw nieuczciwej natury (diabły na ruskich ikonach przedstawiano bez brody i włosów), co stanowiło jeszcze jeden powód, żeby utożsamiać Polaków z istotami „nieczystymi”.

Polacy pozostawili opisy swojego udziału w wyprawie na „Moskwę” (zachowało się sporo wspomnień uczestników konfliktu po stronie polskiej, zwłaszcza w porównaniu z nielicznymi źródłami rosyjskimi z tego okresu). W opisach życia codziennego i obyczajów ponownie akcentowana była różnica między ustrojami politycznymi i prawami stanowymi obowiązującymi w obu państwach. Często odnotowywano polemiki prowadzone na ten temat ze szlachtą rosyjską. Polscy rozmówcy ze zdziwieniem konstatowali wówczas, że druga strona nie chce wyrzec się swojej samodzierżawnej tyranii, ponieważ postrzega ją w kategoriach uświęconej tradycji – władza pomazanego przez Boga monarchy dana jest mu przecież z góry. Polaków dziwił też „brak wykształcenia” rosyjskich możnowładców: w większości nie znali oni łaciny ani języków obcych, a ponadto zajmowanie się naukami w Moskwie miało być „zakazane”.

Różnice dotyczące wyznania oraz szczegółów praktyk religijnych i liturgii kościelnej nie stanowiły w zapiskach polskich obserwatorów cech wyróżniających

w odniesieniu do mieszkańców Moskwy, choć – podobnie jak u strony przeciwnej – traktowane były jako „heretyckie”, a skłonność „moskwy” do żarliwego przestrzegania zewnętrznych stron obrzędowości lub nabożny stosunek do ikon odbierane były jako przejaw barbarzyństwa, niemalże pogaństwa. (Źródło nr 5: S. Maskiewicz, *Pamiętniki*). Wygląd zewnętrzny, styl życia, etykieta towarzyska i stosunek do kobiet oceniane były jako posiadające wyraźnie „wschodni” lub „azjatycki” koloryt – zresztą dokładnie tak samo postrzegana była przez zachodnioeuropejskich podróżników i obserwatorów polska szlachta tego okresu. Mimo że określenie Rosjan („moskwy”) jako narodu azjatyckiego (tj. nieucywilizowanego) ukształtowało się w XVII w. (Źródło nr 6: T. Sucharski, „*Rosja wchodzi w polskie wiersze*”), to rozpowszechniło się w kolejnym stuleciu wraz z uformowaniem się eurocentryzmu w epoce Oświecenia, kiedy również w samej Polsce do dobrego tonu w wyższych sferach zaczął należeć żartobliwy i pogardliwy stosunek do „prymitywnych i grubiańskich Sarmatów”.

Opisywane w XVII w. przez polskich wojskowych zarówno wyższe, jak i niższe warstwy społeczne państwa moskiewskiego w znacznym stopniu przejawiają w ich interpretacji „barbarzyńskie” czy „dzikie” cechy: służalczość wobec silnych tego świata, okrucieństwo wobec ludu, skłonność do przemocy, pogański stosunek do Boga i ikon. (Źródło nr 5: S. Maskiewicz, *Pamiętniki*). Przypisywano im również nieumiejętność picia i brak znajomości reguł etykiety szlacheckiej (zresztą ostatnie dwie cechy porażały i Francuza Guillaume’a de Beauplana, który podobne wady widział w tym samym stuleciu także u polskiej szlachty). Wszystkie te cechy mieszkańców Moskwy na długo weszły w skład obrazu sąsiada, jaki ukształtował się po stronie polskiej. I wtedy, i później Polacy mieli poczucie przewagi cywilizacyjnej nad Słowianami Wschodnimi, w tym także nad Rosjanami. Polacy postrzegali siebie jako wolnych obywateli jedyne w Europie państwa ze sprawliwym ustrojem politycznym – za jakie uważali swoją republikę szlachecką, mającą kontynuować tradycje demokracji rzymskiej. Przy tym bezpośredni uczestnicy działań wojennych przyznawali męstwo i heroizm walczącym po obu stronach, zachwycali się wojskowymi przymiotami przeciwnika i jego wodzów.

Druga połowa XVII w., zwłaszcza lata panowania Aleksego Michajłowicza, to nowy okres w historii kultury rosyjskiej – podlegała ona wówczas wpływom polskim za pośrednictwem Ukrainy. Przyswojone w trakcie długiego kontaktu z polską kulturą wartości, obrazy, a nawet elementy praktyk religijnych przenoszone były do sfery codzienności i znajdowały swoje miejsce w modelach kształcenia wyższych warstw społeczeństwa, co miało później wpływ na formowanie się świeckiej kultury rosyjskiej. Obraz Polaka uległ w tym czasie transformacji.

Doszło do zauważalnego poszerzenia zestawu cech Polaka-szlachcica – był on wyobrażany (szczególnie w literaturze i utworach dramaturgicznych) jako człowiek samowolny, dumny, zarozumiały. Do języka rosyjskiego wchodziły polskie słowa „honor” i „fanaberia”, używane w celu stworzenia negatywnego opisu cech typowo polskich. W niskich, komicznych formach (na przykład w teatralnych intermediach) Polak-szlachcic występuje w postaci chępliwego wojaka, zażartego dyskutanta i miłośnika pojedynków. Jego stałymi atrybutami są koń i szabla; przypisuje się mu skłonność do nieumiarkowanego pijaństwa, upodobanie do tańców i uczt.

W XVIII w. zmienia się zarówno sytuacja wewnętrzna w Rzeczypospolitej, jak i jej rola na arenie międzynarodowej. Nowe imperium, stworzone przez Piotra I Wielkiego, uczyniło z Rosji nie tylko rywala i konkurenta państwa polskiego, lecz także niebezpiecznego sąsiada, dążącego do poszerzenia granic na zachodzie. Ostatecznie Rzeczpospolita traci status jednego z najsilniejszych państw europejskich, do zajęcia jej miejsca nie bez sukcesów pretenduje młode imperium. Wybór w 1687 r. na króla polskiego Augusta II z saskiej dynastii Wettynów rozpoczyna epokę, której zwieńczeniem będzie rosyjski protektorat nad Polską w epoce stanisławowskiej. Pierwsze przypadki udanej presji wywieranej na króla zgodnie z interesami strony rosyjskiej miały miejsce za Piotra I podczas wojny północnej. Wówczas jednak wschodni sąsiad, stale powiększający swoje terytoria, nie był jeszcze postrzegany w Rzeczypospolitej jako śmiertelne zagrożenie. Świadomość niebezpieczeństwa ze strony Rosji i kształtowanie się obrazu Rosji jako wrogiego mocarstwa odnosi się dopiero do połowy stulecia.

W okresie rządów Piotra I Wielkiego doszło do jeszcze jednej istotnej zmiany: czynny wpływ polskiej kultury na rosyjskie społeczeństwo, jego wartości, sztukę, formy życia codziennego, a także sama funkcja pośrednika w przekazywaniu dziedzictwa europejskiego ustępują miejsca bezpośrednim kontaktom z Europą Zachodnią. Ustrój państwowy w Polsce w pierwszej połowie XVIII w. coraz częściej wywołuje w Rosji nie tyle niesmak, co pobłażliwość wobec słabego i niezdolnego do obrony własnych interesów państwa, którego sława i potęga należą już do przeszłości, a w którego teraźniejszości panuje anarchia („bezkrólewie”). Wtedy też uformowała się nowa, całkowicie przeciwna do poprzedniego etapu historycznego, tendencja: w świadomości rosyjskiej kształtuje się przeświadczenie jeszcze nie cywilizacyjnej, ale wojskowej i politycznej przewagi o charakterze imperialnym, co prowadzi do gromadzenia argumentów przemawiających za prawem do ingerencji w losy sąsiedniego kraju.

Od 1757 r. aż do połowy lat 80. XVIII w. wojska rosyjskie były w Polsce obecne praktycznie przez cały czas, co aktywizowało bezpośrednie kontakty polsko-rosyjskie, ale w żaden sposób nie mogło sprzyjać kształtowaniu dobrosąsiedzkich stosunków. Doszło do rozdziwku między obrazem Rosjanina jako bezwolnego niewolnika, prostego i zacofanego chłopca, barbarzyńcy a Rosjanina, który zaczyna mieć przewagę. Polacy utwierdzili się w przekonaniu, że Rosjanie to ciemieńczy i okrutni grabieżcy, Rosjanie z kolei zobaczyli w Polakach zdradzieckich, niegodziwych i nienawidzących ich wrogów, zawsze gotowych do ataku. W połowie stulecia w języku polskim na oznaczenie mieszkańca sąsiedniego mocarstwa – które zmieniło swą nazwę i status na Imperium Rosyjskie – pojawiło się nowe określenie „Rosjanin”. Jednak nie wyparło ono rozpowszechnionego w końcu XVII w. w języku polskim etnonimu „Moskal”, zabarwionego emocjonalnie i posiadającego negatywne znaczenie.

W latach 60. XVIII w. w raportach rosyjskiego ambasadora w Polsce Nikołaja Repnina stale pojawiał się wątek mówiący o sprzedajności posłów polskiego Sejmu, ich zależności od magnatów i zagranicznego finansowania, o niezdolności szlachty do rządzenia krajem. Przypisywał on polskiej „nacji” (tj. szlachcie) „nierozważność”, „fanatyzm”, „rozpaczliwe szaleństwo” itp. (**Źródło nr 7:** Depesza Nikołaja W. Repnina do Nikity I. Panina). Taki pogardliwy stosunek stawał się coraz

bardziej powszechny wśród szerokich kręgów szlachty w Rosji. (Źródło nr 8: Michał I. Woroncow, Raport do Piotra III). Z drugiej strony w tym samym czasie w państwie tym kształtowały się też inne poglądy polityczne, które można nazwać „protoliberalnymi” lub okcydentalistycznymi; ich wyraziciele z aprobatą odnosili się do polskiego ustroju republikańskiego i samej idei ograniczenia monarchii.

Epoka rządów Katarzyny II, a zwłaszcza okoliczności trzech rozbiorów Rzeczypospolitej, ostatecznie przekonała Polaków co do tego, że właśnie Rosja i Rosjanie są głównymi gnębicelami i agresorami. Bez względu na to, że osłabieniem Polski były zainteresowane Prusy i Austria, które brały udział w rozbiorach, w polskiej świadomości historycznej przeważało przekonanie o rosyjskiej odpowiedzialności za zniszczenie państwa polskiego. W społeczeństwie rosyjskim tego okresu panowało natomiast przeświadczenie, że potęgą Imperium Rosyjskiego w Europie została osiągnięta dzięki monarchii absolutnej, której siła wojskowa i gospodarcza w sposób widoczny dowodziła jej przewagi nad innymi formami politycznymi – w tym także nad polskim republikanizmem.

W okresie poprzedzającym rozbiory ważnym wydarzeniem była konfederacja barska (zawiązana w Barze w 1768 r. i trwająca do około 1772 r.), uosabiająca protest polskich patriotów przeciwko rosyjskiej polityce wobec Rzeczypospolitej. W poezji konfederatów barskich Rosjanie opisywani byli jako niewolnicy swojej cesarzowej, okrutni ciemiężyciele, główni winowajcy osłabienia Polski. Jeden z polskich romantyków nazwał zwolenników skazanej na porażkę walki „mścicielami utrapionej przez Moskwicina ojczyzny”. Wraz z utratą niepodległości cechy charakteryzujące Rosję nabrały jeszcze bardziej negatywnego wydźwięku. Należy zwrócić uwagę na to, że właśnie w tym tragicznym okresie zachodzi utożsamienie cech państwa-agresora z jego poddanymi, tj. negatywne cechy państwa przeniesione zostają na obraz całego narodu.

Nie należy jednak zapominać, że wymienione stereotypy dotyczące obu stron kształtowały się i funkcjonowały tylko w wykształconych warstwach społeczeństwa; w środowisku chłopskim nadal dominowało rozróżnienie konfesyjne. Wśród rosyjskiej elity stanowisko wobec Polski ewoluowało, zwłaszcza od ostatniego trzydziestolecia XVIII w., kiedy w procesie formowania się szlacheckiej mentalności stanowej nowego typu pojawiają się elementy innego – w tym również opozycyjnego wobec monarchii absolutnej – światopoglądu. Postrzeganie Polaków i ich tradycji państwowej przez pryzmat innych modeli politycznych lub w kontekście rozważań o szlacheckiej godności było podyktowane nie narodowo-patriotycznymi, lecz europejskimi ideałami Oświecenia lub rewolucyjnymi nastrojami antymonarchistycznymi. W tym przypadku polskość kojarzyła się z tradycjami republikanizmu, a Polacy uosabiali wzorzec obywatelskiego męstwa i patriotyzmu. W końcu wieku, po Wielkiej Rewolucji Francuskiej i rozbiorach Rzeczypospolitej, zaczyna się proces kształtowania się narodowo-patriotycznego (konserwatywnego), okcydentalnego (liberalnego) i rewolucyjnego prądu w rosyjskim życiu społecznym i kulturalnym, co z kolei miało bezpośredni wpływ na ewolucję wzajemnego postrzegania Polaków i Rosjan w XIX-XX w.

Opracowania

- Bystron J. S., *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI-XVIII*, t. 1-2, Warszawa 1976.
- Bystron J. S., *Megalomania narodowa*, Warszawa 1935.
- Gieysztor A., *Obraz Rusi w Polsce średniowiecznej*, [w:] *Культурные связи России и Польши XI-XX вв. = Związki kulturalne między Polską a Rosją XI-XX w.*, red. Я. Н. Шапов, С. М. Фалькович, Н. И. Щавелев, Москва 1998.
- Moczałowa W., *Polska i Polacy oczyma Rosjan w wieku XVII*, [w:] *Polacy w oczach Rosjan – Rosjanie w oczach Polaków. Zbiór studiów*, red. R. Bobryk, J. Faryno, Warszawa 2000. (Wizerunek Sąsiadów, t. 1).
- Niewiara A., *Moskwicין – Moskal – Rosjanin w dokumentach prywatnych. Portret*, Łódź 2006.
- Tazbir J., *Mity i stereotypy w dziejach Polski*, Warszawa 1991.
- Tazbir J., *Stosunek do obcych w dobie baroku*, [w:] *Swojskość i cudzoziemszczyzna w dziejach kultury polskiej*, red. nauk. Z. Stefanowska, Warszawa 1973.
- Белова О. В., «Лях-девятиденник» и «москаль-людоед» (представления этнических соседей друг о друге, [w:] *Поляки и русские в глазах друг друга*, [отв. ред. В. А. Хорев], Москва 2000.
- Денеша Н. В. Репнина – Н. И. Панину, Варшава, 27 сентября (8 октября) 1767 г., [w:] Б. В. Носов, *Установление российского господства в Речи Посполитой. 1756-1768 гг.*, Москва 2004.
- Левкиевская Е. Е., *Конфессиональный образ поляка в русской народной и письменной традиции*, [w:] *Поляки и русские в глазах друг друга*, [отв. ред. В. А. Хорев], Москва 2000.
- Носов Б. В., *Представления о Польше в правящих кругах России в 60-е гг. XVIII в., накануне первого раздела Речи Посполитой*, [w:] *Поляки и русские в глазах друг друга*, [отв. ред. В. А. Хорев], Москва 2000.
- Софронова Л. А., *Образ поляка на русской и украинской сценах XVIII в.*, [w:] *Поляки и русские в глазах друг друга*, [отв. ред. В. А. Хорев], Москва 2000.

Źródła

- Gwagnin A., *Kronika Sarmacji europejskiej*, Warszawa 1768.
- Heidestein R., *Pamiętniki wojny moskiewskiej w 6 księgach*, przekł. J. Czubek, Lwów 1894.
- Maciej z Miechowa, *Opis Sarmacji Azjatyckiej i Europejskiej (oraz tego co się w nich znajduje)*, przekł. i komentarz T. Bieńkowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1972.
- Maskiewicz S., *Diariusz z lat 1594-1621*, [w:] *Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów. Wiek XVII*, oprac. i wstęp A. Sajkowski, red. W. Czaplński, Wrocław 1961.
- Niemojewski S., *Diariusz drogi spisanej i różnych przypadków pociesznych i żalonych prowadząc córkę Jerzego Mniszka, Marynę, Dymitrowi Iwanowiczowi w roku 1606*, wyd. R. Krzywy, Warszawa 2006.
- Strykowski M., *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi*, t. 1-2, Warszawa 1846.
- Sucharski T., „Rosja wchodzi w polskie wiersze” – obraz Rosjanina w literaturze polskiej, [w:] *Katalog wzajemnych uprzedzeń Polaków i Rosjan*, red. A de Lazari, Warszawa 2006.
- *Сказание Авраамия Палицына об осаде Троице-Сергиева монастыря* (подготовка текста Е. И. Ванеевой, перевод и комментарии Г. М. Прохорова), [w:] *Библиотека*

ка литературы Древней Руси, ред. Д. С. Лихачев и др., т. 14: *Конец XVI – начало XVII века*, Санкт-Петербург 2006.

- Курбский А., *История о Великом князе Московском, еже слышахом у достоверных, и еже видехом очима нашими*, подготовка текста и комментарии А. А. Цехановича, [w:] *Памятники литературы Древней Руси*, [сост. и общ. ред. Л. А. Дмитриева, Д. С. Лихачева, вступ. ст. Д. С. Лихачева], т. 8: *Вторая половина XVI в.*, Москва 1986.
- *Переписка Андрея Курбского с Иваном Грозным*, [w:] *Библиотека литературы Древней Руси*, ред. Д. С. Лихачев и др., т. 11: *XVI век*, Санкт-Петербург 2001.
- *Послания Ивана Грозного*, [w:] *Библиотека литературы Древней Руси*, ред. Д. С. Лихачев и др., т. 11: *XVI век*, Санкт-Петербург 2001.

8 B

Ewa Betiuk

Scenariusz lekcji
dla szkoły średniej

Temat:

Zmiany w postrzeganiu Rosjan przez Polaków w XVI-XVIII wieku

45 minut

Cel ogólny:

- (poziom wiadomości) charakterystyka stereotypów polsko-rosyjskich w XVI-XVIII w.;
- (poziom umiejętności) doskonalenie umiejętności pracy ze źródłem pisanym.

Cele operacyjne:

Na poziomie wiadomości

Kategoria A

Po lekcji uczeń:

- wie, czym jest stereotyp etniczny;
- zna cechy składowe stereotypów;
- wymienia przyczyny zmian w postrzeganiu Rosjan przez Polaków w XVI-XVIII w.

Kategoria B

Po lekcji uczeń:

- rozumie pojęcie stereotypu;
- charakteryzuje rozwój zmian w postrzeganiu Rosjan przez Polaków w XVI-XVIII w.;
- omawia ich cechy charakterystyczne.

Na poziomie umiejętności

Kategoria C

(stosowanie wiedzy w sytuacjach typowych)

Po lekcji uczeń:

- potrafi wyszukiwać i gromadzić potrzebne informacje;
- doskonalą umiejętność pracy z tekstami źródłowymi;
- doskonalą umiejętność analizy i syntezy wypowiedzi;
- doskonalą umiejętność pracy w zespole zadaniowym.

Kategoria D

(stosowanie wiedzy w sytuacjach problemowych)

Po lekcji uczeń:

- potrafi wskazać przyczyny narastania stereotypów w postrzeganiu Rosjan przez Polaków w XVI-XVIII w.;
- porównuje ich funkcjonowanie w literaturze i historiografii polskiej i rosyjskiej;
- potrafi scharakteryzować ich cechy;
- odnosi się do wydarzeń historycznych z XVI-XVIII w.

Formy pracy:

- praca indywidualna oraz w zespołach zadaniowych i grupach;
- praca z podręcznikiem, kartą pracy i ze źródłem pisanym.

Metody pracy:

- mapa skojarzeń;
- technika skojarzeń;
- karta pracy;
- metoda tekstu przewodniego;
- plakat;
- praca ze źródłem.

Środki dydaktyczne (zestawienie źródeł wykorzystanych na lekcji):

- T. Sucharski, „Rosja wchodzi w polskie wiersze” – obraz Rosjanina w literaturze polskiej, [w:] *Katalog wzajemnych uprzedzeń Polaków i Rosjan*, red. A de Lazari, Warszawa 2006, s. 92-93 (źródło nr 6).
- R. Heidenstein, *Pamiętniki wojny moskiewskiej w 6 księgach*, przekł. J. Czubek, Lwów 1894, s. 68-70 (źródło nr 9).
- W. Łubieński, *Świat we wszystkich swoich częściach mniejszych i większych, to jest w Europie, Azji, Afryce y Ameryce w monarchiach, królestwach, księstwach, prowincjach, wyspach y miastach geograficznie, chronologicznie y historycznie określony...*, Wrocław 1741, s. 492-494 (źródło nr 10).
- B. Chmielowski, *Nowe Ateny albo akademia wszelkiej sciencyi pełna, na różne tytuły jak na classes podzielona, mądrym dla memoryału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywki erygowana...*, t. 1-2, Lwów 1745-1746, s. 432-433 (źródło nr 11).
- K. Wyrwicz, *Geografia powszechna czasów terażniejszych albo opisanie naturalne i polityczne królestw, państw, stanów wszelkich, ich rządu, rzemioł, handlu, przemysłu, przymiotów, obyczajów etc. Z najświeższych wiadomości, krajopisarzów i wędrowników zebrana ku pożytkowi młodzi narodowej na szkoły publiczne wydana*, Warszawa 1773, s. 133-134 (źródło nr 12).
- A. Skrzypek, *Polska – Rosja. Stereotypy*, [w:] *Polska na tle procesów rozwojowych Europy w XX wieku*, red. S. Sierpowski, Poznań 2002, s. 154-168 (źródło nr 13).

Przebieg lekcji

Czas	Ogniwo lekcji	Czynności nauczyciela	Czynności ucznia	Uwagi o sposobie realizacji
1 min	1. Czynności organizacyjne.	Sprawdzenie obecności.		
4 min	2. Rekapitulacja wstępna.	Nauczyciel prosi, aby uczniowie w zespołach zadaniowych przedstawili rezultaty pracy domowej.	Uczniowie zapisują opracowane przez siebie definicje i rodzaje stereotypów na małych karteczkach i przyklejają je na plakacie.	Zespoły zadaniowe; metoda tekstu przewodniego (teksty dotyczące definicji stereotypów); technika skojarzeń.
2 min	3. Ogniwo wiążące.	Nauczyciel podaje temat lekcji i jej cel ogólny.	Uczniowie zapisują temat w zeszytach.	
30 min	4. Ogniwo właściwe.	Nauczyciel prosi o przygotowanie skojarzeń do pojęcia: stereotypy polsko-rosyjskie w XVI -XVIII w.	Uczniowie w grupach przygotowują skojarzenia do pojęcia: stereotypy polsko-rosyjskie w XVI -XVIII w.	Technika skojarzeń.
		Nauczyciel prosi o prezentację pracy zespołów.	Uczniowie prezentują skojarzenia i zapisują je w zeszytach.	
		Nauczyciel dzieli uczniów na grupy, każda z nich rozwiązuje kartę pracy (karty pracy 1-4). Grupy zapisują wyniki pracy na plakacie. Nauczyciel sprawdza poprawność wykonania zadania.		Karty pracy nr 1- 4. Powstaje – zapisany na plakacie – obraz postrzegania Rosjan przez Polaków w źródłach pisanych.
		Uczniowie w parach rozwiązują kartę pracy nr 5. Nauczyciel sprawdza poprawność wykonania zadania.		Karta pracy nr 5.
		Na podstawie odpowiedzi do kart pracy oraz na bazie wiedzy pozaźródłowej uczniowie przygotowują w grupach odpowiedź na pytanie: Dlaczego, ich zdaniem, zmienił się obraz Rosjanina w źródłach pisanych XVI-XVIII w.?	Uczniowie wykonują polecenie nauczyciela.	

Przebieg lekcji

Czas	Ogniwo lekcji	Czynności nauczyciela	Czynności ucznia	Uwagi o sposobie realizacji
6 min	5. Rekapitulacja pierwotna.	Nauczyciel prosi o odpowiedź: prawda/fałsz na etapie podsumowania tematu o historii stereotypów we wzajemnym postrzeganiu Polaków i Rosjan w XVI-XVIII w. i sprawdza poprawność wykonania zadania.	Uczniowie wykonują polecenie nauczyciela.	Karta pracy nr 6.
		Nauczyciel prosi, aby uczniowie ocenili swoją pracę na lekcji oraz zwrócili uwagę na różnorodność spojrzeń na stereotypy.	Uczniowie oceniają swoją pracę i prezentują swoje stanowisko.	
2 min	7. Praca domowa.	Do wyboru: 1) uczniowie przygotowują pokaz multimedialny (10 slajdów z komentarzem): Zmiany we wzajemnym postrzeganiu Rosjan przez Polaków w XVI-XVIII w. lub 2) rozwiązują kartę pracy nr 7.		

Karta pracy nr 1

W. Łubieński, *Świat we wszystkich swoich częściach mniejszych i większych*

Moskale są różniący się daleko od europejskich narodów, bo ani są ludzcy, ani polityczni i dalecy od polityki starych Greków, od których oni twierdzą, że idą. Umiejętność ich największa pisać i czytać. [...] Do tego Moskale są niewierni, okrutni, pyszni w szczęściu, w nieszczęściu źli, o sobie siła rozumiejący, prędcy i sposobni do różnych figlów i swawoli sztucznej wyrządzonej komu. Są prostacy i grubianie i potrzebują na siebie wielkiego rygoru. [...] Język ich słowacki podobny ruskiemu, ich mieszkania są drewniane etc. etc. Białogłowy moskiewskie są pięknego i miernego stanu, płeć i twarz ich piękna i wdzięczna tylko, że farby zażywają wiele mając to sobie za powinność. Mężate włosy pod czapką noszą, panny zaś z włosami plecionymi na dwie części chodzą, obwiązane karmazynowymi wstęgami, tak chłopcom, jak dziewczynom nie strzygą aż po 10 lat. Naród moskiewski nad inne północne najzwyczajniejszy do picia tęgich trunków i jak mężczyzny, tak i białogłowy i dzieci piją ledwo nie co godzina gorzałkę. Wina nie lubią, dlatego że nie mogą mieć tęgiego. Piją zaś i inne trunki jako to miód robiony z wiśniami jabłecznik i wszystko to wraz zmieszawszy z gorzałką piją. Jak się zaś dostaną do karczmy nie wychodzą z niej póty, póki pieniędzy wszystkich nie wydadzą często i suknie zastawiają tak że nago wychodzą. Panowie z swoimi poddanymi mają wolność dysponować, jako chcieć. Wolno im ich sprzedawać tak jako synów własnych tylko z profitem. Moskale popołudniu zawsze śpiją wszyscy i owszem wtenczas nie obaczysz żadnego sklepu otworzonego w mieście tylko śpiących ludzi.

W. Łubieński, *Świat we wszystkich swoich częściach mniejszych i większych, to jest w Europie, Azji, Afryce y Ameryce w monarchiach, królestwach, księstwach, prowincjach, wyspach y miastach geograficznie, chronologicznie y historycznie określony...*, Wrocław 1741, s. 492-494.

Polecenie:

- Wymień pozytywne i negatywne cechy Rosjanina w XVIII w.

B. Chmielowski, *Nowe Ateny*

Obyczaje i zwyczaje moskiewskiej nacji

Są słowa niedotrzymujący, do pijaństwa skłonni, ukarani dziękują nie mszczą się. Prosty to bardzo był przedtem naród, teraz od Piotra I Aleksandrowicza wielki wziął poler [...]. Otworzył szkoły polityczne, seminaria dla polerowania szlachty w piśmie i polityce. Pozakładał nowe miasta, fortece, handle nowe wystawił okręty i wojsko w regularny cudzoziemski tryb wprowadził. Cudzoziemców promowując na szarże¹ a w państwo rządów politycznych wyniósł politykę, której ta przed tym nie znała, ani słyszała nacja. [...] Potrawy ich czosnek, cebula, kapusta, suchar, trunek woda a od takich Moskał delicji (bo więcej ich nie ma) śmierci nie apprehenduje², ani wieczności szczęśliwej, albo nieszczęśliwej, o której ledwie słyszał. [...] Największe żona od męża cierpiąc potłuczenie za znak miłości poczyta. Białogłowy i kurczęcia same nie zarzną dlatego w niebytności mężczyzny domowego z kurą i z nożem stoją przed chałupami czekając na przechodzącego mężczyznę aby zarznął. Najznacniejszy u nich nawet bojar chłopem carskim zwać się ma za honor. Rachunki moskiewskie idą przez sorok tj. przez 40, dwa razy sorok 80.

B. Chmielowski, *Nowe Ateny albo akademia wszelkiej sciencyi pełna, na różne tytuły jak na classes podzielona, mądrym dla memoryału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywki erylowana...*, t. 1-2, Lwów 1745-1746, s. 432-433.

Polecenie:

- Wymień pozytywne i negatywne cechy Rosjanina w XVIII w.

Benedykt Chmielowski (1700-1763)

– ksiądz, pisarz katolicki, autor pierwszej polskiej encyklopedii, „Nowych Aten”.

¹ Promowując na szarże – awansując.

² Śmierci nie apprehenduje – śmierci nie unika.

Karta pracy nr 3

K. Wyrwicz, *Geografia powszechna czasów teraźniejszych*

Rozdział IV O Państwie Moskiewskim

Jakie są przymioty narodu moskiewskiego?

Moskale nie dawno byli grubianie, nieobyczajni, prości, niewierni w dotrzymywaniu traktatów i zabobonni. Żyjąc w niewoli pod panami także niewolnikami nie znali, ani nauki i kunsztów, ani poznawali swych własnych potrzeb i pożytków. Za Piotra W. [Wielkiego] prawodawcy tego narodu zaczęli trochę się polerować i z cudzoziemskimi krajami poznać. Moskale są wzrostu miernego, mocni, z przyrodzenia podejrzliwi, srodzy, zuchwali w szczęściu a małego serca w przeciwnościach, są sposobni do wojny, żyją niekosztownie, wytrzymują wielkie trudy i są ślepo posłuszni swym generałom. Piotr W. ustawicznie ich ćwicząc, a Karol XII król szwedzki nieprzestanie¹ ich zwyciężając, nauczyli ich wojować z sławą². Jednakże umysł ich ma coś jeszcze niewolniczego i braknie im na tych pobudkach sławy i honoru³, które czynią ludźmi wielkimi.

K. Wyrwicz, *Geografia powszechna czasów teraźniejszych albo opisanie naturalne i polityczne królestw, państw, stanów wszelkich, ich rządu, rzemiosł, handlu, przemysłu, przymiotów, obyczajów etc. Z najświeższych wiadomości, krajopisarzów i wędrowników zebrana ku pożytkowi młodzi narodowej na szkoły publiczne wydana*, Warszawa 1773, s. 133-134.

Polecenie:

- Wymień pozytywne i negatywne cechy Rosjanina w XVII w.

¹ Nieprzestanie – nieustannie.

² Wojować z sławą – walczyć chwalebnie, z rozgłosem.

³ Braknie im na tych pobudkach sławy i honoru – brakuje im docenienia wartości sławy i honoru.

A. Skrzypek, *Polska – Rosja. Stereotypy*

Ksiądz Benedykt Chmielowski w encyklopedycznych „Nowych Atenach” [...] dodawał, że Rosjanie mają skłonność do pijaństwa. Ów pociąg do mocnego alkoholu jest w polskim myśleniu o Rosjanach po dziś dzień traktowany jako dogmat, a ponieważ chęlimy się, że w piciu jesteśmy najlepsi, to do tej przyzwary odnosimy się z wyrozumiałością, tym większą, że gwarantuje ona sukces we wspólnych interesach. Można natknąć się wszakże i na inną opinię traktującą ów fenomen pijaństwa jako przymiot rosyjskiej duszy, w której jak oceniał Kucharzewski, bezgraniczna miłość do bliźniego miesza się z okrutnym, bezwzględny i wredny postępowaniem wobec tegoż, w obydwu przypadkach bez specjalnego ku temu powodu. Ów właśnie niekonsekwentny stosunek miał od wieków cechować okrutne relacje władza–poddany.

Już na początku XVIII w. szlachta chępliwie porównując swoją „złotą wolność” ze zwyczajami panującymi za granicą, potępiała politykę wewnętrzną Piotra Wielkiego, chociaż ta sprowadzała się do skądinąd gwałtownej europeizacji. Pomimo tego Moskwę postrzegano jako wschodnią tyranie, „absolutum dominium” mogące wywoływać wśród wolnych Polaków tylko odrazę. Pochodzący z tych czasów stereotyp Moskwicina–Rosjanina to obraz człowieka pełnego pokory, cierpliwie znoszącego wszystkie udręki płynące z ręki władz, a nawet na nie przyzwalającego. [...] Ten właśnie przymus, wymuszona karność to w polskich oczach nie zalety, ale wady, które zawsze tworzyły obraz państwa i społeczeństwa rosyjskiego, zniewolonego przez każdą kolejną władzę na wschodni, despotyczny model.

Ową władzę personifikowali carscy czynownicy–urzędnicy zarówno w służbie cywilnej, jak i wojskowej, później mieszczący się w pojęciu carskiej biurokracji.

A. Skrzypek, *Polska – Rosja. Stereotypy*, [w:] *Polska na tle procesów rozwojowych Europy w XX wieku*, red. S. Sierpowski, Poznań 2002, s. 154–168.

Polecenie:

- Wymień pozytywne i negatywne cechy Rosjanina w XVII–XVIII w.

Benedykt Chmielowski (1700–1763) – ksiądz, pisarz katolicki, autor pierwszej polskiej encyklopedii, „Nowych Aten”.

Jan Kucharzewski (1876–1952) – polski historyk, autor klasycznej analizy dziejów Rosji „Od białego caratu do czerwonego”.

Karta pracy nr 5

T. Sucharski, „Rosja wchodzi w polskie wiersze” – obraz Rosjanina w literaturze polskiej

¹ Tu: prostacka, nieokrzęsana, prymitywna.

Trudno jest właściwie powiedzieć [...], żeby na początku XVII w. dominowała jakaś jednoznaczna tendencja w kresleniu wizerunku Rosjanina. Można chyba uznać, że jeszcze wtedy obraz Moskwy-narodu kształtowała zmieniająca się błyskawicznie sytuacja polityczna. Chwilowi zwycięzcy, zarówno „dymitriad”, jak i wojny 1610-1611, szybko stawali się niewolnikami i zakładnikami; butni i arogancy panowie niosący wolność i kulturę spadali na samo dno upokorzenia i wegetacji. W literaturze zachowało się wiele świadectw życia więzienniecko-jenieckiego; niektóre z nich porażają niemal naturalistycznym opisem codzienności (...„żarli psa albo kotka”...), inne zaś pokazują je z sarmackim rubasznym humorem. [...]

Poza religią i despotyzmem moskiewskim, rażąco sprzeciwiającym się szlacheckiej *aurea libertas*, w polskim postrzeganiu Moskwy wyróżnić jeszcze należy przekonanie o barbarzyństwie moskiewskim, cywilizacyjnej niższości, braku obyczajów. [...] Nieskoro przeciw do uproszczeń Szymon Szymonowicz na początku XVII w. nazwał Moskwę „grubą północną ziemią”.

T. Sucharski, „Rosja wchodzi w polskie wiersze” – obraz Rosjanina w literaturze polskiej, [w:] *Katalog wzajemnych uprzedzeń Polaków i Rosjan*, red. A de Lazari, Warszawa 2006, s. 92-93.

Pytania:

- Do jakich wydarzeń historycznych z początku XVII w. autor odnosi słowa mówiące o tym, że obraz Moskwy jako narodu został ukształtowany przez gwałtownie zmieniającą się sytuację polityczną?
- Dlaczego Szymon Szymonowicz nazywa Moskwę „grubą północną ziemią”?

Karta pracy nr 6

Rozstrzygnij, które zdania są prawdziwe. Wpisz obok tych zdań słowo „prawda”.

1.	Do XVIII w. czynnik religijny w stosunkach polsko-rosyjskich odgrywał główną rolę.	
2.	W XVI i XVII w. decydujący wpływ na wzajemne postrzeganie Polaków i Rosjan miały związki handlowe i kulturowe.	
3.	W XVII w. narastało negatywne wzajemne postrzeganie Polaków i Rosjan.	
4.	W XVII w. Polaków nie cechował brak akceptacji cudzoziemców, w tym Rosjan.	
5.	W XVII w. znaczący wpływ na przewartościowanie wzajemnych wyobrażeń miał okres Wielkiej Smuty.	
6.	W XVIII w. Rosjanie przypisują Polakom dumę, pychę, przebiegłość.	
7.	W XVIII w. Polacy przypisują Rosjanom barbarzyństwo, „azjatycki koloryt”, przemoc wobec ludu.	
8.	W okresie rządów Piotra I w Rosji maleje wpływ kultury polskiej na społeczeństwo rosyjskie.	
9.	Rządy Katarzyny II ugruntowały wśród szlachty polskiej przekonanie o czystych intencjach politycznych Rosji.	
10.	W drugiej połowie XVIII w. Rosjanie pozytywnie postrzegają cechy narodowe Polaków.	

Karta pracy nr 7

R. Heidenstein, *Pamiętniki wojny moskiewskiej w 6 księgach*

Księga druga

¹ Ostróg - dawna drewniana budowla obronna, z narożnymi basztami, otoczona palisadą, wałem ziemnym i rowem.

Opis oblężenia i zdobycia przez wojska polskie twierdzy Połock w 1579 r.

Nazajutrz pragnął król przede wszystkim odprawić nabożeństwo, aby za otrzymane zwycięstwo Panu Bogu złożyć dzięki. Lecz nie mogąc wjechać na zamek z powodu nieznosnej woni, rozchodzącej się od gęsto leżących trupów, których dotychczas Moskwa nie pogrzebała, każe wyprowadzić dotąd na zamku zostających Moskali równocześnie wyznacza straż, która ich miała bronić od swawoli żołnierskiej. Wskazano im dwa miejsca: na jednym mieli stawać ci co chcieli przejść pod panowanie króla i przyjąć jego poddaństwo, na drugim znowu ci co do Moskwy woleli powrócić. Jednym i drugim pozostawiono zupełną swobodę stanowienia o sobie i o swoim losie. Większa część wybrała powrót do ojczyzny i władcy, dając piękny przykład wytrwałej wierności, mimo że wszyscy dobrze wiedzieli, iż na pewną i okrutną śmierć powracają. Łaskawie jednak obszedł się z nimi [władca] Moskiewski, czy to przez wzgląd na ostateczną konieczność, w której się znaleźli, czy też, że mu niepowodzenie nie tylko pychy ale i okrucieństwa ujęło, i porozdzielał ich pomiędzy sąsiednie zamki: W. Łuki, Zawołocie, Newel i Uświat, dając im sposobność do zatarcia hańby jaką się okryli przez poddanie Połocka. Król przestrzegał jak najpilniej, ażeby się Moskwie jaka krzywda nie działa od żołnierzy; kiedy więc pewien towarzysz kilku z nich począł obdzierać, spodziewając się, że w tak licznym tłumie nikt tego nie zobaczy, przyskoczył do niego król, przypatrując się właśnie schodzącym z zamku Moskalom, i zajechał go buzdyganem. Czyn ten zjednał mu nie małe uwielbienie u nieprzyjaciół, tembardziej podziwiających łaskawość i sumiennosc królewską, że w ciężkiej swej niewoli o takich cnotach nie słyszeli wcale.

Znajdowano w obrębie zamkowym poszarpane ciała naszych żołnierzy, których Moskale dopadli byli w chwili kiedy ci – rzecz w tak wielkim niedostatku żywności i wszelkich potrzeb nieunikniona – po ogrodach leżących pod ostrogiem¹ Strzeleckim zbierali zioła, ażeby głód zaspokoić; zawłókłszy ich do zamku w najokrutniejszy sposób rozszarpywali na sztuki. [...] Dyszeli więc zemstą żołnierze. Król jednak uważając, że słowa raz danego nieprzyjacielowi łamać nie wolno, dwie rotę przydał tym na obronę, którzy wracali do Moskwy.

R. Heidenstein, *Pamiętniki wojny moskiewskiej w 6 księgach*, przekł. J. Czubek, Lwów 1894, s. 68-70.

Polecenia:

- Na podstawie tekstu źródłowego określ:
  - Jak autor ocenia postawę jeńców rosyjskich.
  - Jak autor ocenia postawę króla polskiego.
- Wymień pozytywne i negatywne cechy Rosjanina w XVI w.
- Wymień pozytywne i negatywne cechy Polaka w XVI w.

8 C

Źródła historyczne
i opracowania naukowe

Źródło nr 1:
W. W. Moczłowa, *Wizerunek Rosji i jego weryfikacja
w Polsce XVI-XVII w.*

Ogólne wyobrażenie o wschodnim sąsiedzie w Polsce XVI w. – nie bacząc na geograficzną i etniczną bliskość – było uwarunkowane przede wszystkim istnieniem różnic kulturowych i religijnych, rozbieżności w systemie wartości, kontrastu między europejskim humanizmem, do którego Polska tej epoki dążyła i dołączała, a okrutną tyranią samodzielną Moskwę, i dlatego nie było pozbawione określeń pejoratywnych oraz poczucia wyniosłości. Ta rozpowszechniona wówczas ocena zachowała się i później, niezależnie od zmieniającej się sytuacji w Rzeczypospolitej i wzrastającej potęgi Carstwa Rosyjskiego.

V. B. Mochalova, *Представления о России и их верификация в Польше XVI-XVII вв.*, [w:] *Россия – Польша. Образы и стереотипы в литературе и культуре*, [отв. ред. В. А. Хорев], Москва 2002, s. 44.

Źródło nr 2: List Iwana Groźnego do Stefana Batorego

1579 r.

Szeroko otworzyłeś swe usta, aby oskarżać chrześcijaństwo. A takich zarzutów i chępliwości nie słyszeliśmy ani od sułtana tureckiego, ani od imperatora, ani od inszych władców. A w tamtej ziemi, w której byłeś, i w tamtych ziemiach, to tobie jest najlepiej wiadome, że nigdzie nie bywało, żeby władca władcy pisał tak, jak tyś sam pisał. Mieszkałeś w państwie bisurmańskim¹, a wiara łacińska – niby chrześcijaństwo, a panowie twoi trzymają się obrazoburczej luterkańskiej herezji [...]. My zaś, uniżeni, w Chrystusie chrzest przyjmowaliśmy, w Chrystusa się oblekliśmy i w Chrystusa wierzymy, a w śmierci jego odnajdujemy chrzest [...].

I czyż nie dlatego żywiesz nadzieję, żeś większy od nas, bo odrzucasz nasze pochodzenie od cesarza Augusta? Porozmyślaj lepiej o swoich przodkach i o naszej marności [...]. My rządzymy od czasów wielkiego Ruryka 717 lat, a ty od dnia wczorajszego znalazłeś się w tak wielkim państwie, ciebie pierwszego z woli miłosierdzia Bożego wybrał lud i stany Królestwa Polskiego. Posadzili ciebie do zarządzania tym państwem, a nie władania nim. Toć to ludzie mający swoje przywileje, a tyś przysięgał majestatowi ich ziem, a nam zaś najpotężniejsza Boża prawica państwo podarowała, a nie ktokolwiek z ludzi. I z Bożą prawicą i łaską władamy swoim państwem sami, a nie od ludzi państwem przejętym. Tylko syn od ojca ojcowskie błogosławieństwo otrzymuje samowładczo i autokratycznie, a przed swoimi ludźmi na Boga nie przysięgamy.

Послания Ивана Грозного, [w:] Библиотека литературы Древней Руси, ред. Д. С. Лихачев и др., т. 11: XVI век, Санкт-Петербург 2001, s. 165-169.

Iwan IV Groźny (1530-1584) – wielki książę moskiewski i Wszechrusi od 1533 r., w 1547 r. przyjął tytuł cara. Początkowo władca-reformator i zdobywca nowych ziem, jednak wskutek swego postępowania w czasach *opriczniny* przeszedł do historii jako wielki okrutnik. Jak na swoje czasy był dobrze wykształcony. Zachowały się jego listy otwarte do księcia Andrzeja Kurbskiego oraz do polskiego króla Stefana Batorego z czasów wojen inflanckich.

Batory Stefan (1533-1586) – król polski i wielki książę litewski od 1576 r.

Cesarz August – rzymski imperator, od którego, według przekazu datowanego na pierwsze ćwierćwiecze XVI stulecia, wywodzą się moskiewscy władcy. Najbardziej znane dzieło potwierdzające tę tezę to „Opowieść o książętach włodzimierskich”.

Ruryk (druga połowa IX w.) – legendarny założyciel dynastii Rurykowiczów, która wygasła pod koniec XVI w., wraz ze śmiercią syna Iwana Groźnego, Fiodora.

¹ Mowa o Mołdawii, Stefan Batory – zanim został wybrany na tron polski – był księciem Siedmiogrodu, wasalem imperium osmańskiego.

Źródło nr 3: List Iwana Groźnego do Andrzeja Kurbskiego

Iwan IV Groźny (1530-1584) – wielki książę moskiewski i Wszechrusi od 1533 r., w 1547 r. przyjął tytuł cara. Początkowo władca-reformator i zdobywca nowych ziem, jednak wskutek swego postępowania w czasach *opriczniny* przeszedł do historii jako wielki okrutnik. Jak na swoje czasy był dobrze wykształcony. Zachowały się jego listy otwarte do księcia Andrzeja Kurbskiego oraz do polskiego króla Stefana Batorego z czasów wojen inflanckich.

Andrzej Kurbski (1528-1583) – jeden z najbliższych współpracowników cara Iwana IV Groźnego, dowódca wojskowy. W 1564 r. przeszedł jednak na stronę wroga i zamieszkał na Litwie, autor tekstów historycznych. Korespondencja Iwana Groźnego z Andrzejem Kurbskim pochodzi z lat 1564-1579, miała charakter polemiczny. W historiografii niekiedy była kwestionowana jej autentyczność, jednakże – zgodnie z nowszymi badaniami – należy przyjąć, że wymiana listów rzeczywiście miała miejsce.

¹ Króla Zygmunta II Augusta.

5 lipca 1564

A jeśli żywisz nadzieję, że otrzymasz od niego¹ liczne dobra ziemskie, to tak i powinno być, albowiem Waszmość nie chciałeś żyć pod władzą Boga i nas, danych przez Boga władców, słuchać i być posłusznym nam, ale zechcieliście żyć według woli swojej. Dlatego i znalazłeś sobie pana takiego, który [...] niczym nie włada, ale gorszy jest od ostatniego niewolnika – wszyscy wydają mu rozkazy, a sam nikim nie rządzi. Jednakowoż nie znajdziesz pociechy, bowiem tam każdy troszczy się o siebie. Kto osłoni cię od przemocy i ochroni przed krzywdzicielami [...].

Переписка Андрея Курбского с Иваном Грозным, [w:] Библиотека литературы Древней Руси, ред. Д. С. Лихачев и др., т. 11: XVI век, Санкт-Петербург 2001, s. 67.

Źródło nr 4:

A. Palicyn, *Opowieść o oblężeniu klasztoru Troicko-Siergijewskiego przez Polaków i Litwę i o buntach, które później w Rosji nastąpiły, przez tegoż klasztoru zarządcę spicharni mnicha Abraama Palicyna ułożona*, napisana w 1620 r. przez świadka oblężenia 1608-1610 r. i uczestnika Soboru Ziemskiego 1613 r.

I czy wiedzą wasi ponurzy zwierzchnicy, dumni wodzowie Sapieha i Lisowski oraz reszta waszej drużyny, że próżno nęci was, odszczepieńcy, aby nas, Chrystusową owczarnię prawosławnych chrześcijan, plugawie pokonać. [...] A to, o czym nam pisaliście, myśmy otrzymali i splunęliśmy na to. Azaliż jest korzystne dla człowieka umiłowac mrok bardziej niż światłość i zamienić prawdę na kłamstwo, chwałę na hańbę, a wolność na gorzką niewolę? Jakże pozostawić mamy wieczną świętą i prawdziwą chrześcijańską wiarę swoją prawosławną [...]? Czy istnieje jakikolwiek zysk i cześć w tym, aby porzucić swego prawosławnego władcę i pokłonić się faryzejskiemu carowi, wrogowi i złodziejowi i wam, łacinnikom, innowiercom i mamy być na podobieństwo Żydów lub gorsi niż oni?

Сказание Авраамия Палицына об осаде Троице-Сергиева монастыря (подготовка текста Е. И. Ванеевой, перевод и комментарии Г. М. Прохорова), [w:] *Библиотека литературы Древней Руси*, ред. Д. С. Лихачев и др., т. 14: *Конец XVI – начало XVII века*, Санкт-Петербург 2006, s. 255-257.

Cytowany fragment stanowi odpowiedź oblężonych na list Piotra Sapiehy i Aleksandra Lisowskiego, w którym żądano poddania monasteru.

Faryzejskiemu carowi, wrogowi i złodziejowi – carowi Dymitrowi Iwanowiczowi, tzn. Łędymitrowi, samozwańcowi.

Źródło nr 5:
S. Maskiewicz, *Pamiętniki*

¹ Robić to, co zwykle.

² Czoldary – ozdobne wetniane przykrycie na konia.

³ W Turcji.

⁴ Z języka rosyjskiego – „oswabadzka”.

⁵ Formuła z języka rosyjskiego – „jako Bogu, bo on karze i lituje się”.

⁶ Formuła z języka rosyjskiego – „słońce sprawiedliwe, światło rosyjskie”.

Grubiaństwo wielkie między prostym ludem około wiary. Pod ten czas kiedy król pod Smoleńsk podstąpił, ludzie okoliczni do lasów z bydłem uciekać poczęli, biorąc z sobą i obrazy z domów (w których oni nazbyt wielką ufność pokładają), zatem kiedy nasi w lesie żywności szukając i trafiwszy na nie bydło im pobrali, oni rozgniewawszy się na obrazy, powieszali ich w górę nogami na drzewie, na wzgardę ich, mówiąc: „my wam się modlimy, a wy nas od Litwy nie strzeżli”.

Rzemieślnik wszelki, wysmienity, bardzo dobry, a tak dowcipny, że choć czego, jak żyw nie widział, nie tylko rabił¹, tedy za wejzeniem pierwszego razu uczyni tak dobrze, jakby na tem wyrósł, a zwłaszcza turskie rzeczy jako: czoldury², rzędy, siodła, szable, złotem nabijane wszystkie rzeczy, nie inaczej, jako w Turczach³ samych.

Trzeźwość wielką zachowują między sobą, starszym i pospólstwu bardzo ją zalecają, zakazując pijaństwa, i przetoż karczem (według ich nazwiska *kabaków*) ani piw i gorzałek nie sprzedaj nie masz po wszystkiej Moskwie. Na koniec, człowiekowi pospolitemu, oprócz bojarzyna, nie wolno sobie gwoli robić w domu to, czym by się miał upić, bo często szpiegowie chodząc upatrują.

W rozmowach z niemi, nasi zalecali im wolność, aby się z nami spoiwszy tejże nabyli, a oni po prostu: „wasza wolność wam dobra, a nasza niewola nam, wolność bowiem wasza, prawi, swawolą jest; a zaż tego nie wiemy, że u was możniejszy chudszego gnębi, wolno mu wziąć chudszeemu, majątność i samego zabić, a przez prawo wasze dochodząc sprawiedliwości, powlecze się lat kilkanaście niż dojdzie a na drugim nigdy, u nas, powiada, najbogatszy bojarzyn, najchudszeemu nic uczynić nie może, bo za pierwszą skargą car mię od niego *oprosta*⁴. A jeśli sam car jakie mi bezprawie uczyni, to jemu wolno, *jako Bobu bo on i karaje i żaluje*⁵. Nie tak mi jest żal od swego brata to cierpieć, kiedy mnie car skarże, który jest wszystkiego świata panem”, bo oni tak rozumieją, że monarchy większego pod słońcem nie ma nad ich cara i żaden mu wydołać nigdy nie może i przetoż go nazywają: *Słońce prawwednoje, światło ruskoje*⁶.

Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów. Wiek XVII, oprac. i wstęp A. Sajkowski, red. W. Czaplinski, Wrocław 1961, s. 116, 137, 145, 146.

Źródło nr 6:

T. Sucharski, „Rosja wchodzi w polskie wiersze” – obraz Rosjanina w literaturze polskiej

Trudno jest właściwie powiedzieć [...], żeby na początku XVII w. dominowała jakaś jednoznaczna tendencja w kreśleniu wizerunku Rosjanina. Można chyba uznać, że jeszcze wtedy obraz Moskwy-narodu kształtowała zmieniająca się błyskawicznie sytuacja polityczna. Chwilowi zwycięzcy, zarówno „dymitriad”, jak i wojny 1610-1611, szybko stawali się niewolnikami i zakładnikami; butni i arogancy panowie niosący wolność i kulturę spadali na samo dno upokorzenia i wegetacji. W literaturze zachowało się wiele świadectw życia więzienniecko-jenieckiego; niektóre z nich porażają niemal naturalistycznym opisem codzienności (...„żarli psa albo kotka”...), inne zaś pokazują je z sarmackim rubasznym humorem. [...]

Poza religią i despotyzmem moskiewskim, rażąco sprzeciwiającym się szlacheckiej *aurea libertas*, w polskim postrzeganiu Moskwy wyróżnić jeszcze należy przekonanie o barbarzyństwie moskiewskim, cywilizacyjnej niższości, braku obyczajów. [...] Nieskoro ry przecież do uproszczeń Szymon Szymonowicz na początku XVII w. nazwał Moskwę „grubą północną ziemią”.

T. Sucharski, „Rosja wchodzi w polskie wiersze” – obraz Rosjanina w literaturze polskiej, [w:] *Katalog wzajemnych uprzedzeń Polaków i Rosjan*, red. A. de Lazari, Warszawa 2006, s. 92-93.

¹Tu: prostacka, nieokrzesana, prymitywna.

Źródło nr 7:
Depesza Nikołaja W. Repnina do Nikity I. Panina

Nikołaj Wasiljewicz Repnin (1734-1801) – generał-feldmarszałek, dyplomata, poseł Rosji w Rzeczypospolitej w latach 1764-1768, brat aktywny udział w wydarzeniach, które poprzedzały rozbiory państwa polsko-litewskiego. Wspierając stronnictwo Czartoryskich, sprzyjał przyjęciu korzystnych dla Rosji decyzji, a do osiągnięcia celu wykorzystywał wszelkie możliwe środki. Repnin wysyłał raporty do Katarzyny II i Nikity Lwanowicza Panina (1718-1783), który od 1764 r. przez dwa dziesięciolecia kierował rosyjską polityką zagraniczną. Raporty zawierają nie tylko rzeczowe materiały, ale także relacje rosyjskiego dyplomaty na temat Rzeczypospolitej, jej politycznej elity, obyczajów polskiej szlachty („narodu”).

Dysydenci – przedstawiciele wyznań niekatolickich w Rzeczypospolitej, prawosławni i protestanci.

Warszawa, 27 września (8 października) 1767

Fanatycznego uporu narodu właściwie [...] wyjaśnić nie mogę. Prawie z każdym na osobności się rozmówiłem i prawie każdy, komukolwiek to wszystko powiedziałem tak, że już dokładniej wyluszczyć sprawę nie można, przyznawali się wszyscy generalnie, że siły nie mają, aby nam się sprzeciwić, jednakże większa część ogłosiła, że gotowi są z całego majątku zrezygnować i umrzeć, a na równość z dysydentami nie zgodzą się. Inni płacząc to mi mówili. Do tej pory fanatyzm niepojęty w nich się zagnieżdżył, jednym słowem ileż pracy, ileż to razy do upomnień i srogości się nie uciekałem, ileż to razy, po sprawiedliwości, król, Radziwiłł [...] [i inni] mi nie pomagali, a żadnego sukcesu to nie przynosi [...].

Cyt. za: Б. В. Носов, *Установление российского господства в Речи Посполитой. 1756-1768 гг.*, Москва 2004, s. 677-678.

Źródło nr 8:
Michaił I. Woroncow, Raport do Piotra III

23 stycznia (3 lutego) 1762

Polska, będąc pogrążoną w wewnętrznych sporach i zamieszkach, ćwicz się zawsze w onych, i dopóki zachowa konstytucję swoją, to nie będzie zasługiwać na uznanie jej za jedno z mocarstw europejskich.

Cyt. za: Б. В. Носов, *Установление российского господства в Речи Посполитой. 1756-1768 гг.*, Москва 2004, s. 78.

Michaił Iłtarionowicz Woroncow (1714-1767) – rosyjski mąż stanu i dyplomata, kanclerz Imperium Rosyjskiego. Należał do najbliższego otoczenia carycy Elżbiety Piotrowny i Piotra III. Po przewrocie pałacowym, w rezultacie którego Piotr III został zdetronizowany, a rządy objęła Katarzyna II, został odsunięty od władzy.

Piotr III – cesarz Rosji w 1762 r.

Źródło nr 9:

R. Heidenstein, *Pamiętniki wojny moskiewskiej w 6 księgach*

Księga druga

Opis oblężenia i zdobycia przez wojska polskie twierdzy Połock w 1579 r.

¹ Ostróg - dawna drewniana budowla obronna, z narożnymi basztami, otoczona palisadą, wałem ziemnym i rowem.

Nazajutrz pragnął król przede wszystkim odprawić nabożeństwo, aby za otrzymane zwycięstwo Panu Bogu złożyć dzięki. Lecz nie mogąc wjechać na zamek z powodu nieznośnej woni, rozchodzącej się od gęsto leżących trupów, których dotychczas Moskwa nie pogrzebała, każe wyprowadzić dotąd na zamku zostających Moskali równocześnie wyznacza straż, która ich miała bronić od swawoli żołnierskiej. Wskazano im dwa miejsca: na jednym mieli stawać ci co chcieli przejść pod panowanie króla i przyjąć jego poddaństwo, na drugim znowu ci co do Moskwy woleli powrócić. Jednym i drugim pozostawiono zupełną swobodę stanowienia o sobie i o swoim losie. Większa część wybrała powrót do ojczyzny i władcy, dając piękny przykład wytrwałej wierności, mimo że wszyscy dobrze wiedzieli, iż na pewną i okrutną śmierć powracają. Łaskawie jednak obszedł się z nimi [władca] Moskiewski, czy to przez wzgląd na ostateczną konieczność, w której się znaleźli, czy też, że mu niepowodzenie nie tylko pychy ale i okrucieństwa ujęło, i porozdzielał ich pomiędzy sąsiednie zamki: W. Łuki, Zawołocie, Newel i Uświat, dając im sposobność do zatarcia hańby jaką się okryli przez poddanie Połocka. Król przestrzegał jak najpilniej, ażeby się Moskwie jaka krzywda nie działa od żołnierzy; kiedy więc pewien towarzysz kilku z nich począł obdzierać, spodziewając się, że w tak licznym tłumie nikt tego nie zobaczy, przyskoczył do niego król, przypatrując się właśnie schodzącym z zamku Moskalom, i zajechał go buzdyganem. Czyn ten zjednał mu nie małe uwielbienie u nieprzyjaciół, tembardziej podziwiających łaskawość i sumiennosc królewską, że w ciężkiej swej niewoli o takich cnotach nie słyszeli wcale.

Znajdowano w obrębie zamkowym poszarpane ciała naszych żołnierzy, których Moskale dopadli byli w chwili kiedy ci – rzecz w tak wielkim niedostatku żywności i wszelkich potrzeb nieunikniona – po ogrodach leżących pod ostrogiem¹ Strzeleckim zbierali zioła, ażeby głód zaspokoić; zawłókszy ich do zamku w najokrutniejszy sposób rozszarpywali na sztuki. [...] Dyszeli więc zemstą żołnierze. Król jednak uważając, że słowa raz danego nieprzyjacielowi łamać nie wolno, dwie rotę przydał tym na obronę, którzy wracali do Moskwy.

R. Heidenstein, *Pamiętniki wojny moskiewskiej w 6 księgach*, przekł. J. Czubek, Lwów 1894, s. 68-70.

Źródło nr 10:
W. Łubieński, *Świat we wszystkich swoich częściach
mniejszych i większych*

Moskale są różniący się daleko od europejskich narodów, bo ani są ludzcy, ani polityczni i dalecy od polityki starych Greków, od których oni twierdzą, że idą. Umiejętność ich największa pisać i czytać. [...] Do tego Moskale są niewierni, okrutni, pyszni w szczęściu, w nieszczęściu źli, o sobie siła rozumiejący, prędcy i sposobni do różnych figłów i swawoli sztucznej wyrządzonej komu. Są prostacy i grubianie i potrzebują na siebie wielkiego rygoru. [...] Język ich słowacki podobny ruskiemu, ich mieszkania są drewniane etc. etc. Białogłowy moskiewskie są pięknego i miernego stanu, płeć i twarz ich piękna i wdzięczna tylko, że farby zażywają wiele mając to sobie za powinność. Mężate włosy pod czapką noszą, panny zaś z włosami plecionymi na dwie części chodzą, obwiązane karmazynowymi wstęgami, tak chłopcom, jak dziewczynom nie strzygą aż po 10 lat. Naród moskiewski nad inne północne najzwyczajniejszy do picia tęgich trunków i jak mężczyzny, tak i białogłowy i dzieci piją ledwo nie co godzina gorzałkę. Wina nie lubią, dlatego że nie mogą mieć tęgiego. Piją zaś i inne trunki jako to miód robiony z wiśniami jabłecznik i wszystko to wraz zmieszawszy z gorzałką piją. Jak się zaś dostaną do karczmy nie wychodzą z niej póty, póki pieniędzy wszystkich nie wydadzą często i suknie zastawiają tak że nago wychodzą. Panowie z swoimi poddanymi mają wolność dysponować, jako chcieć. Wolno im ich przedawać tak jako synów własnych tylko z profitem. Moskale popołudniu zawsze sypiają wszyscy i owszem wtenczas nie obaczysz żadnego sklepu otworzonego w mieście tylko śpiących ludzi.

W. Łubieński, *Świat we wszystkich swoich częściach mniejszych i większych, to jest w Europie, Azji, Afryce y Ameryce w monarchiach, królestwach, księstwach, prowincjach, wyspach y miastach geograficznie, chronologicznie y historycznie określony...*, Wrocław 1741, s. 492-494.

Źródło nr II:
B. Chmielowski, *Nowe Ateny*

Benedykt Chmielowski (1700-1763)
– ksiądz, pisarz katolicki, autor
pierwszej polskiej encyklopedii,
„Nowych Aten”.

¹ Promowując na szarże – awan-
sując.

² Śmierci nie apprehenduje – śmier-
ci nie unika.

Obyczaje i zwyczaje moskiewskiej nacji

Są słowa niedotrzymujący, do pijaństwa skłonni, ukarani dziękują nie mszczą się. Pro-
sty to bardzo był przedtem naród, teraz od Piotra I Aleksandrowicza wielki wziął poler
[...]. Otworzył szkoły polityczne, seminaria dla polerowania szlachty w piśmie i polityce.
Pozakładał nowe miasta, fortece, handle nowe wystawił okręty i wojsko w regularny cu-
dzoziemski tryb wprowadził. Cudzoziemców promowując na szarże¹ a w państwo rzą-
dów politycznych wyniósł politykę, której ta przed tym nie znała, ani słyszała nacja. [...] Potrawy ich czosnek, cebula, kapusta, suchar, trunek woda a od takich Moskal delicji
(bo więcej ich nie ma) śmierci nie apprehenduje², ani wieczności szczęśliwej, albo nie-
szczęśliwej, o której ledwie słyszał. [...] Największe żona od męża cierpiąc potłuczenie
za znak miłości poczyta. Białogłowy i kurczęcia same nie zarzną dlatego w niebytności
mężczyzny domowego z kurą i z nożem stoją przed chałupami czekając na przechodzą-
cego mężczyznę aby zarznął. Najznacniejszy u nich nawet bojar chłopem carskim zwać
się ma za honor. Rachunki moskiewskie idą przez sorok tj. przez 40, dwa razy sorok 80.

B. Chmielowski, *Nowe Ateny albo akademia wszelkiej sciencyi pełna, na różne tytuły jak na classes podzielona, mą-
drym dla memoryału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywki erygowana...*, t. 1-2,
Lwów 1745-1746, s. 432-433.

Źródło nr 12:

K. Wyrwicz, *Geografia powszechna czasów teraźniejszych*

Rozdział IV

O Państwie Moskiewskim

Jakie są przymioty narodu moskiewskiego?

Moskale nie dawno byli grubianie, nieobyczajni, prości, niewierni w dotrzymywaniu traktatów i zabobonni. Żyjąc w niewoli pod panami także niewolnikami nie znali, ani nauki i kunsztów, ani poznawali swych własnych potrzeb i pożytków. Za Piotra W. [Wielkiego] prawodawcy tego narodu zaczęli trochę się polerować i z cudzoziemskimi krajami poznać. Moskale są wzrostu miernego, mocni, z przyrodzenia podejrzliwi, srodzy, zuchwali w szczęściu a małego serca w przeciwnościach, są sposobni do wojny, żyją niekosztownie, wytrzymują wielkie trudy i są ślepo posłuszni swym generałom. Piotr W. ustawicznie ich ćwicząc, a Karol XII król szwedzki nieprzestanie¹ ich zwyciężając, nauczyli ich wojować z sławą². Jednakże umysł ich ma coś jeszcze niewolniczego i braknie im na tych pobudkach sławy i honoru³, które czynią ludźmi wielkimi.

K. Wyrwicz, *Geografia powszechna czasów teraźniejszych albo opisanie naturalne i polityczne królestw, państw, stanów wszelkich, ich rządu, rzemiosł, handlu, przemysłu, przymiotów, obyczajów etc. Z najświeższych wiadomości, krajopisarzów i wędrowników zebrana ku pożytkowi młodzi narodowej na szkoły publiczne wydana*, Warszawa 1773, s. 133-134.

¹ Nieprzestanie – nieustannie.

² Wojować z sławą – walczyć chwalnie, z rozgłosem.

³ Braknie im na tych pobudkach sławy i honoru – brakuje im docenienia wartości sławy i honoru.

Źródło nr 13:
A. Skrzypek, *Polska – Rosja. Stereotypy*

Benedykt Chmielowski (1700–1763)
– ksiądz, pisarz katolicki, autor
pierwszej polskiej encyklopedii,
„Nowych Aten”.

Jan Kucharzewski (1876–1952) – polski historyk, autor klasycznej analizy dziejów Rosji „Od białego caratu do czerwonego”.

Ksiądz Benedykt Chmielowski w encyklopedycznych „Nowych Atenach” [...] dodawał, że Rosjanie mają skłonność do pijaństwa. Ów pociąg do mocnego alkoholu jest w polskim myśleniu o Rosjanach po dziś dzień traktowany jako dogmat, a ponieważ chęlimy się, że w picciu jesteśmy najlepsi, to do tej przyzwary odnosimy się z wyrozumiałością, tym większą, że gwarantuje ona sukces we wspólnych interesach. Można natknąć się wszakże i na inną opinię traktującą ów fenomen pijaństwa jako przymiot rosyjskiej duszy, w której jak oceniał Kucharzewski, bezgraniczna miłość do bliźniego miesza się z okrutnym, bezwzględny i wredny postępowaniem wobec tegoż, w obydwu przypadkach bez specjalnego ku temu powodu. Ów właśnie niekonsekwentny stosunek miał od wieków cechować okrutne relacje władza–poddany.

Już na początku XVIII w. szlachta chępliwie porównując swoją „złotą wolność” ze zwyczajami panującymi za granicą, potępiała politykę wewnętrzną Piotra Wielkiego, chociaż ta sprowadzała się do skądinąd gwałtownej europeizacji. Pomimo tego Moskwę postrzegano jako wschodnią tyranię, „absolutum dominium” mogące wywoływać wśród wolnych Polaków tylko odrazę. Pochodzący z tych czasów stereotyp Moskwicina–Rosjanina to obraz człowieka pełnego pokory, cierpliwie znoszącego wszystkie udreki płynące z ręki władz, a nawet na nie przyzwalającego. [...] Ten właśnie przymus, wymuszona karność to w polskich oczach nie zalety, ale wady, które zawsze tworzyły obraz państwa i społeczeństwa rosyjskiego, zniewolonego przez każdą kolejną władzę na wschodni, despotyczny model.

Ową władzę personifikowali carscy czynownicy–urzędnicy zarówno w służbie cywilnej, jak i wojskowej, później mieszczący się w pojęciu carskiej biurokracji.

A. Skrzypek, *Polska – Rosja. Stereotypy*, [w:] *Polska na tle procesów rozwojowych Europy w XX wieku*, red. S. Sierpowski, Poznań 2002, s. 154–168.

Lined writing area consisting of two columns of horizontal lines.

Lined writing area consisting of two columns of horizontal lines.

Lined writing area consisting of two columns of horizontal lines.

Informacje o autorach

Baranowski Marcin

doktor, historyk, adiunkt w Instytucie Historii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II.

Betiuk Ewa

nauczycielka historii w I Liceum Ogólnokształcącym im. Stefana Czarnieckiego w Chełmie.

Chachaj Jacek

doktor habilitowany, historyk, adiunkt w Instytucie Historii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II.

Chodowski Marek

nauczyciel historii w I Liceum Ogólnokształcącym im. Stanisława Staszica w Lublinie.

Gorizontow Leonid Jefremowicz

doktor nauk historycznych, profesor Wyższej Szkoły Ekonomiki w Moskwie, kierownik Centrum Historii Polski i Stosunków Rosyjsko-Polskich w Instytucie Historii Powszechnej Rosyjskiej Akademii Nauk.

Jastrzębski Arkadiusz

doktor, nauczyciel historii w Liceum Ogólnokształcącym im. ONZ w Biłgoraju.

Koczegarow Kirył Aleksandrowicz

kandydat nauk historycznych, starszy pracownik naukowy Instytutu Słowianoznawstwa Rosyjskiej Akademii Nauk.

Leskinen Maria Wojttowna

doktor nauk historycznych, pracownik naukowy w Instytucie Sławistyki Rosyjskiej Akademii Nauk.

Łaskiewicz Hubert

doktor habilitowany, historyk, profesor Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II.

Morozow Aleksandr Juriewicz

kandydat nauk historycznych, docent Moskiewskiego Państwowego Uniwersytetu Okręgowego, przewodniczący komitetu redakcyjnego czasopisma „Преподавание истории в школе”.

Nosow Boris Władimirowicz

doktor nauk historycznych, kierownik Pracowni Historii Nowożytnej Narodów Słowiańskich w Europie Środkowej w Instytucie Słowianoznawstwa Rosyjskiej Akademii Nauk.

Stasiak Arkadiusz M.

doktor habilitowany, historyk, profesor w Instytucie Historii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, prodekan do spraw studenckich Wydziału Nauk Humanistycznych.

Styczyński Krzysztof

nauczyciel historii w III Liceum Ogólnokształcącym im. Unii Lubelskiej w Lublinie.

Wasiliew Aleksiej Grigoriewicz

kandydat nauk historycznych, docent, pracownik naukowy Rosyjskiego Humanistycznego Uniwersytetu Państwowego i Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej w Lublinie.

Wolański Filip

doktor habilitowany, historyk, profesor Instytutu Historycznego Uniwersytetu Wrocławskiego.

Tłumaczenia

Anna Bażenowa, Leonid Gorizontow, Kirił Koczegarow, Joanna Kozieł, Magdalena Michocka, Marek Radziwon, Roman Romancow, Alina Sobol, Laurent Tatarenko, Aleksiej Wasiliew

Opracowanie redakcyjne tomu

Michał Bednarczyk, Paweł Jarosz, Anna Paprocka, Agnieszka Słowik, Agnieszka Zajdel

Mapy

Maria Juran

Projekt graficzny wnętrza i okładki

Amadeusz Targoński

www.targonski.pl

Ilustracja na okładce

[https://pl.wikipedia.org/wiki/Sta%C5%84czyk_\(obraz_Jana_Matejki\)#/media/File:Jan_Matejko,_Sta%C5%84czyk.jpg](https://pl.wikipedia.org/wiki/Sta%C5%84czyk_(obraz_Jana_Matejki)#/media/File:Jan_Matejko,_Sta%C5%84czyk.jpg)

Publikowane materiały przygotowano w ramach projektu

„Polska – Rosja: czy fatalizm wrogości? O nowe ujęcie historii”

Projekt sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki

przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2012/06/M/HS3/00274

© Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2017

© Instytut Historii Powszechnej RAN, 2017

Instytut Europy Środkowo-Wschodniej

ul. Niecała 5

20-080 Lublin

www.iesw.lublin.pl

Instytut Historii Powszechnej RAN

Институт всеобщей истории РАН

Ленинский пр. 32 а

119334 Москва

www.igh.ru

ISBN 978-83-60695-97-5

Druk

„Werset”

ul. Radziszewskiego 8/216, 20-031 Lublin

www.werset.pl

Polska – Rosja: **XIV–XVIII wiek**

Dzieje stosunków polsko-rosyjskich należą do najbardziej powikłanych i fascynujących zarazem fenomenów historii. To, co łączyło i dzieliło Polaków i Rosjan, nie jest jednak zamknięte w przeszłości, odgrywa ważną rolę we współczesności obu krajów, a także – możemy być pewni – w ich przyszłości. Pisząc o polskiej percepcji Rosji, wybitny polski pisarz, daleki przecież od nacjonalistycznego, a nawet hurrapatriotycznego nastawienia, Czesław Miłosz, ujął to następująco: „Nie ma sensu udawać, że się jest wyjątkiem, i ukrywać obsesję, właściwą wszystkim Polakom. Przeciwnie, trzeba się do niej przyznać i starać się ją badać w sobie samym możliwie beznamiętnie. Polacy i Rosjanie nie lubią się albo, ściślej, mają do siebie wszelkie nieprzychylnne uczucia, od pogardy, odrazy do nienawiści, co nie wyklucza niejasnego wzajemnego pociągu, ale zawsze naznaczonego nieufnością”. Oczywiście, Miłosz celowo przejawiał problem. Wielu Rosjan i Polaków potrafi się szczerze lubić. Tyle że gdyby zamiast o Rosjanach napisał o Rosji, byłby już bliższy trafnego opisu tego polsko-rosyjskiego fenomenu. Z rosyjskiego punktu widzenia sprawa przedstawia się analogicznie. Wzajemna nieufność czy często wrogość idą w parze z wzajemną fascynacją. A przecież, poza wszystkim, Polacy i Rosjanie są na siebie skazani choćby z racji bliskiego sąsiedztwa na mapie Europy.

fragment *Przedmowy*

Materiały do nauczania historii opracowane w ramach projektu „Polska – Rosja: czy fatalizm wrogości? O nowe ujęcie historii” można pobrać w wersji elektronicznej ze strony:
www.iesw.lublin.pl

ISBN 978-83-60695-97-5

9 788360 695975

www.iesw.lublin.pl